

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 12

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ББК 63

Н - 34

УДК 93

Наукові записки. – Випуск 12. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2009. – 294 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

- Ачкиназі Б.О.** – доктор історичних наук, професор.
Дротянко Л.Г. – доктор філософських наук, професор.
Житков О.А. – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)
Казьмирчук Г.Д. – доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І. – доктор історичних наук, професор.
Моця О.П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.
Парсамов С.С. – доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О. – доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К. – редактор.
Троян С.С. – доктор історичних наук, професор.
Філоретов В.М. – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор)
Чорний О.В. – кандидат історичних наук.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 10 від 27.04.2009 р.)

**Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”.**

Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

*За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей.
Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.*

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, 2009

СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Микола ГОРЕЛОВ (Київ), Олег РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

У дослідження здійснено спробу проаналізувати теоретичний фундамент основних політичних сил сучасної української політики.

The article tries to analyze the theoretical basis of the main political powers of the Ukrainian modern policy.

За визнанням більшості політологів нині в Україні, окрім комуністів, немає жодної політичної сили, яка ґрунтувалася б на якихось більш-менш окреслених ідеологічних засадах. Натомість виникли три напрями, до яких схиляються три провідні політичні потуги країни – Партія регіонів, президентська команда і БЮТ. Це – консерватизм, націоналізм і популізм. До останнього можна віднести й комуністів, які обґрунтовують свою позицію відомою марксистсько-ленінською теоретичною риторикою.

Лідери трьох вищезгаданих найбільших політичних сил та їхній ідеологічний апарат, мабуть, і не здогадуються, що їхню сучасну діяльність можна кваліфікувати за теоретичними схемами, розробленими класиками української політології ще в першій половині минулого століття. Йдеться про таких діячів європейського рівня, як Д.Донцов та В.Липинський. Перший розробив доктрину т. зв. інтегрального або чинного націоналізму, а другий створив теорію державного устрою, в якій обґрунтував поділ суспільного ладу на демократичну, охлократичну та класократичну моделі.

Звичайно, політичні теорії, які розроблялися у 20-х роках ХХ століття, було б некоректно механічно переносити в наш час. Але їхній аналіз і осмислення дає можливість зрозуміти логіку поведінки сучасних політиків, пояснити масам, якими критеріями їм пропонують керуватися ті чи інші політичні сили.

Отже, Д.Донцов і його "Націоналізм", який вийшов у світ 1926 р. і певний час був катехізисом західноукраїнської молоді. У передмові до твору Д.Донцов намагається сформулювати мету своєї книги, вживаючи термін "народництво" як ярлик, що його він навішує на всіх, хто серед виразників української політичної думки дотримується відмінної від його позиції. "В цій книзі, – зазначає він, – хочу усталити поняття українського націоналізму так,

як я його розумію... Коли б ми хотіли кількома словами висловити цілу різницю між націоналізмом і народництвом, то ми б знайшли б її в двох діаметрально протилежних світовідчуваннях: світ, де панує воля, і світ, де панує інтелект. Два темпераменти: чин – і контемпліяція, інтуїція – і логіка, агресія – і пасивність, догматизм – і релятивізм, віра – і знання". Донцов вбачає головну проблему, якої були не в змозі подолати ті, хто намагався створити й розбудувати українську державу, у тому, що для них "людські вчинки керувалися не почуттями, а лише поняттями. Розум, як мотив, був конечною передумовою всякої акції..., для них людина не те вважала за добре, чого хотіла, лише те хотіла, що уважала за добре" [2, 13, 17, 19]. Неважко побачити, що Президент В.Ющенко при прийнятті своїх парадоксальних рішень також мало шанує їхню інтелектуальну складову, віддаючи перевагу емоціям, зрозумілим лише йому догмам та інтуїтивним почуттям. Всупереч здоровому глузду він веде український родовід від трипільців й, здається, свято вірить у цю нісенітницю.

Шість підстав "чинного націоналізму" у формуванні Д.Донцова мали скласти "тканину" нового українського духу. Головною рушійною силою людських вчинків він уважав "спонтанну безмотивну волю до життя, а не розум" [2, 19]. "Розум в історичному житті народів, – продовжує він, – грає другорядну роль" [2, 19]. На зміну осмисленому світосприйняттю має прийти зоологічна воля до життя, і Д. Донцов ілюструє її такими прикладами – "те фізіологічне Ні, яке мусить відчувати пес на вид kota, або жид на вид араба, або араб на жид" [2, 230 – 231]. Щось подібне відбувається і з нашим президентом, коли йдеться про Росію і росіян, російську мову тощо. До речі, "суржик", яким спілкується В.Ющенко, ймовірніше нагадує місцевий сільський діалект, аніж літературну українську мову.

Дві перші підстави донцовського варіанта націоналізму такі: "зміцнювати волю до життя, до влади, до експансії" і "стремління до боротьби та свідомість її конечности". Наступна вимога автора містить дві складові – романтизм та догматизм у сприйнятті його теорії. Щодо першого, то він має живитися легендою "останнього бою", запереченням того, що є, і захопливою картиною катастрофи, що принесе нове. Догматизм "заявиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху" [2, 267, 263]. Розглядаючи ці два поняття як єдине ціле, Д. Донцов розтлумачує з відвертістю, що роззброює: "Ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє "змисловому" – ірраціональне, надзмислове, конкретному – невидиме і незнане, і це "теологічне" в нім, він протиставляє доказам – голу афірмацію, і це "догматичне" в нім. І первень чуттєвий "ілюзіонізму" (він не дискутує), і його первень інтелектуальний (що хоче здійснити ідею, що не існує і

принципово протилежну конкретній) – умотивовують його войовничість, антипацифізм" [2, 258]. Якщо екстраполювати ці постулати на сучасний націоналістичний вектор українського політикуму, який очолює В.Ющенко, можна зрозуміти, чому він так затято обстоює термін "геноцид" стосовно жахливого голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Адже, згідно з усталеними в політології визначеннями, геноцид – це винищення окремих груп населення за расовими, національними або релігійними мотивами. Для створення ілюзії того, що в голодоморі винна Росія, кращого терміна не підбереш. А на те, що, за задумами більшовицької верхівки на чолі з грузином Й.Джугашвілі (Сталіним) голодомор був спрямований проти соціальної верстви – селянства, а не якоїсь окремої національності, можна закрити очі й взагалі заборонити дискутувати на цю тему. Але заради істини дискутувати треба. На наш погляд, до голодомору набагато коректніше підходить визначення "соціоцид", запропоноване російським дослідником О.Смирновим [10, 237]. Адже штучний голод мав передусім винищити величезні маси селянства в Україні, Казахстані, на Кубані. Серед загиблих були мільйони не українців. І глобальний злочин комуністичного режиму не стає від того менш жахливим. Більше того, він стає ще потворнішим, якщо згадати, що селян, які залишилися жити, перетворили в безправних напіврабів, змушених працювати за мізерну плату. Спекулювати ж на гуманітарній катастрофі всесвітнього масштабу, розпалюючи ненависть між українцями й росіянами, принаймні аморально.

Однак, якщо керуватися постулатами Донцова, в аморальності немає нічого поганого.

Чи не найголовнішою вимогою "чинного націоналізму" до його послідовників він проголошує якраз аморальність і фанатизм. Заперечення Донцовим загальнолюдських принципів життєустрою спричинило його орієнтацію на критерій сили одиниці або групи. Ним цілком ігнорується той факт, що сталість та стабільність особистості й суспільства, яке складається з тих особистостей, надають певні (можливо, й різні) моральні принципи, які так чи інакше мають узгоджуватися із загальнолюдськими складовими моралі.

Природно, що, на думку Донцова, саме "аморальною" має бути й національна ідея. Немає для втілення аморальної політики кращого виконавця, ніж фанатик, який «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів. Тверда віра в гасла, що він голосить як безумствув і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їх здійсненню, – ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика – з конечности і з натури

боронених ним думок... Чуттєві ідеї "фанатиків" не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями» [2, 258].

Фанатизм, з яким президент В.Ющенко розвалює усі наявні в країні гілки влади, мабуть, викликав би подив у самого Донцова. Та нічого не вдієш – учень у "батька українського націоналізму" виявився людиною напрочуд старанною і завзятою.

Так, попри визнані всім світом факти кривавої агресії проти осетинського народу свого кума – грузинського президента М.Саакашвілі – наш «гарант» на повному серйозі вимагав від Верховної Ради прийняти резолюцію, що засуджували б Росію за припинення злочинних дій грузинського князька-провокатора. А коли Рада не погодилася, розвалив т. зв. демократичну коаліцію і врешті-решт видав черговий указ про розпуск українського парламенту. Правда, згодом "призупинив" своє свавілля.

Д. Донцов твердив, що вивчення української дійсності й причини поразки визвольних змагань дає підстави для висновку, що "ядром цієї болячки, яка нищила націю" був головним чином занепад волі, надмірний сентименталізм і провансальський світогляд українців. На його думку (і це є останньою, шостою вимогою "чинного націоналізму"), в історії людства "творче насильство і ініціативна меншість є підстава всякого суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея... Народ є для всякої ідеї – чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що накидує якусь ідею, є активна, або ініціативна меншість" [2, 280, 283]. Донцов наголошує, що насильство є не з тих засобів, "що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній "теологічній" релігійній або національній ідеї" [2, 284].

Наостанок Донцов підсумовує: "Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. "Фанатизм", "інстинктивні почування", "емоційність" замість "розумовости", дух "національної нетерпимости", – все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство" [2, 284].

"Свіже і молоде українство" з НУ-НС під проводом В.Ющенка так "вдало" реабілітувало свої "інстинктивні почування", що рейтинг цієї політичної сили впав до критично низьких позначок. Залишається сподіватися, що здоровий глузд українського народу допоможе йому остаточно відправити в політичне небуття помаранчевих фанатиків.

Тим більше, що і сам президент, керуючись настановами Донцова, вельми активно нищить свої політичні структури. Варто згадати хоча б розкол у НУ-НС, відставку спікера А. Яценюка тощо. Здавалося б "бити своїх, щоб чужі боялися" може тільки не зовсім адекватна людина. Але, якщо звернутися до писань Донцова, не все так просто. Зокрема, напередодні

Другої світової війни в одній із брошур, поіменованій "Об'єднання чи роз'єднання", він з притаманною йому категоричністю обстоює ідею нав'язування своєї волі усім іншим течіям українського політичного життя незалежно від їхнього спрямування. Робити це слід, на думку Донцова, у дещо оригінальний спосіб: "Сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! Так, якраз це! Бо без цього – нема ніякого об'єднання, ніякої збірності. Що туподумна демократія цього не второпас – нічого дивного" [3, 123]. Далі з дивовижною відвертістю Д. Донцов викладає набір тих методів, за допомогою яких підкорена спільнота стає зовсім "ручною": "Передусім встановивши ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлених всім іншим, безкомпромісових, встановивши свою правду, єдину і непомильну... Вбити ту віру і ту правду в збаламучені хитливою добою і чужими вправами мозки того загалу, без жалю поборюючи недовірків... В ролі того магнету все з'являється меншість, гурт. Він витискає свою печать на думці і волі маси. Він – зорганізований не у партію, не в "об'єднання", а в карний Орден – веде ту масу" [3, 129 – 130].

Гадаємо, що, незважаючи на демократичну риторіку, В.Ющенко не відмовився б очолити такий "орден". Але, на щастя, Бог, зазвичай не дає битливій корові роги. А ті кілька депутатів та чиновників, які залишилися вірними своєму вождеві, на "орден" аж ніяк не тягнуть.

Що ж до писань Д. Донцова, то і його сучасники, і більш пізніші дослідники оцінювали їх здебільшого негативно. Наприклад, О. Бочковський охарактеризував "Націоналізм" у такий спосіб: "Ця книга – це скорше жовчний публіцистичний памфлет, ніж науково обгрунтований та усистематизований світогляд нового активістичного націоналізму. Сучасний воюючий націоналізм, забувши, згідно фальшуючи свої початки, заперечує всі творчі сили новочасного національного ренесансу та відкидає свою первісну ідеологію. Для нього це "націоналізм упадку або провансальства". Твердження щонайменше парадоксальне, бо загально відома річ, що розвиток не починається, але кінчається дегенерацією" [1, 95]. Висновок суворий, але, як бачимо, вельми справедливий.

Інший автор, відомий діяч УНР І. Мазепа, слушно назвав його твір "націоналізмом без національного змісту". "Відцуравшись усіх українських ідеологій як в минулому, так і в сучасному, – пише І. Мазепа, – автор не міг створити ідеології, яка дійсно відповідала б традиціям і загальному духові нашого народу" [6, 100].

Схоже відреагував на появу "Націоналізму" і В. Мартинець: "В "Націоналізмі" Донцова, – пише він, – не подобалася мені разюча перевага

негативізму з культом ненависти, аморальності, ілюзійонізму й нетерпимости догматиків, а не наголошування творчості з культом лицарськості, жертвовності й національної солідарності; далі не подобався надмірний критицизм при відсутності позитивного ставлення української проблематики, а врешті односторонній підхід до суспільних явищ таких як демократія чи до осіб таких як Шевченко і Драгоманов" [8, 28].

Як справедливо відзначає один з провідних дослідників творчості Д.Донцова М.Сосновський, "інтегральний націоналізм" не став ідеологією українського визвольного руху на скільки-небудь тривалий час. "Зв'язки між ідеологією українського націоналістичного руху, – пише він, – та ідеологією "чинного націоналізму" можна б графічно подати у формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться чи одну одну перетинають, щоб незабаром цілком віддалитися. На протязі 40-х років цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм власним шляхом, а розвиток "чинного націоналізму" припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового і справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі без критичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні ідеології "чинного націоналізму" [11, 23 – 24].

У нас є всі підстави сподіватися, що на чергових президентських виборах український народ винесе аналогічний присуд лідеру помаранчевих послідовників Донцова.

Аналізуючи два інші напрями українського політикуму – популізм і консерватизм (традиціоналізм), – звернімось до теоретичної спадщини найбільшого вітчизняного політичного мислителя ХХ століття В.Липинського.

Поняття території є центральним у вченні Липинського про націю. До нього панувала думка, започаткована ще Геродотом, про націю як певну мовну групу, націоналізм сприймався як лінгвістичний політичний рух. Липинський, навпаки, вважав, що усвідомлення власної території і прагнення мати на ній власну державу є чинником, який спрямовує національний рух. Націоналізм і соціалізм – це не ідеологія території, а ідеологія громади, це почуття людей одного класу, одної віри, навіть якщо вони живуть на іншій території. Така екстериторіальна ідеологія є руйнівною для нації, що створює нову державність, оскільки вона призводить до протиставлення і боротьби різних етнічних груп і класів, що населяють цю територію.

У своїй основній праці "Листах до братів-хліборобів" В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності у формі УНР та Гетьманщини. Особлива увага при цьому приділяється висвітленню ролі української інтелігенції у державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед – оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: "Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими колами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одну роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, – роллю посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати" [4, 36].

Політик з історичним сумом констатує: "Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об'єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла" [4, 16].

Які ж рецепти для подолання перманентної для України кризи державності залишив нам В.Липинський? Насамперед він радить змінити методи державного будівництва: "Історія наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидючий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодиноці іноді й гарні, здібні й чесні люде всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім'я – демократія" [4, 36].

Тут маємо справу з емоціями послідовного державника стосовно руйнівницької діяльності доморощених демократів. І В.Липинський, і його однопідумці робили марні спроби співпрацювати з Центральною радою, допомагати їй будувати нову Україну. Більше того, В.Липинський уважав найліпшим для нашого народу скористатися в цьому будівництві цивілізаційним досвідом справді демократичної країни – США. Застерігаючи

від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, у тих же "Листах" він писав: "Цементом політичним, спаюючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш, соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм – зненависть місцевих "Українців" до місцевих "не-Українців"... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у "нації українській"!)) – зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає, на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав"[4, 16].

Природно тому, що з таких же позицій оцінював він діяльність соціалістів та націоналістів, нерідко ставлячи між ними знак рівності. Ані перші, ані другі, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обгрунтував він це твердження в такий спосіб: "Ви – соціалісти і націоналісти – творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете відділити "чужі" верхи від "українських" низів і винищити верхи низами. При чим Ви не рижнітесь між собою не психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки словесним, зверхнім гаслом. Соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціалістичним: "бий панів, бо вони буржуї", а Ви – націоналісти – хочете зробити те саме, тільки під гаслом племенно-національним: "бий панів, бо вони не Українці". І ціль та самісінька: владу на Україні при допомозі "соціалістичного" чи "націоналістичного" народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціалістів Ви стаєте націоналістами і з націоналістів "зміновіховцями". І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти наверх – ось на що скеровані всі Ваші розумові потуги. І тому Вас б'ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, ублагодження Вас самих і провідників" [4, 16 – 17].

У цій перспективі В.Липинський аналізує роль українських зовнішньополітичних орієнтацій та їхнє співвідношення з внутрішньою політикою. "Орієнтацією серед політиків на Україні, – пише він, – (без огляду на їхню національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і,

одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цею допомогою владу над своїми земляками" [4, 65]. Чи не правда, ці визначення і зараз можна використовувати стосовно всіх без винятку політичних сил в Україні.

Вирішальне значення в житті кожної держави, за В.Липинським, надавалося діяльності провідної верстви – національній аристократії. Він пояснював, що вживає "слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь "вибрані народом" демократи" [4, 66–67].

Виходячи з цього, Липинський створив оригінальну схему, за котрою будь-яке суспільство може перебувати в трьох фазах розвитку: охлократії, демократії та класократії, які в процесі історичного розвитку змінюють одна одну.

Охлократія, за В.Липинським, "це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформену, економічно і расово недиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів" [4, 188].

Якщо екстраполювати ці положення на наш час, то відразу виникає аналогія з популістським напрямом українського політикуму, який ототожнюється з БЮТ. Збігається майже все: і харизматичний лідер-вождь, і спаяна міцною дисципліною тоталітарна за своєю природою основна партія блоку "Батьківщина", і схильність до силових сценаріїв розв'язання політичних проблем, й орієнтація на декласовані елементи суспільства, і безмежна популістська демагогія як основний метод політичної агітації. Автор "Листів" відносив до охлократії старі східні деспотії та революційні диктатури його доби і, передусім, більшовизм. Оскільки охлократичний режим може утримуватися лише жорстким примусом населення з боку партії, що захопила владу, Липинський уважав його найгіршим з усіх можливих для України.

Демократія для Липинського "означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експанзії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природні угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед

неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно не зрівноважений тип мішанця-метиса, та, замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично "рівних" індивідумів-одиниць, взаємно собі зовні чужих, взаємно себе ненавидячи, в зв'язаних в одне ціле, тими останками національної і державної організації, що була витворилась під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії" [4, 191 – 192].

Тут, звичайно, ми не можемо повністю поділяти безапеляційність автора "Листів". Демократичний устрій у різних модифікаціях є державною системою, що домінує у сучасному світі, й заперечувати його життєздатність в Україні немає жодних підстав. Тим більше, що і в країнах конституційної монархії, зокрема в Англії, яку Липинський уважав взірцем для наслідування, саме демократичні інститути становлять основу державних механізмів. Інша річ, що в Україні, особливо після приходу до влади "помаранчевої команди", склалася така "демократична" система, яка є ймовірніше карикатурою на цей лад. Націонал-демократи на чолі із чинним президентом майже вщент знищили державну інфраструктуру. В Україні зараз при владі безвідповідальний націонал-демократичний режим, при якому невдоволення суспільства порушеннями закону з боку чиновників і сановників ніяким чином не позначається на їхній політичній кар'єрі. З одного боку, як справедливо зазначає народний депутат Д.Табачник, – це безвідповідально, тому що суспільство начебто є, воно чимось невдоволене, але в жодному разі трансформувати своє невдоволення або своє відторгнення від того чи іншого персонажу не може.

З іншого боку, ці ж чиновники прекрасно знають, що треба догоджати не суспільству, а лише одному українцю із 46 мільйонів! І тоді в чиновника все буде гаразд з кар'єрою. У цьому відмінність між хуторянським режимом Ющенка та авторитарним режимом Кучми! Кучма принаймні був вимогливий (хоча і не завжди справедливий) у питаннях кадрової політики: безталанних людей, відверто нездібних демагогів і шахраїв він на високих державних посадах не затримував. А зараз непрофесійність і дилетантство піднесені до рангу чесноти, а порушення президентом Конституції України перетворилося для нього у своєрідне хобі [12].

Найбільш оптимальною Липинський уважав "класократичну" форму державного устрою, за якого інститут влади формується з кращих представників кожного класу на основі виборчо-професійних спілок. Усі стосунки між державою і суспільством регулюються законом. Під ним учений розумів загальні "обов'язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і зло... В основі закону лежить взаємне обмеження права...

тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки" [4, 386]. Запропонована ним система допускає такі суттєві елементи демократії, як свобода економічної, культурної, політичної самодіяльності, свобода критики та опозиції. Як слушно відзначають дослідники творчості В.Липинського, форма політичного режиму, котрий він уважав оптимальним, із сучасного погляду, можна охарактеризувати як "традиціоналізм". Цю форму вчений вважав універсальною для будь-яких країн перехідного типу. І тому – найактуальнішою для України.

З певними застереженнями можна погодитися з тим, що в сучасній Україні цю форму державного устрою найбільш послідовно відображає Партія регіонів.

Наприкінці свого життя В.Липинський дійшов висновку, що найліпшою формою урядування в Україні може стати парламентська монархія на зразок британської. Він підкреслював, що "на землі українській і в державі українській може удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: монархія царствующа, але не управляюча – монархія, убагороднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства" [5, 4].

В.Липинський підкреслював, що кожна політична система, яка претендує на поступальний розвиток, мусить поповнювати свою еліту, кооптуючи до неї кращих представників різних класів і груп. Це має бути динамічний процес, який він визначав як "постійне відновлення аристократії", що в західній термінології має назву "кооптація еліт".

Якщо застосувати термінологію В.Липинського, то найкращий, на його думку, класократичний (органічний) метод організації суспільства, що характеризувався правлінням лицарської або військової верстви, яка заробляє на життя матеріальним виробництвом і є прикладом для еліт інших соціальних груп, кожна з яких інтегрована в корпоративний монархічний державний порядок. Липинський уважав Англію ідеальною країною для плекання класократичної системи і функціонування еліт. Він обґрунтовував це типологічне означення дещо суперечливим аналізом англійської класократичної системи, у якій вбачав гармонійний та ритмічний баланс функцій між консерватизмом старої аристократії та поступовістю й революційністю нових соціальних груп. Згідно з Липинським, англійська монархія та англійська парламентська система були кінцевим результатом цього динамічного балансу соціальних сил.

Д.Донцов, за тією-таки термінологією, обстоював охлократичну систему побудови суспільства. Згідно з цим "механічним", за окресленням Липинського, методом, влада належить не натовпу, а невеликій структурі –

партії орденського типу, що стоїть над натовпом. Охлократична еліта з її обмеженим інтересом до матеріального виробництва та нездатністю підтримувати економічну й культурну творчість (творчу діяльність) найкраще окреслюється, як ні до чого не прив'язана кочова соціальна верства. Члени цієї еліти, організовані в залізну, механічну та войовничу формацію (партію), яка мотивована фанатичною вірою (ідеологією) і вишколена особливо інтеграційною муштрою, здійснюють тоталітарне правління суспільством. Охлократична еліта експлуатує пасивність, слабкість і неорганізованість мас і править ними, застосовуючи силу, терор і демагогію. Система свідомо не дає повстати громадянському суспільству, а отже, не здатна створити модерну націю і цивілізацію. Вона є найпрямолінійнішим, найжорстокішим і найпримітивнішим соціо-політичним режимом.

І перша, і друга спроба БЮТу керувати державою, як виконавча влада переконує, що ця політична сила повністю підпадає під вищезгадані характеристики. В.Липинський наголошував, що "без пориву до творення власної вищої техніки матеріального життя, що йде поруч з поривом до творення вищих форм громадської моралі і вищих форм організованості громадського життя, нації поневолені не визволяться ніколи з-під матеріальної і моральної переваги націй пануючих" [4, 198]. Помаранчева команда, роблячи ставку на спекулятивний капітал і нехтуючи розвитком національної промисловості, тим самим, якщо погодитися з Липинським, нищить українську державність.

Кардинально різнилися погляди Д.Донцова й В.Липинського на стосунки України та Росії. Перший ще з дореволюційних часів надто негативно ставився до будь-яких контактів з Росією, закликаючи українців підтримати Центральні держави у війні з нею.

В.Липинський наполягав на тому, що "всякі т. зв. "міжнародні комбінації" Україна зможе повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях "Руського Сходу" буде чинником позитивним, будуючим, а не негативним і руйнуючим, коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу, а не ослабить цю силу в порівнянні з тією минулою "всеросійською" формою їх охлократичної і механічної "неділимої єдності", яку вони з великою шкодою для себе – були досі витворяли" [4, 329]. Таким чином, учений відстоював тезу про те, що після розвалу Радянської імперії та створення в Росії, Україні та Білорусі політичних націй, тільки їхній подальший союз (без об'єднання в єдину державу) уможливить їм гідно репрезентувати себе на міжнародній арені.

Попри абсолютну негачію росіян як цивілізаційної системи й нації, Донцов уважав, що режим, який встановили більшовики, має бути взірцем для "інтегральної" України. ВКП(б) і НСДАП він апологетизував як партії "орденського типу", що накинuli свою волю народові й залізною рукою утримують його в послузі.

Липинський не робив різниці між Російською і Радянською імперіями, передрікаючи неминучий крах останньої саме через те, що вона успадкувала всі вади своєї попередниці: відсутність громадянських свобод, тоталітарну систему організації суспільства, засилля бюрократичного апарату, механічне поєднання в одній державі багатьох етносів, які внаслідок історичних закономірностей врешті-решт мали трансформуватися в нації. Оскільки ж цей процес, на його переконання, не міг відбутися без попереднього створення власних держав, то розпад Радянського Союзу він уважав питанням часу. Що ж до росіян, то їх вчений бачив, як зазначалося вище, природними союзниками українців у постімперську добу.

І В.Липинський, і Д.Донцов були засадничими противниками демократичного ладу. Але якщо антидемократизм Донцова мав імовірніше зоологічне, а не науково обґрунтоване коріння й впливав з його апологетики тоталітарних режимів, то стосовно Липинського ми не можемо оперувати такими категоріями. Свій вирок демократії він виніс під впливом невдачі визвольних змагань революційної доби, коли демократично налаштовані діячі Центральної ради і Директорії не зуміли скористатися зі здобутків української революції й у черговий раз привели країну до національної руйни. Аналізуючи творчу спадщину Липинського, доходимо висновку, що його несприйняття вітчизняної моделі демократичного суспільства походило насамперед від розчарування діями доморослих демократів. Він критикував демократів, утім, як і соціалістів та націоналістів, з позицій послідовного державника, який бачив руйнівні для України наслідки їхньої політики.

Д.Донцов уважав, що майбутня незалежна Україна має стати імперіалістичним хижаком або загинути. В.Липинський убачав історичну місію України в тому, що вона має створити нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу, яка увібрала б у себе все краще, що було на обох цивілізаційних полюсах людства. Таке глобальне завдання здавалося його сучасникам утопією. І тільки зараз в умовах глобалізаційної кризи світової цивілізації, перед якою тьмяніє навіть шпенглерівська песимістична оцінка перспектив Європи у ХХ столітті, ми можемо по-справжньому оцінити велич задумів ученого. Як це не парадоксально, але попри всі, здавалося б нездоланні перешкоди, Україна саме зараз має можливість виконати покладену на неї долею місію.

Як справедливо зазначає член-кореспондент НАН України Н.Михальченко, українська політична цивілізація суперечлива, інколи контрастна, але досить динамічна й перспективна. Відходячи від євразійської бінарності, що була системотворчим фактором Російської імперії і СРСР, Україна не здатна одним кроком повернутися в Центральну Європу, як це могло бути три з половиною століття тому або трапилося для деяких частин України в першій половині ХХ ст. Вона має завершити етап внутрішньої селекції – коли єдність і цілісність цивілізації досягається за рахунок "відсікання", "відторгнення", "вилучення" з її складу тих "зайвих" частин та елементів (цінностей, норм, орієнтацій, ідеалів тощо), що є чужорідними й неприродними. Селекція як політико-культурний регулятивний механізм відбирає ті політико-культурні компоненти розвитку, способу життя, що відповідають національному характеру, культурі народу.

Поряд із селекцією формотворчим конфігуратором політичного життя виступає конвергенція. Її функція – об'єднання й синтез різних (інколи протилежних) цінностей, смислів, наприклад, національного й інтернаціонального, слов'янської громади та європейського самоврядування тощо. Конвергенція як політико-регулятивний механізм протистоїть селекції, між ними точиться постійна боротьба, але в цілому суспільство виграє від їхньої конкуренції. Інакше селекція перетворювала б суспільство і державу на закриті від іншого світу організми й гальмувала розвиток внаслідок перешкод на шляху залучення світового досвіду.

Український цивілізаційний вибір зумовлений колізіями посттоталітарного розвитку політики, економіки й культури, що зумовлює його драматичний і переважно кризовий характер. Цивілізаційне роздоріжжя, на яке вийшла Україна, зберігається і в головах політиків, і звичайних громадян, що позначається на їхніх діях, які часом створюють небезпеку для України. І це не стільки небезпека ззовні – вона існувала сторіччями, – скільки зсередини, від поліетнічності, поліконфесійності, конфліктності соціальних і політичних сил [7, 73 – 75].

Отже, ми спробували проаналізувати, на якому теоретичному фундаменті ґрунтуються три основні політичні сили сучасної України. Про "продуктивність" їхньої діяльності на чолі України найкраще свідчать статистичні дані. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного торік у листопаді фірмою "Research & Brending Group", 89 % українців вважають поганим економічний стан країни і 92 % – політичний [9]. Тепер від політичної волі українського народу залежатиме, як довго збережеться нинішній стан речей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бочковський О. Сучасний "націоналізм" як світова загроза. – "Соц.-Демократ". – Ч. XIII – XIV. – К., 1933.
2. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон-Торонто. – 1966.
3. Донцов Д. Хрестом і мечем. – Торонто, 1967.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
5. Липинський В. Розкол серед гетьманців // "Діло", 1930. – 8 жовтня. – Ч. 223.
6. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Ч. 2. – Б. м., Б. В., 1949.
7. Михальченко М.І. Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект. – К., 2004.
8. "Національна думка", 1926. – Ч. 3.
9. "Сьогодні". – 2008. – 9 грудня.
10. Смирнов Александр. История Южной Руси. – М., 2008.
11. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Торонто – Нью-Йорк, 1974.
12. "Факты". – 2008. – 5 грудня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Рафальський Олег Олексійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: сучасна політична історія, історія національних меншин в Україні.

Горелов Микола Євгенович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Наукові інтереси: суспільно-політична історія України XIX – XX століть.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Лариса ПЕРЕВОЗНИК (Кіровоград)

У статті робиться спроба дослідження морально-етичних проблем політичної еліти України, а саме: формування відповідальності перед суспільством у цілому та в різних її виявах.

In the article the analysis of moral-ethical problem of Ukrainian political elite is provided. The formation of social opinion in its different reflection is represented.

Розвиток світової цивілізації, трансформаційні процеси в її основах, демократизація людського суспільства в усіх сферах його життєдіяльності, ефективність функціонування політичної сфери суспільства залежать від різноманітних об'єктивних та суб'єктивних чинників. До суб'єктивних чинників належать різноманітні суб'єкти політичної діяльності, зокрема політична еліта й політичні лідери – певні групи людей та окремі люди, які кваліфіковано здійснюють підготовку та реалізацію різнопланових

політичних рішень і форм, наділені владою та впливають на політичні процеси.

Стан розвитку суспільства, його соціальна стабільність чи нестабільність, позитивні успіхи, політичні та соціальні негаразди значною мірою пояснюються формуванням, кількісним та якісним станом політичної еліти й політичних лідерів, мірою їхньої відповідальності перед суспільством.

Найскладніші перипетії та нерозв'язані вузли суспільного розвитку України, століття панування іноземців над українською нацією, яка так важко формувалася і поки що до кінця так і не сформована, період майже в два десятиріччя політичної незалежності, в якому більше поклоніння тяжкому, багатостраждальному минулому й відсутність чіткої перспективи соціально-політичного розвитку, політична криза, котра за останні роки стала майже перманентною, невизначене майбутнє пересічних українців – все це здебільшого криється у відсутності відповідальності значної частини української політичної еліти перед народом за рух за тими дороговказами, що виявилися помилковими та хибними, у її безвідповідальності за стан справ у суспільстві. Такий загальний вигляд має постановка проблеми й актуальність проблеми наразі перебуває поза всяким сумнівом.

Ефективні наукові дослідження проблем української еліти в будь-якому аспекті привносять у науку все нові відкриття й відтінки та роблять теоретичні уявлення більш глибокими й осмисленими. А це, в свою чергу, є підставою для розв'язання практичних завдань, а саме: прискоренню усіх суспільних процесів і наданню динамічності позитивним змінам у державотворенні в цілому, в економічному, політичному, соціальному, духовному та, зокрема, моральному розвитку українського суспільства.

Історіографія цього питання в останні роки має досить масштабний вигляд. Формування української елітології як науки на фоні світової також виступає свідченням особливої уваги дослідників до політичної еліти України. Проблеми еліти досліджують представники різних напрямків наукового знання: політології, соціології, історії, психології. Але вони переймаються в основному проблемами історії, стану та особливостей формування вітчизняної еліти.

Питання відповідальності політичної еліти України найчастіше ставилось і ставиться політиками та публіцистами. В останні роки в цьому напрямку досить активно проводять дослідження й науковці. Опублікували низку праць В.Золотарьов, А.Зоткін, Л.Кочубей, В.Кузеванов, В.Лесной, Г.Перепелиця, М.Рибачук, Ф.Рудич, О.Траверсе та інші. Зокрема, М.Рибачук вказує на найбільші вади вітчизняної політичної еліти, а саме: ідеологічну поляризованість з певного кола питань, брак відповідальності та неповне

усвідомлення своєї місії як провідника нації [16, 80–81]. Тому метою цієї статті і є необхідність заповнення певної прогалини в загальній тематиці досліджень проблеми політичної еліти та визначення й аналіз форм вияву відповідальності еліти в теорії і практиці політичної діяльності. Дослідження цих проблем, на думку автора, сприятиме як підвищенню відповідальності самої політичної еліти за управління суспільством і прийняття рішень, так і визначеність суспільства та рівня його очікувань – неочікувань позитивних можливостей української еліти.

Основні методологічні засади, проблеми формування, функціонування, механізми зміни політичних еліт розроблені, головним чином, у соціологічній та політологічній літературі, зокрема в працях В.Парето, Г.Моски, М.Вебера, М.Бердяєва, І.Ільїна, В.Липинського, Ж.Сореля, Р.Мікельса, Р.Міллса, Х.Ортега-і-Гассета, І.Шумпетера, Е.Фромма та інших.

Серед основних концепцій еліти з огляду на проблему, яка досліджується, привертають увагу концепції М.Вебера та Х.Ортега-і-Гассета. М.Вебер розглядав політичну еліту як особистості, що наділені харизмою, особливостями, серед яких чільне місце посідають і їхні моральні чесноти.

Х.Ортега-і-Гассет взагалі розглядав представників політичної еліти як осіб, котрі інтелектуально та морально стоять над масою людей і мають розвинуте, найвище почуття відповідальності, як найпрестижніших у суспільстві людей. Оригінальність та актуальність думок цього дослідника полягає у тому, що всі суспільні процеси та ситуації він розглядає під кутом зору моральності, а суспільний процес у нього – це системний процес, у якому органічно пов'язано багато елементів і серед них чільне місце посідає, зокрема, процес моральний.

На цьому тлі не менш органічно мають вигляд пояснення щодо обраної меншості, тобто політичної еліти. Еліту Х.Ортега розглядає на фоні натовпу, маси й показує, що „спільна мета, ідея або ідеал виступає єдиним зв'язком” меншості [12, 18]. Для того, щоб належати до цієї обраної меншості необхідно, щоб „кожен через причини особливі, більш чи менш особисті, відпав від натовпу” [12, 18]. Х.Ортега наголошує на тому, що „обрані не ті, які пихато ставлять себе вище, але ті, які вимагають від себе більше, навіть, якщо вимога до себе непосильна”, і це ті, „хто вимагає від себе більшого й сам на себе звалює тягарі та обов'язки” [12, 19]. Говорячи про реалізацію різних програм в усіх сферах суспільного життя, зокрема програм політичних та урядових, Х.Ортега говорить про те, що „є обов'язки та заняття особливого виду, і здібностей вони вимагають також особливих”, і завжди ці справи виконувала „досвідчена, вправна меншість, яка хоча б претендує на вправність” [12, 20].

Ніби передбачаючи торжество формальної еліти в Україні, а насправді узагальнюючи європейську політичну ситуацію 40-х років ХХ ст., Х.Ортега говорить про те, що значно змінилася роль маси, яка „вирішила вийти на авансцену, зайняти місце й отримати задоволення і блага, раніше адресовані небагатьом” [12, 20]. Маса, “яка не перестала бути масою, скасовує меншість” [12, 20]. Х.Ортега називає таку еліту масою, посередністю, заурядністю, яка „поза законом, і з допомогою грубого тиску нав’язує свої бажання і смаки” [12, 22].

Серед фундаментальних творів з проблем еліти, є твори російського політолога Г.К.Ашина, зокрема із сучасних теорій еліт [1]. Методологічно праця цього дослідника в сьогоденних умовах ніби нічого не дає. Але якщо відкинути всю політичну та ідеологічну заангажованість, то постає масштабне дослідження теорій еліт упродовж усієї фіксованої історії людства. Стоячи на класових позиціях у дослідженні проблем теорії еліт, Г.Ашин моральність політичної еліти зазначає із знаком мінус і говорить, що всі сучасні дослідники „можуть досить чітко бачити, наскільки аморальна більшість представників політичної еліти” [1, 68]. Свого часу американські дослідники П.Сорокін та У.Ландем також зробили висновок про аморальність верхів.

У той же час французькі вчені М.Алле та Л.Боден, навпаки, зазначають позитивні моральні якості політичної еліти. Зокрема, М.Алле про еліту говорить як про максимально достойних у розумовому, моральному та в інших вимірах осіб. Л.Боден же вбачає в еліті в цілому суспільний престиж, який передбачає певні якості, волю та знову ж таки мораль.

Американські соціологи П.Вірек та Ф.Уїлсон розглядали політичну еліту як мерітократію, тобто соціальну групу, котра серед інших виділяється своїми особливими заслугами з виконання певних соціальних функцій, обов’язковістю та відповідальністю.

Слід нагадати й позицію Е.Фромма, який досліджував вплив на особливість соціокультурних чинників і виділяв п’ять соціальних типів людської поведінки: рецептивний, експлуаторський, накопичувальний, ринковий та продуктивний. Останній, на думку Е.Фромма, і є найбільш ефективний, бо пов’язаний з моральними якостями особистості.

Виходячи з цих методологічних позицій, можна сформулювати тезу, що українська національна практика організації політичного режиму (а європейський досвід, на підставі якого ґрунтуються висновки Х.Ортеги-і-Гассета, свідчить про це) являє собою не що інше, як відкрити Х.Ортегою закономірність омасовлення політичної еліти в процесі так званої політичної гіпердемократії, її спрощення та нівелювання з масою. А цей процес, у свою

чергу, викликає ніби „заплановану”, „передбачувану” безвідповідальність або такий стан справ, коли „всі керують, а відповідати нікому”.

Українські дослідники говорять також про те, що етичний релятивізм став, на жаль, своєрідним „моральним компасом” багатьох сучасних політиків, а національна „еліта, яка потурає настроям юрби, не може бути провідником нації” [16, 80 – 81].

У теорії українського націотворення В.Липинського проблема відродження нації безпосередньо починається з відродження політичної еліти, яка повинна мати економічний потенціал, лицарські чесноти та моральний авторитет [10, 414 – 415]. „Без цих двох основних прикмет: матеріальної сили і морального авторитету – немає і не може бути національної аристократії...”, а “без неї немає і не може бути нації” [11, 365, 369].

Більшість українських дослідників, зокрема Ю.О.Тимошенко, вважають, що саме „скоробагатьки, що не мають морального авторитету, а тому й права називатися елітою” не можуть [18, 28]. А такі, як О.Пахльовська, ще більш категоричні й висловлюють думку, що „за ці роки прийшли до влади люди, а шкодять політично та економічно й знеброюють не лише словом, як ніколи” [14, 1]. О.Пахльовська невисокої думки й про інтелектуальні здібності представників політичної еліти: „Час від часу лунає голос когось із наших напівписьменних політиків” [14, 6].

Не менш важливим для цього дослідження є також осмислення самих понять обов’язку та відповідальності еліти. Ці загальноцивілізаційні поняття логічно виходять із загальної системи цінностей, яка існує у суспільстві і яку схвалює більшість членів суспільства та соціальних інститутів та їх дотримується, і яких зобов’язана дотримуватися звичайно і політична еліта. Обов’язок – це завжди усвідомлення особистістю необхідності виконання того, що заповідається моральним ідеалом, обов’язковості здійснення та виконання певного виду вчинків з дотримання різних вимог моралі як системи взаємних зобов’язань (до речі, і за договірною теорією походження суспільства та держави), котрі, у свою чергу, усвідомлюються людьми як певні життєві завдання, що мають обов’язковий, імперативний характер. Моральна відповідальність розуміється як інструмент соціальної дисципліни й міри внутрішньої свободи людини, як здатність особи тримати звіт перед собою та іншими людьми за певні вчинки та поведінку, обов’язки, зокрема групові, корпоративні, службові, особисті і т.д.

У філософа М.Бубера є цікава думка про те, що людина зобов’язана правильно розуміти свій обов’язок перед головним Судом. М.Бубер пише: коли нас візьмуть знову туди, звідки ми прийшли, то на тому Суді не буде ніяких підрахунків балів – кого зобидив, з ким згрішив. Це все пусте. У Нього

буде тільки одне питання: „Посилаючи на землю, я тебе наділив такими-то здібностями або таким-то талантом. І що ти з цим талантом зробив? Покажи!“. Раніше в могилу клали зброю, списа, коней, слуг. Сьогодні все це має моральний характер. А християнська етика поки що не стала дієвою формою впливу на наших громадян, здебільшого в яких, а особливо в представників політичної еліти, стосовно релігії не спосіб духовного очищення, а дань моді. І посту деякі з них дотримуються не з високою метою морального очищення та приведення тіла й душі до стану внутрішньої духовної гармонії, а щоб тривіально схуднути.

Великого значення в системному формуванні відповідальності як морального комплексу життєвих цінностей та критеріїв має гідність та самоповага, а в цілому — самовідповідальність, тобто відповідальність перед самим собою, власною совістю. У народі з давніх давен існують вислови: „Найстрашніший суд — суд власної совісті“, „Жити по совісті“, „Не за страх, а за совість“ тощо. Гідність та самоповага формуються як результат ціннісно-раціональної соціальної дії, про яку свого часу писав класик німецької та світової соціології М.Вебер, коли людина відчуває моральне задоволення від власного альтруїстичного вчинку, без жодної думки на очікування, на винагороду, без експектації. Але замість шляхетних учинків представники вітчизняної політичної еліти „спонсорською“ допомогою здійснюють піар-акції і саморекламу, найчастіше за рахунок держави, компрометують інститут спонсорства та меценатства, що набуло характеру подачок, латентних, легалізованих та відверто-цинічних форм підкупу електорату на виборах різних рівнів. Можна сказати, що вірус демагогії і популізму вразив українську політичну еліту, яка привчає народ до того, що можна заробити на виборчих компаніях і різноманітних політичних акціях.

Зміст проблеми полягає у тому, що моральний обов'язок (обов'язки) та моральна відповідальність політичної еліти — поняття надзвичайно масштабні й багатопланові: це відповідальність перед нацією, майбутнім, молоддю, суспільством й окремим конкретним його представником — "пересічним українцем". Як кажуть у народі: „Кому багато дано, від того багато й вимагатимуть“. І виміри цих понять у реальній практиці життя містяться в різнорівневих показниках і насамперед, у моральних: порядності, совісті, гідних учинках, вимогливості до себе (унікальний вчинок колишнього депутата Верховної Ради С.Вакарчука, який добровільно склав із себе за власною ініціативою депутатські повноваження), а також і в економічних, політичних показниках та рішеннях.

Споконвіку, зокрема з часів Аристотеля, вважалося, що з підготовки особистості до благородних учинків, дій виростає покоління для життя

всередині суспільства та задля держави, здатність громадянина до активної діяльності в умовах полісу, а систематично — із середньовіччя, ознакою шляхетності, аристократичності представників вищого правлячого класу вважалися такі людські чесноти, як альтруїзм, дотримання слова, кодексу честі рицаря, дворянина, офіцера і, як не дивно, з позиції свідомості пересічного українця, кодексу честі бізнесмена та інше, тобто власне моральні якості „харизми” особистості, її відповідальності за свої слова та вчинки.

Класична етика привертає увагу дослідників етичних проблем до проблеми цілісності внутрішнього світу особистості. Тому, передусім, українську політичну еліту доцільно розглядати не як щось математично сумарне, а як групу особистостей, кожна з яких має певні морально-етичні якості, і нерідко саме ці якості чи їх на відсутність означають „розірваність” моральної свідомості, а відповідно й моральну невмотивованість її вчинків і категоричну невідповідність тому образу політика, який передбачається тлумаченням моралі як належний, відповідний, а то й – зразковий.

Сучасний голландський дослідник проблем історії досягнення людством вищих ступенів культури, моральності Й.Хейзинга звертає увагу: "Щоб стати першим, треба опинитися першим, показати себе першим". Для доказовості такої переваги і слугує суперництво, змагання [20, 110]. Ідея морального вдосконалення, добродійність благородної людини ще з еллінської епохи — це "сума якостей, які роблять її здатною боротися та панувати" і перешкоджають вступу напівосвіченої маси з девальвованими моральними цінностями в духовне спілкування [20, 110].

Й.Хейзинга приводить приклади з китайських історичних джерел про війни та збройні конфлікти й говорить: "Це було ймовірніше змагання в моральних цінностях, зіткнення двох кодексів честі, аніж суперечки із зброєю в руках" [20, 113].

Й.Хейзинга гостро критикує філософський імморалізм, тобто вчення про позаморальність держави, родоначальниками якого були М.Макіавеллі, Т.Гоббс, Й.Фіхте, Г.Гегель, і категорично стверджує, що держава не має права залишати „грунт моральності”. Далі вчений формулює думку, що вчення про моральну автономію держави є особливо небезпечним, адже держава — найбільш сильний суб’єкт влади, „який здатний і облаштувати, і зруйнувати весь світ [20, 448]. Цей суб’єкт зобов’язаний дотримуватися політичного обов’язку, політичної честі, вірності політичному ідеалу. Якщо цього немає, то „там, де немає обов’язку і немає честі, не може бути й довіри” [20, 447].

Одним з виявів рівня моральності політика, як форми відповідальності перед суспільством, є відставка з державних, політичних, партійних посад чи примусова на вимогу „контреліти” опозиції чи суспільства, чи добровільна відставка як перевірка політика на совість. Для українського істеблішменту такий вияв поки що не прийнятний.

Держава не приймає законів, які диктували б ті чи інші принципи, норми, правила моралі, але водночас вона сама в особі державних службовців, чиновників, політиків, представників трьох гілок діючої влади й опозиціонерів зобов'язана дотримуватися норм суспільної моралі й показувати зразки моральності у всіх своїх діях. Держава в собі акумулює та інтегрує усі сфери життя соціуму й мораль не є винятком. Народ говорить: „Яка влада, така й мораль”, „Риба гниє з голови”, „Пани чубляться, а в мужиків чуби тріщать”, „Який Сава, така й слава” тощо.

А.Пахарев понад десять років тому, 1997 р., констатував, що український народ не довіряє ні вихідцям із тоталітарної еліти, ні націонал-радикалам [13, 12]. У 2007 р. значно збільшився рівень недовіри до всіх провідних політиків України [15]. Дослідники констатують, що «непопулярність окремих політичних персон проектується й на ставлення до органів влади загалом» [8, 27]. А в кінці 2008 р. українське суспільство вже було розколоте за кольорами партій, і значна частина народу не довіряє нікому. Графа у виборчих бюлетенях "проти всіх" стала для українців життєвою нормою. Кожна з цих частин становить майже третину населення.

Правомірно з цих теоретико-методологічних роздумів сформулювати думку, що більшість дослідників, зазначаючи те, що політична еліта формується в основному за такими особливими якостями, як надзвичайні здібності, задатки та творчий потенціал, значною мірою виокремлює саме моральні якості особистості. Л.Кочубей указує, що "політична еліта за формальною ознакою – це ті, хто править; за ціннісною – ті, хто гідний правити" [8, 26].

Тому політична еліта в моральному аспекті в усі часи розумілась і розуміється як найбільш відповідальна частина вищого класу суспільства, а в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у зв'язку з новими якостями суспільства в житті політичної еліти настає час, коли „на місце примітивного ідеалу честі й благородства, який коріниться в самопрославленні, у просунутих фазах культури заступає ідеал справедливості...” [20, 165]. Саме наслідування ідеалу справедливості й виступає основною ознакою соціально-політичного розвитку суспільства, його політичної еліти.

Більшість представників української еліти саме цей момент переходу від самопрославлення до дотримання соціальних ідеалів справедливості

пропустили й надалі „піаряться” в різних політичних шоу, проплачених фото- і телесесіях тощо. Слід нагадати, що батько Олександра Македонського Філіп II, якого різко критикував оратор Демосфен, за що його гострі „спічі” проти царя отримали назву „філіпиків” і ця назва в політичному лексиконі залишилася й на сьогодні, щоб не захворіти на зіркову хворобу, наказав близьким людям щодня будити його словами: „Просинайся, царю, і пам’ятай: ти — людина!” Бажано, щоб цей вислів був періодично нагадуванням представникам української еліти, “слугам” народу.

Відповідальність політичної еліти – це не просто відповідальність простого "маленького українця", пересічного, це відповідальність особистості, яка наділена від громади чи, яка себе особисто наділила (очільник партії, утвореної "під себе", під свої плани) певними повноваженнями чи посадовими, державними чи самоуправлінськими функціональними повноваженнями, котрі передбачають залежність від цих рішень не власної долі та долі своєї сім’ї, а значно більшої кількості представників громади. Навіть “кум”, “кумівство” в українській історії покладає на виконувача цієї ролі цілої низки батьківських обов’язків стосовно дитини, вже не кажучи про обов’язки та відповідальність сільського старости, вїйта, сільського чи міського голови.

Відповідальність політичної еліти характеризується своєю масштабністю і багаторівневістю: муніципальний, регіональний та всеукраїнський рівні, а також може мати вияви на державному рівні й на рівні прийняття рішень політичними партіями:

- відповідальність моральна та відповідальність правова, юридична, пов’язана із дотриманням та виконанням законів і посадових функцій представниками політичної еліти;

- відповідальність персональна й колективна;

- відповідальність перед історією та перед нацією за реалізовані чи нереалізовані перспективи та за конкретні обіцянки впродовж певного проміжку часу, наприклад, за депутатську каденцію, поліпшити умови праці та життя виборців;

- відповідальність за свої громадянські вчинки та дії перед своєю сім’єю, дітьми та перед самим собою, перед власною совістю;

- відповідальність як зразок для наслідування молодими поколіннями.

Стосовно “зразка для наслідування”, то з упевненістю можна констатувати, що такі зразки значно переконливіші в країнах з усталеними демократичними традиціями (слід зауважити, що це не ідоли та ідеалізовані фетиші, а саме зразки з усіма людськими вадами). Якщо американці в усьому, навіть у меню традиційної інавгураційної вечері нового президента

рівняються на батьків американської демократії А.Лінкольна та Т.Джеферсона, то українській еліті з причини необ'єктивної, багато разів переписаної історії таких зразків треба ще пошукати. А наразі може виявитися, що зразок, взірець, – далеко не взірець. А може трапитися і навпаки, як це трапилося з І.Мазепою, Н.Махном, С.Бандерою, Р.Шухевичем та іншими. Сама ж політична еліта й кожен окремо взятий її представник за міру відповідальності повинен мати власну совість, а межею допустимості вчинків – громадську думку. І самі представники політичної еліти повинні усвідомити, що вже сьогодні стають для молоді позитивними чи негативними зразками для наслідування. Точно так, як перша подружня пара США і перша леді США здавна вважається навіть законодавицею моди.

Звичайно, розуміння проблеми відповідальності політичної еліти України пов'язане з цілою низкою чинників, які перебувають в історичній минувшині та ментальності українського народу. Сторіччя залежності від інших країн не могли не відбитися на цьому процесі. Деякі вчені, розглядаючи ці питання, пригадують навіть особливості поведінки київських князів, зокрема невміння їх іти на поступки, небажання об'єднатися тощо. Історія українського середньовіччя весь час протиставляє вчинки Б.Хмельницького та того ж І.Мазепи. Для одних: Переяславська рада, для інших – Переяславська зрада. І хто з цих видатних постатей зразок відповідальності чи, навпаки, безвідповідальності, сьогодні категорично стверджувально сказати не можна. А історія останніх гетьманів України дуже нагадує нашу новітню історію, тобто історію сьогодення України з 1991 року по нинішній день.

Багато дослідників, зокрема А.Пахарєв, вважають, що українська політична еліта умовна, формальна [12,9]. Ф.Рудич указує, що "це еліта за формальною ознакою" [17,4]. Л.Кочубей висловлює погляд, що в Україні зародилася "лише масштабна політична псевдо еліта" [8, 26]. А тому видається небезпідставним логічне запитання: якщо вона така, то ніби то й питати нічого, де їй брати почуття гідності, відповідальності, обов'язку, совісті та інше. А.Пахарєв небезпідставно вважає, що за такого стану політичної еліти й реалізація демократичних принципів управління сумнівна, а самі принципи будуть безнадійно спотворені [13, 14].

Становлення політичних еліт довготривалий процес. Він займає десятки, а то й сотні років й охоплює неодне покоління, має загальні механізми становлення і особливості. Оскільки вище зазначене виходить за межі цього дослідження, то слід указати лише на таку особливість становлення української еліти, як відсутність професійних політиків та навчання політики, як кажуть "у процесі руху". Так, збереглися "професійні революціонери",

адміністратори радянського періоду й до влади прийшли багаті люди, “наторіші”, “нові українці” різного масштабу. З них ті, які сформували свій капітал до приходу у владу, політику за допомогою нелегітимних методів. Вислів “Майже сто відсотків українського капіталу має кримінальне походження” став мало не афоризмом. Ця частина політиків прийшла, щоб юридично забезпечити недоторканість накопиченого, тому “вони державу сприймають як корпорацію” [8, 26]. Інша частина політиків, навпаки, з допомогою просування в політику, лоббіювання певних інтересів та законопроектів сформувала свої матеріальні та фінансові статки саме завдяки політиці. Розділити “бізнес і політику”, як у свій час закликали “помаранчеві”, не вдалося, і на даному витку української історії це питання навіть перспективи немає, хіба що за тими окремими випадками, які про людське око стали формою завуальованого відходу від бізнесу, коли депутати переоформили свій бізнес на членів своєї родини де-юре, а де-факто, як вели свій бізнес, так його й ведуть.

Окремі дослідники вказують на ті ж чинники, зокрема “омасовлення” при формуванні політичної еліти, про що говорив Х.Ортега-і-Гассет та провінціалізм походження, що означає, здебільшого й провінціалізм мислення. Зокрема, А.Зоткін указує, що це відбулося на всіх рівнях суспільства під впливом революційних змін на початку 90-х років, та наголошує на особливостях формування регіональної еліти [5, 181] і факт “засилля” у владної еліти вихідців із нерозвинених, периферійних областей [6, 102].

В.Золотарьов пояснює безвідповідальну поведінку української еліти її походженням (провінційні урядовці колишньої системи та сільське походження), браком політичної волі та неузгодженості повноважень політичної еліти й відповідальності [4, 19]. Суспільна потреба у всебічному становленні суспільства, на думку О.Траверсе, “потребує здорового культурного й морального підґрунття. Першим індикатором хворого суспільства є аморальні вчинки та дії політичної еліти” [19, 73–74].

Уся українська історія і незавершений процес формування української нації свідчить про компрадорський характер більшості політичної еліти України. Цей компрадорсько-колабораціоністський характер української політичної еліти, як і української буржуазії, “наторішів” виявляється в різних аспектах, але найяскравіше в тому, що більшість представників політичної еліти свої економічні, фінансові, різнопланові особисті інтереси ставить вище національних та державних інтересів. Це те, що звучить мовою Т.Г.Шевченка, як космополітизм, тільки набагато густіший, глибший, ніж у XVIII – XIX століттях. Тому нерідко верхівка українського істеблїшменту має вигляд “п’ятої колони”. Один з дослідників стану світової та української

кризи прямо вказує на колабораціоністський характер діяльності керівників вищих щаблів влади: "Світова економічна криза могутнім ураганом зносить усю паразитичну світову фінансову надбудову. Тому нинішнім господарям світу для забезпечення переформатування фінансової системи необхідні гроші, а вітчизняні компрадори готові їх надати разом із залишками країни" [7, 7].

Світ загальної супермасштабної конкуренції перетворив українську еліту не лише в конформістську, а в лабільну, пластичну, яка здійснює своєрідні циркові трюки, переходячи, "перетікаючи" з однієї партії в іншу, з фракції у фракцію, з коаліції у коаліцію, лише шукаючи собі особисту вигоду. Тому відшукати політика на владному олімпі України з чистою репутацією дуже складно. А в конфліктах еліт на всеукраїнському, регіональному та муніципальному рівнях моральні цінності та порядність поступаються економічній силі. Вислів "ціна питання", який в останні роки став загальноновживаним у політичному лексиконі, має цілком предметне значення. Представники місцевих, муніципальних еліт перетворилися в "князьків", які лише регулюють грошові потоки й для них незалежність стала синонімом волюнтаризму, свавілля та самоуправства. Поняття "державна людина" як найвища характеристика представника еліти втратила свій зміст. Нівелювання, принаймні хоч певна мінімізація боротьби трьох політико-економічних кланів верхівки політичної еліти України за лідерство на владному олімпі та їхні провідників на регіональному та муніципальному рівнях вже може означати зміцнення демократії та морально-етичних засад суспільства.

Два десятиріччя незалежності зробили свою справу: від котлети "по-київськи", "по-українськи" український соціум підійшов до того часу, коли громадяни стали не лише говорити, а й думати по-українськи. Моральний вибір стосовно мови перестав бути героїчним учинком, а став елементом свідомого патріотизму будь-якої національно зорієнтованої особистості. На початку 90-х років українська еліта, якої власне ще не було, за винятком українських письменників та частини громадськості західних областей, спілкувалася російською мовою. А ще раніше, за радянського часу, в 70-і роки нікому невідомий історик та археолог Б.М.Мозолевський, який розкопав курган "Товста могила" на Дніпропетровщині і знайшов тепер всесвітньовідому скіфську пектораль і став також враз відомим, писав вірші російською мовою. Коли його запитали, мовляв, чого ви писали російською, то він відповів: "Бо я тоді ще не знав, що я українець". І сьогодні багато представників політичної еліти не знають, а можливо не хочуть розуміти, що вони українці. Українська мова для них є проблемою. Український інформаційний простір далеко ще не український. Але це тільки частина

проблеми. Сама проблема полягає у тому, що серед значної частини української політичної еліти констатується відсутність того, що вчена Є.Сохацька з іншого приводу, з проблем літератури, назвала "елітою українського духу". І цей "український дух" має нерідко як системні (мова, історія, патріотизм, традиції тощо), так і формальні, епізодичні, побутові форми (спілкування в сім'ї, на ринку, в транспорті тощо) вияву. Політична еліта зобов'язана нацією мати "український дух", його пропагувати й бути його ж елітою.

Гальмує процес формування в українській еліті відповідальності і відсутність стратегії розвитку суспільства. На це вказує і Л.Кочубей [8, 26].

Отже, значного зняття напруги в суспільстві й приведення суспільства до нормального стану політичного життя політична еліта може досягти, виявивши свою політичну волю з таких питань:

- припинення публічного з'ясування протиріч як зовнішніх (між владою та опозицією), так і внутрішніх (у самій владі та в опозиції), що мають здебільшого не державний, не політичний, а особистісний характер;
- дотримання толерантності в публічних дискусіях у медіа просторі й недопущення одіозних представників політичного бомонду, які виконують роль соціального подразника, до відкритих дискусій;
- категорична заборона використання форм і методів, які ілюструють діаметрально протилежні погляди "ультралівих" та "ультраправих" за межами здорового глузду;
- табування непарламентських, нецивілізованих і просто елементарно безкультурних форм і методів спілкування, які сіють непримиренність, неповагу, ненависть один до одного, суспільний розбрат. Тут необхідне категоричне дотримання парламентської етики, передбаченої регламентом Верховної Ради та регламенту рад регіонального й муніципального рівня;
- усвідомлення політичними елітами України своєї об'єднавчої місії як обов'язку перед нацією.

Таким чином, можна дійти висновку, що в сучасних умовах у політичному просторі України спостерігається невідповідність рівня відповідальності політичної еліти потребам розвитку українського суспільства.

Проблема відповідальності політичної еліти України є важливою науковою і практичною проблемою політичного життя суспільства, тому навіть часткове її розв'язання слугує мінімізації політичної кризи в суспільстві.

У зв'язку з цим є доцільними рекомендації щодо розв'язання цієї проблеми, а саме:

- консолідація зусиль владних еліт і контреліт, як реагування на виклики, котрі стоять перед світом та українським суспільством (у В.Липинського це ідея національного консенсусу), щоб стати політичним лідером нації;
- створення патріотично налаштованими і національно зорієнтованими (незалежно від політичної, ідеологічної та "кольорової" належності) представниками політичної еліти продуктивного поля діяльності для морального очищення;
- активізація з боку неформальних соціальних інститутів (громадських організацій та рухів) цивілізованих форм контролю за діяльністю різного рівня політичних еліт;
- всебічне значне підвищення активності політичних еліт усіх рівнів з метою надання динамічності демократичним перетворенням та створення фундаменту політичної діяльності для майбутніх поколінь;
- організація і проведення публічних "круглих столів", читань з об'єднавчої суспільної тематики, із залученням широких кіл громадськості на різних рівнях суспільства;
- об'єднання всіх свідомих сил суспільства, всіх життєвих сил народу на пробудження почуття співпричетності до загальнонаціональних справ, соборності, творення, розбудови;
- формування колективістських, товариських почуттів у громадян та впровадження різних форм їхньої безпосередньої участі в справах громад, у різних проектах, громадських акціях, форм безпосередньої партипаційної демократії (демократії участі) в період становлення громадянського суспільства в Україні;
- законодавче табування відвертої деструктивної політики, спрямованої на руйнацію фундаментальних засад української державності й демократичних процесів у суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ашин Г.К. Современные теории элиты. Критический очерк. – М.: Межд.отношения, 1985. – 256 с.
2. Бердяев Н. Собрание сочинений. – Paris: IMCA-PRESS. – 1990. – Т.4. – С. 395 – 396.
3. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99 – 111.
4. Золотарьов В. Воля – річ добровільна // Народний депутат. – 2007. – № 2. – С. 16 – 19.
5. Зоткін А. Інститут регіональної влади на прикладі Автономної республіки Крим: циркуляція і рекрутація владних еліт // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С.175 – 184.
6. Зоткін А. Роль регіональних еліт і столичного істеблшменту у формуванні владної еліти в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 95 – 108.
7. Ингульский В. Хабакири как способ антикризисной защиты Украины // 2000. – № 49. – 2008. – 5 – 11 декабря.

8. Кочубей Л. Чому еліта безвідповідальна // Віче. – 2007. – № 12. – С. 26 – 28.
9. Лесной В. Про свободу та людську гідність // День. – 2008. – 23 грудня.
10. Липинський В. Братерська сповідь // Н.У.С – № 3/4. – 1985. – С. 414 – 415.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму // Твори. – Київ, Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 365 – 389.
12. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс: Сб.: Пер. с исп. // Х.Ортега-и-Гассет. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2001. – 509 с.
13. Пахарев А. Політична еліта. Формальна? Справжня? // Віче. – 1997. – № 11. – С. 3 – 14.
14. Пахльовська О. День, що десятиліття "годує" // День. – 2009. – 17 січня.
15. Політична ситуація та соціально-політичні настрої населення України: червень 2007 р. // uisr@ukrnet.net/
16. Рибачук М. Етнополітика: конфлікт між центром і областями // Народний депутат. – 2007. – № 2. – С. 78 – 81.
17. Рудич Ф. Правляча політична еліта України і синхронізація суспільства // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали четвертої міжнародної науково-теорет. конф. 26 – 27 травня 2005 р., м.Київ. – К.: Фенікс, 2005. – Ч. 1. – С. 3 – 8.
18. Тимошенко Ю.О. Проблеми націотворення в теоретичній спадщині В'ячеслава Липинського // Віче. – 2007. – № 14. – С. 28 – 30.
19. Траверсе О. Політичне лідерство // Віче. – 2006. – № 17 – 18. – С. 73 – 76.
20. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнього дня / Й Хейзинга; Пер. с нидерланд. В. Ошиса. – М.: ООО "Издательство АСТ" 2004. – 539 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Перевозник Лариса Михайлівна – доцент кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: загальна соціологія, соціологія освіти й виховання, морально-етичні проблеми сучасного українського суспільства.

ДО ПРОБЛЕМИ ЯКІСНОГО СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТРАДИЦІЙНИМ СУСПІЛЬСТВОМ: ВИСОКОСНИЙ РІК У НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

У статті на основі українських та російських фольклорно-етнографічних матеріалів аналізуються поширені уявлення про негативну семантику високосного року в контексті традиційного сприйняття часу.

A widely widespread belief about negative semantics of leap-year on the basis of Ukrainian and Russian folk-lore-ethnographic materials in the context of traditional temporal presentations is examined In the article

Гуманізація науки, яка стала визначальною тенденцією прогресу людської думки, починаючи з середини ХХ століття, передусім вплинула на історію та суміжні з нею дисципліни. Усе більшу увагу дослідники приділяють вивченню різних аспектів духовного світу людства та людини. Дослідження ментальності, колективної психології, суспільної свідомості, побутової історії стали перспективними напрямками наукових пошуків. В

Україні додатковим стимулюючим фактором звернення до духовних надбань народу стало здобуття незалежності та національне відродження. Чи не найшвидше на ці віяння відреагувала етнологія. На відміну від радянських часів, коли провідними напрямками вивчення була матеріальна культура, рідше – обрядовість, на сучасному етапі значно переважають дослідження духовної культури – народної релігійності, демонології, ментальності тощо.

У цьому контексті вивчення традиційних часових уявлень видається важливим та актуальним. Адже усвідомлення часу виступає своєрідним лакмусовим папірцем, який розкриває специфіку епохи чи цивілізації. За словами відомого історика ментальності А.Я. Гуревича, у розумінні часу втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ставлення до речей [6,103]. Часові уявлення тісно пов'язані практично з усіма блоками народної культури – обрядовістю (календарною та родинною), демонологічними уявленнями, культом предків, релігійною практикою тощо.

Крім того, увага до духовної культури народу визначається не лише академічними інтересами. Будь-яка наука покликана насамперед відповідати на запитання, які ставить перед нею сучасність. І це повною мірою стосується науки історичної. Широке побутування в наш час уявлень та вірувань, пов'язаних з традиційною темпоральністю, є додатковим стимулом для наукових пошуків. Одним з таких стійких та поширених мотивів є переконання у негативній семантиці, “важкості” для людини високосного року. За популярністю з цими переконанням може конкурувати хіба що переконаність у ворожості до людини числа “13”. Кожні чотири роки люди чекають від високосного року якогось негативу. І всі невдачі цього року часто пов'язують з його високосним статусом. Ось і цього року початок світової фінансової кризи пояснюють дією високосного року.

Саме спробі реконструкції цього мотиву народних уявлень присвячена пропонована розвідка. Вихідним положенням при цьому є те, що основною характерною особливістю усвідомлення часу в традиційній культурі є якісне його сприйняття. Час у народних уявленнях не буває абстрактним і однорідним. Час ні в якому разі не спроможний бути об'єктивною реальністю. А стосовно людини, то він ніколи не нейтральний. Кожна часова одиниця відрізняється від іншої своїм неповторним змістом, своєю специфічною семантикою. Чітко розділявся час буденний (профанний) та святковий (сакральний), час сприятливий для різних починань та господарських робіт і, навпаки, час негативний, небезпечний, важкий. На різну якість часу могли впливати різні фактори, часто специфічні та

індивідуальні. Виявлення, аналіз цих мотивів, та реконструкція самих уявлень стає завданням наукового пошуку.

Проблема семантики різних часових відрізків принагідно розглядалася в багатьох дослідженнях зі слов'янської та української етнології. Починаючи з кінця XIX століття світ побачило безліч статей та монографій, перераховувати які у статті не є доцільним. Серед останніх назовемо роботи Т. Агапкіної [1], Л.Н. Виноградової [2], М. Гримич [4] та ін. Окремі аспекти проблеми розглянуті в наших попередніх публікаціях [13].

Загалом на народні часові уявлення наклали відбиток характерні риси господарської культури. Традиційна українська (і слов'янська) цивілізація – цивілізація аграрна. За словами М. Гримич, уся “українська архаїчна культура зростала на культі землі, землеробської праці” [3,27]. Усе життя селянина проходило на землі, в сільськогосподарських роботах. Життя поза своєю земельною ділянкою, поза сільською округою, у якій він народився й виріс, в якій жили і де поховані його предки, було для селянина просто немислимим. Земля, навколишній світ – ліс, поле, річка – були для нього рідною домівкою. Представник суспільства традиційного, на відміну від індустріального чи постіндустріального, навіть не робив спроб виділити себе з навколишнього середовища. У міфологічній свідомості суб'єкт і світ не протистоять один одному, а об'єднуються в якійсь природній первісній нероз'єднаності. Людина розглядала себе частиною природи, відчувала цю спорідненість, що яскраво простежується у системі тотемістичних поглядів і вірувань. Але людина не просто постійно перебувала в тісному контакті з навколишнім світом. Таке життя передбачало існування за його законами, повну від нього залежність. Адже світ цей давав людині все – продукти харчування, одяг, паливо, будівельний матеріал, ліки. Щоб усе це успішно отримувати, природу потрібно було розуміти, знати закони її розвитку.

Тривале споглядання за природними ритмами давало селянинові достатньо матеріалів для роздумів. З року в рік він бачив у природі зміну одних і тих же річних циклів – весна змінювалася літом, літо – осінню, осінь – зимою. З року в рік селянин спостерігав за народженням, змужнінням, розквітом, старінням і смертю природи. Смертю, яка передбачала нове народження, яка ні в якому разі не була остаточною і справжньою. Разом із природою народжувався й помирав рік. Але вже наступна весна несла нове народження. З року в рік, відповідно до зміни природних фаз, селянин виконував одні й ті ж господарські роботи – оранку, сівбу, збір урожаю. Природно-господарський цикл не передбачав для нього нічого нового. Це було вічне повторення того, що було знайомим, що передавалося з покоління в покоління, всмоктувалося з молоком матері. Рік – це категорія, що постійно

поновлювалася. Повторювався і зміст року – господарський, природний, обрядовий. Людина при такому тотальному кругообігу не отримувала нової інформації. Вона лише пригадувала вже раніше здобуті знання про світ. Час рухається по колу, точніше по спіралі, витки якої є ідентичними. При такій циклічній моделі часу кожен рік не сприймався як явище неповторне чи унікальне. Рік – це своєрідна мікровікова одиниця, вінець, ланцюжки якого постійно повторюються.

Такий розмірений хід часу порушували своєрідні розриви в ньому. Вони повністю змінювали його характер, набували ознак сакрального (на противагу профанному), часто – небезпечного. Такі відрізки часу існували в межах доби (полудень, ніч), тижня (окремі дні тижня визнавалися сприятливими, інші небезпечними), року (зимове та літнє сонцестояння) тощо. Детальний розгляд цих часових відрізків свідчить, що в переважній більшості випадків такого характеру набувають часові відрізки, які можуть бути визнані як “рубіжні”, такі, що стоять на стику часових відрізків різної протяжності, або ж переламні точки цих відрізків. Як приклад, назвемо Різдвяні святки, літнє сонцестояння (період переходу сонця), понеділок (початок нового тижня), полудень, час опівночі (переламні точки доби) тощо. Проте в такі узагальнені формулювання не вписується стійке народне переконання, що *увесь* високосний рік є несприятливий для людей періодом часу.

Повір'я стосовно високосного року займають особливе місце у системі часових уявлень східних слов'ян, ставлення до нього було особливим. При чому такі переконання значно поширені як територіально, так і в часі.

Поглянемо на наші матеріали. З тих матеріалів, які ми маємо у своєму розпорядженні, найбільш раннім є повідомлення І.П. Сахарова (середина XIX століття), що в Росії високосний рік з давніх давен визнавався небезпечним і йому приписували всілякі нещастя [19, 246]. Проте і в кінці модерного XX століття зафіксоване подібне ставлення до високосного року. Так, жителі одного із сіл Овруччини, яке постраждало внаслідок надмірного радіоактивного забруднення 1986 року, у високосний рік відмовлялися переїжджати в екологічно чисті райони [17, 117].

Судячи з наявного фольклорно-етнографічного матеріалу, такі уявлення характерні для всієї території України. “У високосний рік багато втоплеників буває” – записано на Житомирщині [10, 78]. На Чернігівщині такого року намагалися не вступати в шлюб – життя буде нещасливим. Вважалося, що у високосний рік не бажано розпочинати будівництво хати. “Строить хату нельзя в високосный год. Оттого накануне високосного года строится больше хат, чем обыкновенно. Если хата заложена в простой год, то в високосный можно доканчивать, но начинать нельзя”, – повідомив Б.Д. Грінченко [5,33].

В українському Поліссі остерігалися входити в нове житло у високосний рік [17, 117]. Серед українського населення Воронежчини записані фактично аналогічні уявлення: “Як високосний год прийди, так і буде нищастя уже якесь нібудь” [11, 9], “Воно якийсь високосний рік буває... то бува неврожай, люди вмирають” [8, 120].

У Росії сільське населення теж було переконане, що протягом усього року відбувається особливо багато бід і нещасть. Той факт, що наші інформатори не деталізують регіон фіксації цих вірувань може бути свідченням їхнього значного поширення. “И дерево засыхает, и скот падает, и повальные болезни случаются, и сельские раздоры заводятся” [12, 369]. У збірнику В.І. Даля знаходимо: “Худ приплод в високосный год” [7, 37].

Проте слід мати на увазі, що повір'я стосовно високосного року ускладнюються й тісно переплітаються з повір'ями про день, який, по суті, і робить цей рік несхожим на інші. Це 29 лютого, відомий у народі як день Касяна. Святий Касян жив у V столітті, прославився як проповідник чернечого життя, заснував ряд монастирів у Галії, написав декілька повчальних книг. У цілому Касян прожив життя праведника, за що, власне, і був канонізований. Але незважаючи на це, серед східних слов'ян святий стає образом негативним. Є свідчення, що в окремих місцевостях він узагалі не вважався за святого. За народними уявленнями Касян недоброчливий, злопам'ятний, скупий тощо. Подібні якості приписувалися й дню, присвяченому святому.

Уже цитований збирач народних вірувань I половини XIX століття І.П. Сахаров писав, що “29 февраля – есть самый бедственный день для всех возможных несчастий” [19, 246]. В Україні теж поділяли таке переконання. Цього дня по всій Росії нічого не робили, будь-які роботи, розпочаті раніше, припиняли. Ні в якому разі на цей день не призначали важливі заходи, скажімо, одруження [15, 111]. Білоруси вважали, що в цей день не можна виходити з хати до сходу сонця. Того хто на це зважиться, Касян обов'язково покарає хворобою [18, 74 – 75]. Жителі Орловської та Рязанської губерній взагалі намагалися проспати в цей день до полудня, щоб пережити в безпеці небезпечний час [15, 111]. Про цей день говорили “Касьяна завистливого, Касьяна злопам'ятного, Касьяна немилостивого, Касьян на скот глянет – скот валится, Касьян на траву – трава сохнет, Касьян на народ – народу тяжело” [16, 2]. “Пришел Касьян, пошел хромать, да на свой лад все менять” – говорили в Ярославській губернії [14, 249]. Українці Воронежчини вірили, що в цей день людина з таким іменем стає “поганою на очі”: ”так гляне, що перше уздрить, на те і падіж буде ” [11, 8]. “Так на что он в тот день не глянет, вышедши из хаты, на то не будет в том году воду... 29 февраля стараются родичи из хаты Касьяна не выпускать... Отец одного сына Касьяна

держал в погребі целый день”, – записав П.В. Іванов у Куп’янському повіті Харківщини [9, 74]. Людина, як і тварина, що народжується в цей день, уважалася від народження нещасливою. Про таких українці Воронежчини казали: “Касян оком наглянув – не буде з цього народженого добра” [11, 8].

До нашого часу дійшло чимало апокрифічних легенд про пригоди святих Касяна й Миколая на землі [16]. Касян, на відміну від Миколая, відмовлявся допомагати людям, за що Бог покарав його тим, що день його святкують раз на чотири роки. Вважалося, що Касян гнівається на людей за те, що його день святкується так рідко. [16, 6]. Із цього видно, що не “поганий” Касян передав негативну семантику дневі 29 лютого. Більш переконливим є припущення, що негативна семантика високосного року та дня, який його робить таким, вплинула на ставлення до святого.

Очевидно, що система повір’їв і вірувань стосовно високосного року та дня 29 лютого має яскраво виражений дохристиянський характер. Хоча саме поняття про високосний рік прийшло до східних слов’ян з поширенням християнства і книжної традиції. При чому можна виокремити декілька чинників, які зумовили такі уявлення.

Насамперед, ми уже відзначали, що для консервативного селянства, яке мислить і світ сприймає з позиції традиції, усе, що вибивається зі звичного ходу речей, визнається ворожим і небезпечним. Відоме і повторюване, а не нове та маловідоме мало незаперечний авторитет та викликали загальну довіру. Відповідно, в ланцюгу “нормальних”, звичних років високосний виділяється своєю несхожістю, відмінністю від інших. Цей фактор дуже важливий хоча б з огляду на те, що і в сільській громаді людина, яка виділяється з середовища інших, викликає осуд, недовіру та неприязнь. Бути таким як усі – незмінна модель поведінки. Зрозуміло, що в нашому випадку соціальний конформізм переноситься на явища абстрактного характеру.

З огляду на це зрозуміла негативна семантика дня 29 лютого. З матеріалів видно, що при усій несприятливості високосного року для людини день 29 лютого – суцільна консистенція зла. Схоже, що весь негатив року сконцентровано тут, бо саме цей день робить звичайний рік високосним. Цей день зайвий, звідси бажання людей його проігнорувати – пересидіти в хаті, не працювати, нічого взагалі не затівати.

І насамкінець, звернімо увагу ще на один суттєвий аспект. Як говорилося вище, уявлення про позитивну чи негативну якість часу в народних уявленнях підпорядковуються певній логіці. “Хороший час” – це час, коли світ стійкий, упорядкований. “Поганий час” – частіше усього рубіжний, перехідний. Це час деструкції та хаосу, переходу від однієї якості часу в іншу. З погляду міфологічного мислення кінець лютого початок березня був особливим. По-перше, кінець зими – початок весни знаменує початок нового

сільськогосподарського сезону. Але найголовніше, на нашу думку, це те, що за традиційним народним календарем рік розпочинався у березні. Це найбільший, найважливіший “рубіжний” час, період смерті старого і народження нового року. І як перший день року наповнюється максимально сприятливою енергією, так його останній рік увібрав негативну. Тому, з одного боку, останній день року, а з іншого, день, який не вписується у звичний та нормальний хід речей. А святий Касян, схоже, ні в чому не винен.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 816 с.
2. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М.: Индрик, 2000. – 432 с.
3. Гримич М. Два виміри українського національного характеру // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27 – 30.
4. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К.: АТ Віпол, 2000. – 380 с.
5. Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и прочее. – Чернигов, 1900. – 480 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 346 с.
7. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. – 992 с.
8. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту, Борисівська волость Воронежської губ. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т.6. – Львів, 1903. – С.113 – 224.
9. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губ. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.10. – Харьков, 1907. – С. 1 – 216.
10. ІМФЕ (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, відділ архівних матеріалів). – Ф. 14-3. – Оп. 1. – Од. зб. 384. – 416 арк.
11. ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Оп. 1. – Од. зб. 155. – 84 арк.
12. Калинин И.П. Церковно-народный месяцеслов на Руси // Записки Императорского Российского географического общества по отделению этнографии. – Т.7. – СПб., 1877. – 238 с.
13. Ковальков О.Л. Віра в “фатальну годину” в системі традиційних часових уявлень східних слов’ян (на матеріалах українського фольклору) // Духовність українства. – В. 7. – Житомир, 2004. – С. 44 – 48.; До проблеми сприйняття часу традиційним суспільством (XIX – поч. XX ст.): “магія першого дня” у слов’янських уявленнях // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – В. 10. – Кіровоград, 2007. – С. 106 – 111.; Місячні фази в міфологічних уявленнях східних слов’ян (до проблеми вивчення семантики часових відрізків у слов’янській міфології) // Матеріали до української етнології. – Випуск 5 (8). – К., 2005. – С. 47 – 52.; Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців // Український селянин. – В. 8 – Черкаси, 2003. – С. 83 – 86.
14. Костоловский И. Из поверий Ярославского края // Этнографическое обозрение. – 1913. – №1 – 2. – С. 248 – 252.
15. Круглый год: Русский земледельческий календарь / Сост. А.Ф. Некрылова. – М., Правда, 1992. – 496 с.

16. Мендельсон И.М. К поверьям о Святом Касьяне // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 1 – 22.
17. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип.2 Овручина. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997. – 376 с.
18. Романов Е.Р. Сказки из мира животных, мифические, бытовые, легенды и дополнения // Белорусский сборник. – Вип. 8. – Вильна, 1912. – 715 с.
19. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – СПб., 1841. – Т. 1. – 568 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – викладач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства.

ІДЕНТИЧНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПРИКОРДОННОЇ ЗОНИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНЦІВ ПОВІТУ МАРАМУРЕШ)

Павло ЛЕНЬО (Ужгород)

У дослідженні зроблено спробу проаналізувати рівень та способи маніфестації етнічної ідентичності українським населенням повіту Марамуреш (Північно-Західна Румунія). Відзначено, що їхня етнічна (українська) ідентичність поступово витісняється громадянською (румунською). Вказано, які засоби призводять до такої ситуації: зростання кількості змішаних шлюбів, державна політика в галузі освіти та ЗМІ. Автор наводить умовну класифікацію місцевого населення відповідно до ступеня маніфестації ними свого українства в побуті, на свята, під час праці тощо. У контексті дослідження показано також, яким чином українці Румунії рефлектують не тільки себе, але також і власне Україну.

In is paper we tried to analyze the level and the manifestation of ethnic identical Ukrainians of Maramuresh district. Pursue investigations we can see that their ethnical identity is gradual changed and replaces by civil identity, which plays a great role in their life. We can see people of different degrees of ethnic identity, which depending on their age, education, encirclement, origin, political system and individual psychological peculiarities of Ukrainian population. In paper we can see methods and ways of manifestation of Ukrainians in their work-days and festive life. Ukrainian nationality identifies with their parents' birth place, language, cultural traditions, names heredity and physical peculiarities. Local Ukrainians strictly show the reflection of Ukraine and its inhabitants, which is essentially distinguish between different categories of population.

Важливу роль у житті кожної людини відіграє етнічна та громадянська ідентичність. Нині ця проблематика є предметом активних студій етнологів та культур-антропологів. Цікавою у цьому контексті є проблема порівняння та вияву ідентичності в середовищі українців, які в силу політичних чи

історичних умов були відрізані від основного етнічного ядра/території політичними кордонами. До таких можна віднести українців Мараморощини (Румунія), Пряшівщини (Словаччина), Західної Галичини (Польща), Кубані (Російська федерація) тощо. У перерахованих поліетнічних регіонах характерним є зближення елементів різних культур внаслідок тривалого співіснування народів прикордонної смуги. Однак також типовою є ситуація, коли таке зближення супроводжується втратою чи зміною етнічної тожсамості як результат дії державної політики титульного етносу.

У колі нашого дослідження перебувають українці повіту Марамуреш (Північно-Західна Румунія). Протягом кількох експедицій, які відбулися в 2006 – 2008 рр., ми досліджували місцеве населення в таких українських селах, як: Поляни (Poienile de sub Munte), Кричунів (Crăciunești), Вишня Рівна (Rona de Sus), Ремети (Remeți), Вишівська долина (Valea Vișeuului), Бистрий (Bistra), Великий Бичків (Bocicoiu Mare), Русково (Ruscova). Жителі цих сіл є автохтонами, перші згадки про ці населені пункти сягають XIV ст. За допомогою методу введеного спостереження, посередництвом анкетування, інтерв'ю ми хотіли знайти відповіді на кілька запитань:

- співвідношення рівня етнічної та громадянської ідентичності різних категорій українців Румунії (вікових, професійних, освітніх тощо);

- проблема рефлексії-маніфестації свого українства в побуті, розмовах, повсякденному житті (спроба вияснити, як румунські українці розв'язують для себе питання, „що значить жити і бути українцем” в Румунії);

- у межах останнього нас цікавило й те, як вони рефлектують власне Україну та українців. Остання проблема доволі цікава, оскільки уявлення суттєво різняться від села до села, від людини до людини.

Перше питання є актуальним, оскільки більшість дослідників звертають увагу саме на етнічну ідентичність, мало вивчаючи громадянську. У цей же час прогнози деяких етнологів засвідчують, що майбутнє країн Європейського Союзу вони вбачають як держав громадянського суспільства [9]. Це передбачає запровадження політики мультикультурності в усі сфери життя держави та перетворення національної (етноцентричної) спільноти країн (як є у разі із Румунією, Словаччиною, Україною) у громадянську. Крім того практика та реалії показують, що, незважаючи на відкриті кордони в межах Євросоюзу, етнічний фактор і надалі відіграє визначальну роль у житті європейців [8, 91; 11, 5 – 6]. Досить згадати резонансні події останніх місяців (Косово, Грузія), щоб пересвідчитися в правоті цього твердження. Таким чином, із необхідності розуміння впливу як громадянської, так і етнічної ідентичності впливає практичне значення дослідження.

На формування етнічної ідентичності меншин основний вплив мають умови, котрі створює влада країни, у якій вони мешкають [13, 34]. Це

політика у галузі освіти й мови, інституційна охорона та законодавче забезпечення прав меншини, медійні права меншини (у використанні ЗМІ). Також впливають соціально-економічні-культурні процеси (міжетнічні шлюби, трудова міграція у межах країни та ЄС) тощо. Окремий аналіз цих факторів на прикладі українських сіл румунської Мараморощини провели М. Зан [3], Л. Горват [1], В. Куреляк [4], тому ми зупинимося на проблемах, які задекларували вище.

У дослідженні етнічної тожсамості українців Мараморощини ми звертали увагу на самоназви, що побутують, та мову спілкування населення. Серед часто вживаних – етноніми „українці”, „**руські люди**”. Для більшості місцевих українців ці поняття рівнозначні. Однак часто одні й ті ж респонденти плутаються і суперечать собі, в одному випадку протиставляючи ці дві самоназви, а в іншому ототожнюючи їх.

Побутують також локальні самоназви: „**гайналі**”, „**опришки**”, „**гуцули**”. Слід зауважити, що в Україні (на Закарпатті) **гайналі** ймовірно не етнонім, самоназва, а екзонім. У такому значенні воно вживається для означення інших, не себе (зокрема, гуцули про долинян як людей, що гайнують час). У Румунії ми зустрічали випадки вживання назви „**гайналі**” як етноніму (с.Ремети), як протиставлення себе **гуцулам**, котрі живуть вище – у гірських селах. Інша локальна група (невелика частина населення с.Поляни) виводить свій родовід від **опришків**. Вони себе ідентифікують одночасно нащадками опришків та українцями, тобто мають кілька рівнів етнічної самосвідомості. У процесі досліджень серед місцевого населення нами зафіксований тільки один випадок самоназви „**рутян**” („**русин**”). І хоча статистика засвідчує, що кількість людей, які ідентифікують себе русинами зростає, однак на 2007 рік русинами в Румунії засвідчило себе 257 осіб [7; 15]. Цим ситуація суттєво відрізняється від Словаччини, де за останні 15 – 18 років серед місцевого населення українських етнічних сіл зросла кількість ідентифікації себе русинами як відмінної від української національності [5; 10]. Там цьому сприяли кілька факторів – політика держави, діяльність ідеологів та прихильників русинства, історичні умови розвитку країни протягом другої половини ХХ ст. [6; 12; 14].

Загалом українців Мараморощини можна поділити на кілька основних категорій відповідно до рівня етнічної самосвідомості та способів її маніфестації. Умовно ми означили їх як:

1) „**Фанатики**” – найменша група, яку становлять люди із загостреним почуттям саме української етнічної тожсамості, котрі себе маніфестують насамперед як українці. За віком це люди старше сорока п’яти років. Випадки такої ідентичності зафіксовані в різних селах (Кривий, Кричунів, Ремети, Поляни, Вишня Рівна, Бистрий).

2) „**Традиціоналісти**” – цю категорію становлять люди (віком старші ніж 65 – 70 років), котрі здобули шкільну освіту до того, як влада Н. Чаушеску ліквідувала українську освіту в країні (середина 1960-х рр.). Серед них чимало людей не володіють румунською мовою. Вони підтримують мовні й культурні традиції, деякі жінки знають техніку ручного виготовлення тканини з якої шують традиційний одяг, який сімейство одягає на релігійні свята та коли йдуть до церкви. Найбільше таких „традиціоналістів” у десятитисячному селі Поляни, де українці становлять понад 95 % населення.

3) „**Золота середина**” – основна маса місцевих інтелектуалів різного віку, які закінчили вищі навчальні заклади в Україні або українські відділення вишів Румунії. Такі українці живуть в усіх українських селах Мараморощини. У них доволі стійкий рівень української етнічної тожсамості. Однак їхню ідентичність можна охарактеризувати як ситуативну, плавальну. У розмовах, побуті вони можуть перескакувати з однієї ідентичності на іншу. Як видно, етнічна (українська) ідентичність у них пов’язана насамперед з культурною стороною життя, тоді як громадянська вимагає реакції та поваги до румунської дійсності.

4) „**Конформісти**” – до цієї групи належить значна кількість дорослого населення, яким приблизно від 25 до 45 років. Вони володіють рідною мовою, однак їм легше читати й писати за допомогою румунської. Ця категорія українців працює у румуномовних колективах, слухає та дивиться румунські ЗМІ. Як результат – румунська для них стає не тільки мовою міжетнічного чи офіційно-державного спілкування, але й внутрішньо етнічного також. І хоча вони визначають себе українцями, та про Україну в них досить віддалене поняття, відповідно вони не мають нічого проти, що їхні діти, виростаючи, не вивчали й не знали рідної мови.

5) „**Оффспрінги***” – цю групу становлять діти та молодь. Серед цієї категорії найвищий рівень мовної асиміляції. Основний вплив на формування їхньої свідомості спричиняє система шкільної освіти, відсутність у бібліотеках сучасної української літератури. На їхню ідентичність впливає також той фактор, що за останні 20 – 25 років зросла кількість етнічно змішаних шлюбів. У більшості випадків дитина в таких сім’ях вважає себе румуном. Були також свідчення того, що діти вважають себе румунами, коли обидва з її батьків є українцями (Великий Бичків). Високий рівень національної ідентичності також спостерігається серед української молоді с.Ремети, де збереглася на високому рівні ендогамність шлюбів.

6) „**Неофіти**” – заробітчани, які працювали чи працюють за кордоном. В іноетнічному середовищі (Іспанія, Португалія, Англія, Італія, Канада) почуття

* Від англ. «offsprings» – нащадки, діти.

етнічної самосвідомості загострюється в них завдяки контактів із заробітчанами-українцями з України, а також тому, що в Європі до українців ставляться краще, ніж до румун (тобто там українцем бути вигідніше). Зафіксовані випадки (с.Ремети), коли заробітчани поверталися додому більш національно свідомими, ніж були до їхнього виїзду за межі Румунії.

З приводу маніфестації свого українства слід звернути увагу на диференціувальні ознаки етноідентичності, які є зворотною стороною ідентичності власної. Через призму розмежування її критеріїв проступає сприйняття „інших, не нас” і самоідентифікації народу. До таких ознак, які використовуються як рефлексії своєї етнії, належать елементи традиційної культури, мова, звичаї, імена, походження, зовнішній вигляд, менталітет та іноді віросповідання. Ці складові становлять ядро етнічності як знакової системи [9, 54].

В українських селах Мараморощини побутує звичай вбиратися на свята в традиційний одяг, до якого входять сорочка-гуцулка, постולי, головні убори, за якими одразу можна визначити етнічну належність носія. Однак на елементи традиційної української культури якто: одяг, їжа, житло тощо, свій відбиток наклав тривалий період співжиття та контактів із румунським народом. При збереженні рис, характерних для одягу населення українських Карпат, спостерігається запозичення деяких елементів, наприклад, використання гамми кольорів, яка не є типовими для української культури взагалі. Багато родин дотримуються традиційних обрядів при сімейних життєвих подіях (народження та хрестини дитини, весілля, смерть), хоча, наприклад, на весіллях поряд з українськими часто використовують румунські народні мелодії та пісні.

Щодо антропологічних відмінностей, то українців Мараморощини, де поки що зберігається доволі високий відсоток ендогамних шлюбів, досить легко відрізнити від смаглявих румунів та угорців. Українці мають світлі (сірі, блакитні, іноді зелені) очі, біляве волосся, більш світлий відтінок шкіри, ніж місцеві румуни чи угорці.

З приводу віросповідання варто зазначити, що в деяких випадках релігійна ідентичність фактично ототожнюється із етнічною. Останнє твердження може мати два трактування: як екзот, так і ендототожності. Яскравим прикладом ендоототожнення релігійної з національною ідентичністю можна назвати росіян – для них православ'я пов'язане насамперед із людьми російського походження. Щодо екзоототожнення, то це ілюструється у випадку Словаччини, де належність людини до греко-католицької (уніатської) чи православної церкви є передусім ознакою того, що вона має українське етнічне походження [2, 243]. У випадку Румунії наголошувати, що релігійна належність є тотожна етнічній, є хибним,

оскільки православна віра підтримується більшістю населення всієї країни як українцями, так і румунами. Щодо греко-католицької церкви, то в умовах поліетнічного українсько-румунсько-угорського прикордоння вона є ймовірніше засобом маніфестації того, ким ти не є, ніж свідченням етнічної належності. Так можна сказати, зокрема, про греко-католиків (мадяризованих українців, що втратили примордіальну ідентичність), які мешкають у селі Кимпулунг ла Тиса.

Засобом ставлення себе до українства є також мова (місцевий діалект української), однак, як уже згадувалося, сучасні мовні процеси серед українців Румунії засвідчують поступове витіснення з ужитку рідної мови румунською. Звичним також є зростання кількості неукраїнських (румунських та угорських) імен, які дають новонародженим в українських сім'ях.

При проведенні експедиційних досліджень нас цікавило також питання рефлексії українців Мараморощини власне України та українців. Слід відзначити значну варіативність суджень. Вони відрізняються від села до села, від індивідуума до індивідуума. Звичайно, найбільш адекватно у своїй свідомості відтворюють Україну ті особи, які мають постійні контакти з родичами із України, часто їздять туди, навчалися чи навчаються в українських вишах. Таких вистачає у всіх перерахованих вище селах. Проте більшість дорослих ніколи не були в Україні, і вона для них якесь дуже абстрактне, ефемерне, далеке й навіть зайве поняття, яке ні до чого не зобов'язує. Особливо це помітно в найбільш віддаленому гірському селі – Полянах. Уявлення цих людей про Україну сформувалося на основі книг, які вони вивчали в школі, – Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка.

Дещо іншу ситуацію ми спостерігали там, де телевізійні антени приймають сигнали українських телеканалів (Ремети, Великий Бичків). Населення цих сіл дивляться такі канали, як „1+1”, „Інтер”, „УТ-1” та деякі інші. Через перенасиченість національних українських каналів російським та російськомовним кіно, відео, музичним матеріалом у них також склалося неадекватне (з нашого погляду) розуміння, що таке є українське, а що ні. Наприклад, молодь вважає, що гурт „ДДТ”, співак Валерій Меладзе є українськими, так само як і мова героїв серіалу „Бригада”. Це ж стосується старших людей (45 – 70 років), які із задоволенням дивляться російськомовні серіали та передачі (зокрема, „Ищу тебя”), цілком серйозно вірячи, що це український телепродукт. У зв'язку з цим згадується, що людина, народ є такі, якими їх бачать сусіди, а не такими, як вони самі себе вважають. І, можливо, українці повіту Марамуреш своїм поглядом збоку дійсно віддзеркалюють те, якою насправді Україна є, про що нам варто зробити висновок і критично проаналізувати власну етнічну ідентичність та рефлексію свого українства.

У праці ми зробили спробу проаналізувати рівень та вияви (маніфестацію) етнічної ідентичності українців повіту Марамуреш. Відповідно до проведених досліджень видно, що поступово їхня етнічна тожсамість витісняється з центрального місця громадянською, яка й відіграє провідну роль у їхньому житті. Серед цих людей зустрічаються різні ступені етнічної/національної ідентичності – від агресивно-фанатичної до індиферентної, що залежить від віку, освіти, оточення, походження, зовнішніх умов (державної політики) та індивідуальних психологічних особливостей представників українського населення. У праці також показані деякі методи та способи маніфестації свого українства в буденному та святковому житті. Належність до українства насамперед ототожнюється із походженням батьків, мовою, збереженням культурних традицій, спадковістю імен, фізичними антропологічними особливостями, самоназвою, а не психологічним критерієм (коли національність визначається за бажанням людини). У статті в загальних рисах показана також рефлексія місцевими українцями власне України та її жителів, яка теж суттєво відрізняється поміж різних категорій населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горват Л. В. Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр. – Ужгород, 1998. – 172 с.; Її ж. Етнокультурний ренесанс українців Марамороського повіту (Румунія) // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції. 26 – 27 вересня 1996 року. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного комітету у справах преси та інформації, 1997. – С. 207 – 209.
2. Грацианская Н. Н. Этнические меньшинства в Словацкой Республике // Европа на рубеже третьего тысячелетия: народы и государства. – Москва, 2000. – С. 243.
3. Зан М. Етномовні процеси в середовищі українства Сатумарського повіту (Румунія) // *Carpatica-Carpatika*. – Вип. – 23. Актуальні проблеми історії та етнології. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. – С. 262 – 278; Його ж. Буття нашої діаспори: українці Сатумарського повіту (Румунія) // *Carpatica-Carpatika*. – Вип. – 14. Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С. 330 – 332.
4. Куреляк В. І. Українська діаспора Мараморощини (етногеографічне дослідження). Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2000. – 19 с.; Його ж. Українці Румунської Мараморощини: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 184 с.
5. Сополига М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Наукові записки Музею української культури. – Вип. 22. – Пряшів, 2001. – С. 208 – 237.
6. Сополига М. До питань етнічної історії та національного визначення українців Словаччини // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 35 – 44.

7. Трайста М. Русини – фальшива декорація на політичній сцені Центральної Європи // Український вісник. – 2007. – № 7 – 8 (квітень). – С. 8 – 11.
8. Vačova Viera. Presvedčenia o etnicite–narode–štate–Evrope a etnicka–narodna–štatna–Evropska identita občana Evropy // Evropske občianstvo a narodna identita. – Prešov. – 2006. – S. 91 – 98.
9. Benža Mojmir. Funkcia etnickej a občianskej identity v procese evropskej integracie z pogľadu etnologa // Evropske občianstvo a narodna identita. – Prešov. – 2006. – S. 53 – 61.
10. Kredatusova Jarmila, Kredatusov Juraj. Ukrajinska menšina na Slovensku súčasnosť a perspektivy // Evropske občianstvo a narodna identita. – Prešov, 2006. – S. 245 – 253;
11. Luther Daniel, Salner Peter. Etnicita a mesto. – Bratislava, 2001. – 239 s.
12. Magocsi Paul Robert. Karpatski rusini: súčasny stav a perspektivy v budúcnosti // Slovensky Narodopis. – 1992. – № 2. – S. 183 – 192
13. Pekar Martin. Identita narodnostnych menšín na Slovensku po roku 1918 v suradniciach štatnej politiky a zmluvy o ustave pre Evropu // Evropske občianstvo a narodna identita. – Prešov, 2006. – S. 34 – 52.
14. Sopoliga Miroslav. Encyclopedia ľudovej kultury Slovenska z hľadiska prezentacie rusinov-ukrajincov // Slovensky Narodopis – 1995. – № 4. – S. 503 – 506.
15. Traista M. Pseudocongresul rutenilor // Curierul Ukrainean. – 2007. – Iulie. – Seria noua, nr. 99 – 100. – P. 6 – 11.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Леньо Павло Юрійович – викладач кафедри історії Стародавнього світу та середніх віків, історичний факультет УжНУ.

Наукові інтереси: історіографія етнологічної науки, дослідження етнокультурних, етномовних процесів українського прикордоння.

ДО ПРОБЛЕМИ МІЖЕТНІЧНИХ КОНТАКТІВ САРМАТСЬКИХ ПЛЕМЕН ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІПНОЇ КЕРАМІКИ)

Ірина КОЗИР (Кіровоград)

Стаття присвячена дослідженню проблем трансформації сарматського ліпного керамічного комплексу як вияву міжетнічної взаємодії племен Північного Причорномор'я I – IV ст. н.е.

The article investigates the problems of transformation of Sarmatian ceramic plastic complex as a manifestation of interethnic interaction of the tribes of Northern Prychornomor'ya in the I – IV centuries A.D.

Корінними землями, на яких здавна проживали сарматські племена, були великі простори степів Південного Приуралля, Поволжя та Волго-Донського межиріччя. Саме тут склалися характерний сарматський побут та культура з усіма її специфічними рисами. Серед етновизначальних факторів важливе місце займає глиняний посуд, який є носієм давніх традицій місцевого сарматського населення. Природно, що разом з міграцією сарматських

племен на територію сучасної України почали проникати й основні типи ліпної кераміки, характерної для сармат Південного Приуралля, Поволжжя та Подоння.

Для раннього етапу сарматської культури Північного Причорномор'я (II ст. до н.е. – перша половина I ст. н.е.) характерне переважання типового сарматського посуду, що має численні східні аналогії. Але вже в ранньосарматському керамічному комплексі з'являються явно чужорідні форми, що притаманні скіфському світу. Їхня поява в сармат свідчить про наявність певних контактів сарматських племен з осілим населенням нижньодніпровських городищ уже в останні століття до н.е. Оскільки ці контакти не можна назвати дружніми, про що свідчить будівництво оборонних споруд на поселеннях Нижнього Дніпра в II ст. до н.е. [4,122], то, цілком очевидно, що вони потрапляли до сармат як здобич або безпосередньо виготовлялися полоненими скіф'янками. Наслідком інших воєнних акцій сарматів уже в цей час стала поява серед їхньої ліпної кераміки зарубинецьких мисок, гетських посудин.

У перші століття н.е. відбуваються різкі зміни в суспільному, господарському й культурному житті сармат на всій території їхнього проживання – від Південного Приуралля до Подніпров'я. Значні трансформації сарматської культури зумовлені величезними зрушеннями могутніх масивів племен, що потужними поштовхами виплескували на захід усе нові й нові хвилі мігрантів [16,42 – 45]. У Північному Причорномор'ї в I ст. н.е. помітно зростає кількість сарматських поховань, що свідчить про збільшення чисельності населення.

Сармати освоюють нові території, надійно обживають Лівобережжя Дніпра, переправляються на правий берег, проникають у Середнє Подніпров'я, Північно-Західне Причорномор'я та Верхнє Подністров'я. Зрозуміло, що землі, колонізовані сарматами, не були безлюдними. Зіткнення з місцевим автохтонним людом, протистояння з іншими не менш войовничими племенами, що рухались у зворотному напрямку – на схід, призводило до активних міжетнічних контактів, особливо характерних для порубіжних буферних зон. Ймовірно, що мирне співжиття сарматських кочових племен з осілими етносами Причорномор'я перемежовувалося численними конфліктами та війнами.

У комплексі сарматського ліпного посуду середнього етапу сарматської культури (середина I – перша половина II ст. н.е.) відбуваються кардинальні зміни. Серед різних типів кераміки цього часу значно переважають посудини так званого “скіфського” вигляду (Рис. 1,1 – 3, 5, 6). Вони концентруються, в основному, на території, близькій до Нижнього Подніпров'я, і

характеризують міцні зв'язки, що встановилися у сармат з населенням пізньоскіфських городищ.

I ст. н.е. – час великих змін у житті осілого землеробського населення Нижнього Дніпра. Свідченням цього є шари згарища на Каїрському, Аннівському [7, 27], Знам'янському городищах, поява на території останнього сарматських поховань [15, 115, 126 – 129, 235, 236], зведення оборонних укріплень на інших городищах [15, 217]. На території Середнього Подніпров'я, на могильнику Дідів Шпиль (район м.Канева), у цей час з'являються трупопокладення, аналогічні похованням із Золотої Балки і Миколаївки. Переселення сюди якоїсь частини пізньоскіфського нижньодніпровського населення можна пов'язувати із сарматським натиском [9, 75], який здійснювався новоприбулими сарматськими племенами з районів Доно-Волзького межиріччя та Заволжя.

Місцеве ж сарматське населення – нащадки ранніх сармат – уже мало традиційні культурні зв'язки з пізніми скіфами, про що свідчать численні знахідки типового скіфського посуду та скіфські мотиви орнаменту в сарматських комплексах I ст. н.е., особливо на території, прилеглій до Нижнього Подніпров'я. Так, відзначаючи в цілому недружелюбний характер стосунків сармат з пізніми скіфами, М.П.Абрамова вказує на наявність певних контактів та культурних впливів між ними вже в I ст. н.е. [1]. Характер та механізми цих взаємозв'язків ще не до кінця зрозумілі. Розв'язання цього питання можливе тільки на основі глибокого комплексного аналізу всіх сторін життя як кочових сармат, так і мешканців пізньоскіфських городищ.

Виходячи з аналізу сарматського ліпного посуду, який є важливим етновизначальним фактором, можна висловити ряд припущень. Вірогідно, ця взаємодія могла супроводжуватися також й етнічним змішуванням, на що вказує поступове збільшення у сармат частки ліпної кераміки “скіфського” типу, а в пізніх скіфів – у деякій сарматизації лівобережних городищ Нижнього Дніпра [15, 224].

Враховуючи помічену антропологами закономірність, що жінки більшою мірою, ніж чоловіки, є носіями етнічних традицій, – можна з певною вірогідністю говорити про проникнення сармат в осередок пізньоскіфського населення, а пізніх скіфів – у сарматське середовище. Зокрема, на основі дослідження антропологічних матеріалів сарматських поховань Таврії С.І.Круц зробила цікаві спостереження щодо особливостей фізичного типу сарматських племен цього регіону. Так, фізичний тип чоловічого населення Таврії суттєво не відрізняється ні від інших сарматських угруповань Причорномор'я, ні від більш східних територій. Жіноча ж серія досить різноманітна, а деякі антропологічні ознаки вказують на можливість участі в

складенні фізичного типу жінок і місцевих причорноморських скіфських елементів [8, 134]. Це тим більш вірогідно, що в довготривалих походах були задіяні переважно чоловіки, а жінок вони здобували собі “на місці”, отримуючи разом з ними і характерні риси побуту та культури.

Слід, однак, мати на увазі, що пізньоскіфська кераміка могла потрапляти до сарматів в результаті культурних контактів і торгових обмінів. Відомо, що кочовики легко запозичають кераміку у своїх осілих сусідів [13, 114], а це можна пояснити більш високим рівнем керамічного виробництва в останніх. Саме так сармати Прикубання швидко засвоїли місцеві меотські форми посудин, і чисто сарматської кераміки у перші століття нашої ери дослідники тут уже не виділяють [10, 69]. В сарматських похованнях Донського Лісостепу значне місце займає ліпна кераміка середньодонського скіфського типу [11, 186].

Значно поступаються “скіфським” за кількістю посудини поволзького сарматського вигляду (рис. 1, 7 – 9). Вони в основному побутують у сарматському Поволжі ще з III – II ст. до н.е. Деякі форми (рис. 1, 10) проникають у I ст. н.е. на територію Північного Причорномор’я ще з більш східних територій. Усі ці типи посуду з’являються на території сучасної України в результаті пересування сюди нових сарматських племен. Це переселення зачепило й північнокавказькі степи, оскільки в складі ліпної кераміки сармат першої половини II ст. н.е. з’являються численні посудини кавказького, кубанського й нижньодонського типів (рис. 1, 11 – 13).

Східні сарматські риси поховального обряду та супутнього інвентарю деяких сарматських комплексів другої половини I ст. н.е. на території України вказують на пересування в цей час нової сарматської міграційної хвилі. Ймовірніше, тиск сарматських племен Поволжя привів у рух населення степової зони межиріччя Волги й Дону, яке пов’язують з аорсами писемних джерел [16, 162]. Але серед племен, що заселили територію сучасної України в I ст. н.е., були також і групи поволзького та більш східного населення – носії середньосарматської культури, які, очевидно, входили до аланського племінного союзу.

Пізньосарматські пам’ятки на території України (середина II – IV ст. н.е.) зосереджені переважно у двох регіонах: на сході – у Донбасі та Приазов’ї і на заході – у Нижньому Подунав’ї і Дністро-Прутському межиріччі. Специфіка цього періоду зумовлена тісним переплетінням культурних традицій попередніх етапів сарматської історії та нових елементів, привнесених у кочове середовище завдяки активним контактам з навколишнім населенням, міграціям, воєнним конфліктам тощо.

Зокрема у складі керамічного комплексу пізніх сармат відбуваються певні зміни. Крім традиційних видів посуду (горщики, глеки, миски,

глекоподібні та мініатюрні посудини), з'являються нові: корчаги, кришки, банкоподібні, грушеподібні посудини. Основний тип кераміки другої половини II ст.н.е. – середини III ст.н.е. – це посудини місцевої “скіфської” форми. Вони становлять близько 64 % ліпного посуду цього часу. Серед видів кераміки переважають горщики (рис. 1, 14 – 17), що тяжіють до скіфського культурного середовища й мають численні прототиби на скіфських та пізньоскіфських пам'ятках Північного Причорномор'я [6, рис. 1, 7, 9; 17, табл. 16, 3, 7; 3, табл. V, 24, 28; 15, рис. 27, 7].

Спостерігаються деякі зміни в загальних обрисах форми посудин так званого “скіфського” типу. Серед них з'являються варіанти, що відзначаються більшою видовженістю пропорцій та менш різко виявленим профілюванням окремих частин (рис. 1, 16). Стосовно цього вони мають аналогії на деяких пізньоскіфських пам'ятках, в Ольвії, Тірі, дакійських городищах Румунії [5, 133].

Усі ці типи посудин є одним з найбільш яскравих прикладів генетичного зв'язку скіфських ліпних традицій із сарматськими. У поєднанні з широким розповсюдженням скіфських мотивів орнаменту, панування скіфських форм у пізньосарматському керамічному комплексі дає змогу говорити про складання особливого причорноморського типу сарматського ліпного посуду. Його основні ознаки проникають із Північного Причорномор'я на корінні сарматські території, утворюючи й тут специфічні “скіфоїдні” форми з характерним орнаментом. Як вже зазначалося, тісні зв'язки сарматів з пізніми скіфами супроводжувалися етнічним змішуванням, що посилювало складний характер сарматської культури на її пізньому етапі.

Цікавий тип репрезентують горщики з циліндричними горловинами й округлим тулубом (рис. 1, 18) з поховань Північно-Західного Причорномор'я. Являючи собою яскраве поєднання скіфських і сарматських рис, вони все ж за особливостями профілювання окремих своїх частин, тяжіють до гетського світу. Подібні форми поширюються ще у власне скіфському середовищі. Н.О.Гаврилюк пов'язує цей тип посуду в скіфів з гетським керамічним комплексом [6, рис. 4, 9]. Їх побутування триває і на пізньоскіфському етапі [14, табл. VIII, 1 – 8].

У Північно-Західному Причорномор'ї з'являються й банкоподібні посудини й глекоподібні посудини з горизонтальним валиком на горловині (рис. 1, 19). Якщо врахувати значне поширення в II – III ст. н.е. на цій же території у сармат наліпного орнаменту аналогічного до пам'яток гетського кола Молдови [12, 91], то цілком реально можна припустити наявність безпосередніх зв'язків сарматських племен з носіями гетської культури.

Північно-Західне Причорномор'я у силу свого географічного розміщення було зоною тісних контактів різних племен, що сприяло значному

перемішуванню традицій і рис матеріальної культури. У перші століття нашої ери на території Подністров'я і надалі існує гетська культура, що вже містила в собі сильні сарматські, а також деякі скіфські та пшеворські елементи [18, 51]. Взаємопроникнення гетського й сарматського населення, що мало місце, викликало й появу в античній літературі нового терміна - «тірагети-сармати» (Птолемей, III, 10, 7). Це ще раз підтверджує змішаний характер племен, що заселяли територію Північно-Західного Причорномор'я в II – III ст. н.е.

Посудини традиційного сарматського вигляду (рис. 1, 20) становлять на пізньосарматському етапі лише 11% ліпної кераміки. Уся ця кераміка походить в основному з поховань Лівобережного Дніпра і меншою мірою Північно-Західного Причорномор'я. Деякі особливості цієї групи ліпного посуду дають можливість говорити про її поширення із сарматського сходу. Зокрема, грушевоподібні посудинки (рис. 1, 4) є традиційною формою для культур Середньої Азії, і їхня поява на Лівобережжі Дніпра є наслідком чергової міграції сарматських племен з глибинних районів Азії.

Дослідження Д.Б.Шелова з етнічної історії Приазов'я II – III ст. н.е., за даними танаїської ономастики, привели його до висновку, що не пізніше третьої чверті II ст.н.е. до складу танаїського населення влилася нова сарматська етнічна група, ймовірно, аланська [19, 90 – 92]. Зрозуміло, що це нове сарматське угруповання оселилося не тільки в Танаїсі, але й на його околицях. На лівобережжі Нижнього Дону в другій половині II ст.н.е. з'являється нова група сарматських поховань [2, 223]. Просунулися сармати і в глибину причорноморських степів. Тут спрацював “принцип доміно”: тиск східних пізньосарматських племен призвів до загибелі нижньодніпровських городищ та змусив сармат, носіїв середньосарматської культури Лівобережжя, переселитися за Дніпро.

У далекому Буджацькому степу значно зростає кількість сарматських поховань з яскравими зразками “пізньоскіфської” кераміки. А близьке сусідство й спільність деяких рис матеріальної культури з пам'ятками типу Мологи II були б неможливими без глибоких традицій попереднього історичного етапу. Окремі виписки цієї нової сарматської хвилі досягають і території Північно-Західного Причорномор'я, що також виявляється в складі ліпного посуду сарматських поховань цього регіону. Так, поява кераміки архаїчного “савроматського” вигляду в пізньосарматських пам'ятках Північно - Західного Причорномор'я (рис. 1, 21) свідчить про пересування на захід окремих груп кочових іранських племен з глибинних районів Азії, викликане загальними зрушеннями всього кочового світу широкої смуги євразійських степів.

За свідченнями писемних джерел, сарматські племена й надалі проживали на території сучасної України аж до гунської навали другої половини IV ст. н.е. Вони були активними чинниками історичного процесу в Північному Причорномор'ї. Спільно з іншими варварськими племенами сармати воювали проти Риму, взяли участь у формуванні поліетнічної черняхівської культури, здійснювали далекі походи в глибини Європейського континенту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова М.П. Взаимоотношения сарматов с населением позднескифских городищ Нижнего Днепра // МИА. – 1962. – № 115. – С. 274 – 283.
2. Беспалый Е.И. Погребения позднесарматского времени у г.Азова // СА. – 1990. – № 1. – С. 213 – 223.
3. Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. – К.:Наукова думка, 1976. – 160 с.
4. Вязьмитина М.И. Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. – К.: Наукова думка, 1962. – 239 с.
5. Вязьмитина М.И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра // МИА. – 1969. – №150.– С. 119 – 134.
6. Гаврилюк Н.О. Кераміка степових скифських поховань IV – III ст. до н.е. // Археологія. – 1980. – Вип. 34. – С. 17 – 30.
7. Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (Новые материалы). – К.,1991. – Ч. I, II. – 96 с.
8. Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 131 – 141.
9. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.:Наукова думка, 1982. – 184 с.
10. Масленников А.А. Некрополи городов азиатского Боспора в первые века нашей эры // СА. – 1985. – № 1. – С. 61 – 74.
11. Медведев А.П. Сарматы и лесостепь. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1990. – 220 с.
12. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1958. – № 64. – С. 5 – 102.
13. Мелюкова А.И. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // НАА. – 1981. – № 5. – С. 11 – 122.
14. Петров В.П. До питання про ліпну кераміку з городищ нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е. //АП. – 1961. – Т. 10. – С. 155 – 174.
15. Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА. – 1958. – № 64. – С. 103 – 247.
16. Симоненко О.В. Міграції кочовиків давньої України за сарматської доби // Проблеми міграції. – 1999. – № 4. – С. 39 – 45.
17. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
18. Федоров Г.Б. Малаештский могильник // МИА. – 1960. – № 89. – 378 с.
19. Шелов Д.Б. Некоторые вопросы этнической истории Приазовья II – III вв. по данным танаисской ономастики // ВДИ. – 1974. – №1. – С. 80 – 93.

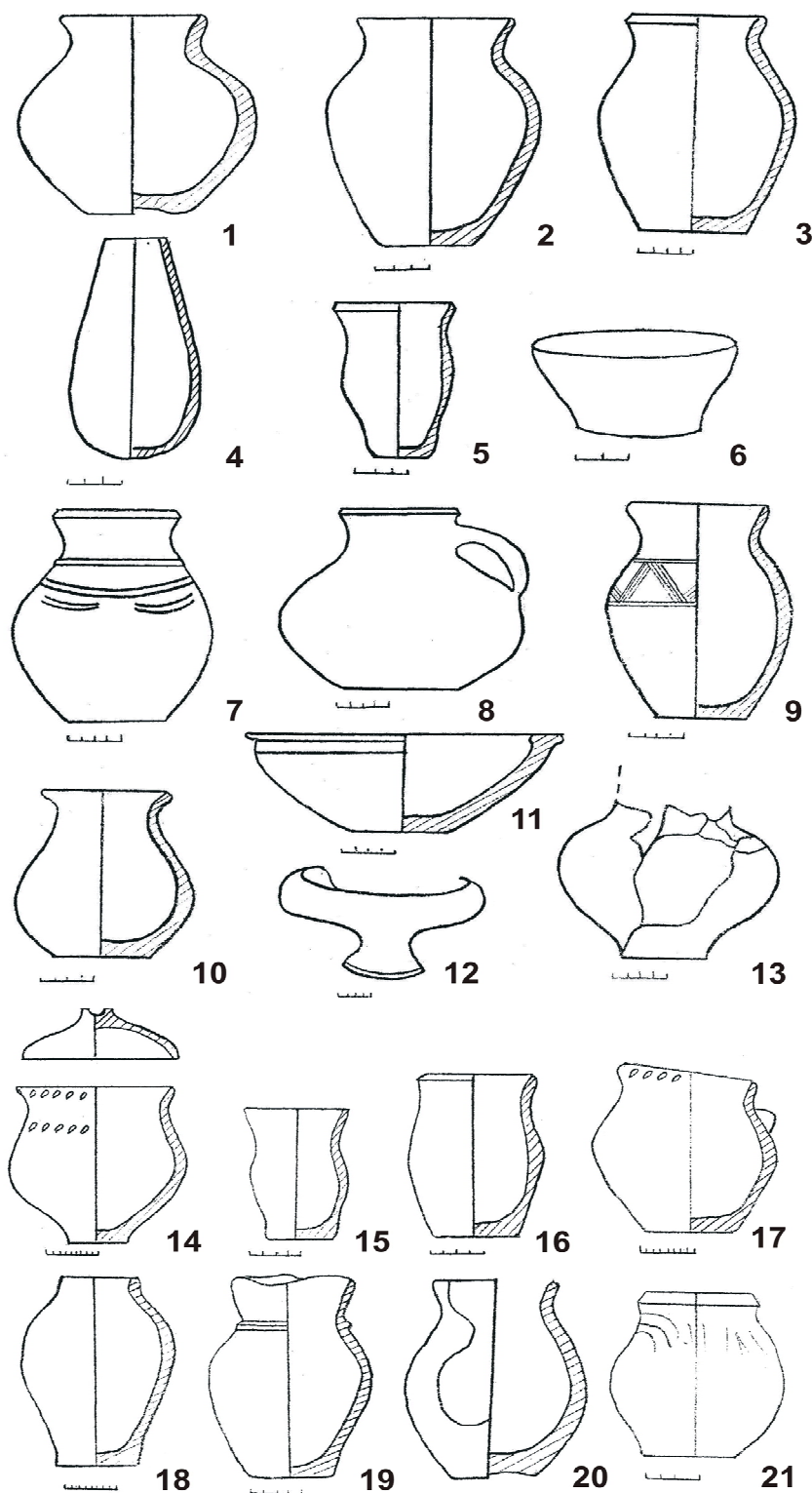

Рис. 1. Липний посуд з сарматських поховань Північного Причорномор'я I–IV ст. н. е.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: археологія, давня та середньовічна історія України.

ПОЛЬСЬКЕ СТУДЕНТСТВО В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Таїсія ГЛАДЧЕНКО (Черкаси)

Робота присвячена участі польського студентства в суспільно-політичному та культурному житті Правобережжя в першій половині ХІХ століття.

The work deals with the participating of Polish students in social, political and cultural life on the right side bank of the Dnieper during the first half of the XIX century.

Система освіти на Правобережній Україні пройшла складний і суперечливий шлях розвитку. У перші десятиліття після приєднання регіону до імперії нова влада ще визнавала зверхність польської шляхти на цих землях, а потім розпочала поступовий наступ на права поляків. Посилення російського елемента в житті регіону зумовило появу опозиційно налаштованих сил. Активну участь у польському суспільному русі брала студентська молодь, осередками якої були навчальні заклади.

Діяльність польських студентських угруповань Правобережної України належить до питань мало досліджених в історичній науці. Наявність легальних та нелегальних молодіжних гуртків показує активну роль студентства в громадському житті навчальних закладів, а отже, і в суспільно-політичному житті Правобережжя. Молодь, беручи участь у роботі різних студентських товариств, тим самим готувалася не тільки до професійної діяльності, а й виробляла активну громадянську позицію.

Попри всю значущість заявленої проблеми, вона досі не стала предметом окремого дослідження. У радянській і новітній українській історіографії висвітлювалися лише окремі її аспекти. На сучасному етапі окресленій проблемі значну увагу приділяють Г.Д.Казьмирчук [8], А.А.Кондрацький [9], Л.А.Обушенкова [11], Н.О.Щербак [14], Н.А.Сейко [12], Д.Бовуа [1; 5] та ін. Однак означена проблема, залишається мало вивченою.

Шкільна справа на Правобережжі в першій чверті ХІХ ст. розвивалася як складова загальнодержавної системи освіти відповідно до змін, котрі відбувалися в соціально-економічному та політичному житті країни. Одним з найпоширеніших типів навчальних закладів стала початкова школа.

До 1831 р. спостерігається розширення мережі польських навчальних закладів на Правобережній Україні. Російський імператор Олександр І, вихований іноземцями, оточив себе іменитими та шанованими поляками. Після його вступу на трон за ініціативи А.Є. Чарториського була створена Шкільна комісія, що згодом реорганізувалася в Міністерство освіти. Іноді цю

комісію ще називали неофіційним комітетом. До нього входили сам імператор та його наближені Н.Н. Новосельцев, А.Є. Чарториський, П.О. Строганов. Саме серед учасників комітету виникла думка про створення Міністерства освіти. 12 травня 1802 р. ця назва була затверджена офіційно, а 8 вересня 1802 р. вийшов Маніфест про утворення Міністерства Народної освіти [2, 18]. Організаторами польського шкільництва на новій адміністративно-політичній основі стали А.Є. Чарторийський і Т. Чацький.

4 вересня 1802 р. А. Чарториський подав на засіданні Шкільної комісії свій проект “Про основи народної освіти в Російській імперії” (французькою мовою). У проекті пропонувалася чотириступенева система навчальних закладів: парафіяльні, повітові, губернські школи та університети. З утворенням Міністерства освіти були створені перші законодавчі документи на основі цього проекту: “Статут про навчальні заклади та наукові установи, підпорядковані університетам” та положення “Попередні правила народної освіти”.

Адам Чарториський був призначений попечителем Віленського навчального округу. 1818 року він відвідав південні провінції свого округу, а саме: Володимир, Луцьк, Ворончин, Любар, Волосове, Махнівку, Житомир, Вінницю. Усі науки у відвіданих ним школах, як і раніше, викладалися польською мовою; викладач польської граматики був у списку старших учителів, а російської – у списку вчителів іноземної мови. До поширення польської освіти активно залучався католицький костюл, незважаючи на те, що стараннями Едукаційної комісії освіта набула більш світського характеру. Однак католицьке духовенство зобов’язувалося утримувати школу при кожному костюлі чи монастирі. Крім того, Чарториського було призначено керувати відновленим на підставі статуту 1803 р. Віленським університетом, який став осередком вищої освіти для польського населення підросійських територій. “Віленський університет був не лише вищою школою, як звичайний університет, але й осередком, навколо якого щорічно гуртувалася студентська молодь з усіх польсько-російських територій. Організаційний дух об’єднував найкращих представників молоді з Литви, Жмуді, Білорусі, Волині, Поділля, України [12, 34].

У Віленському науковому окрузі під владою Росії університет здійснював контроль за програмами й рівнем навчання в початкових школах, які надалі залишалися під патронатом церкви. Тому їхні учні здебільшого мешкали при школах, де формувалися товариські зв’язки молоді, поширювалися патріотичні ідеї.

В історичній літературі існують різні оцінки діяльності Едукаційної комісії. Але все ж більшість сходиться на тому, що вона зуміла значно

підняти рівень освіти, збільшити кількість навчальних закладів, особливо це стосується початкових шкіл.

Призначений візитатором шкіл Київської, Волинської, Подільської губерній Т.Чацький реорганізував та відкрив кілька шкіл на території Волині, а саме: в Овручі, Любарі та Житомирі [1, 271]. Загалом на Волині ним було засновано 126 приходських училищ. Т.Чацький запропонував відкрити гімназії у кожному з центрів трьох губерній – Житомирі, Вінниці, Києві. У них планувалося викладання: мови (польської, російської, французької), польської літератури, історії, географії, права, математики, фізики, практичної механіки, історії природи, ботаніки, городництва, рільництва, хімії, хірургії, верхової їзди та конярства. У Вінниці планувалося створити ботанічний сад, центральний для всіх трьох губерній.

Однак, оскільки програма для гімназій, запропонована візитатором, нагадувала за складністю університетський курс, то з часом наміри Т.Чацького щодо польського шкільництва скорегувалися і мали наступну структуру:

1. У м.Кременці, з огляду на пристосованість і придатні засоби навчання в поєзуїтських маєтностях, створити науковий центр краю. Тут засновувалася гімназія університетського рівня, інститут гувернанток, школа народних учителів, механіків і хірургів.

2. В інших великих містах, у т.ч. Житомирі, Новограді-Волинському, Любарі, Овручі, – повітові школи з восьмирічним курсом навчання та програмами, близькими до гімназійних.

3. У невеликих містах та містечках діяли елементарні школи.

Дослідник Д.Бовуа дотримується погляду, що така структура шкільництва була на користь Кременецькому ліцею і суперечила засадам Едукаційної комісії: "Кременець – спочатку як гімназія, а з 1818 р., після смерті Т.Чацького, ліцей – ним і його наступником Ф.Плятером тлумачилася як твердиня полоністики. На жаль, єдина. Чацький концентрує все фінансування в Кременці, за кошт інших шкіл в Україні. Сам факт такої концентрації суперечить віленським засадам, які продовжили думку Едукаційної комісії про широку освіту. Ця концентрація поєднана з розумінням освіти як привілею тільки шляхетського життя. Чацький увів спеціальні програми, що суперечили засадам Едукаційної комісії. Дуже елітні, з фехтуванням, кінною їздою, танцями й мовами. Бо в його розумінні то були інструменти, придатні для світського життя. Йшлося про зіткнення двох систем освіти: демократичного укладу з віленського боку й шляхетського, суто поведінкового, з боку кременецького"[1, 5 – 6]. Однак це не завадило розвитку Кременецького ліцею до рівня найзначнішого

навчального закладу для поляків Правобережжя в першій третині ХІХ ст. Польська мова, що до цього часу була змішана з латиною, тепер узяла гору над нею й очистилася. Взагалі вся освіта в ліцеї звільнилася від колишнього єзуїтського, сухого й шкільного викладання та набула живого характеру. Відомо, що найкращі новітні письменники польські з'явилися саме цієї пори занепаду державної самостійності Польщі та підлягання краю Росії, і притому не із самої Польщі, а з належних їй колись земель. Багато сприяв пошвавленню польської науки та літератури й Кременецький ліцей. Із його професорів відомі в історії польської науки та освіти: Алоїзій Осінський, упорядник “Словника польських письменників” та “Словника мови польської” Алоїзій Зелінський, який написав драму “Варвара Радзивилівна”; Йосип Корженецький, один із кращих польських авторів романів та повістей. Серед вихованців Кременецького ліцею виникла так звана українська школа в польській літературі. У творах представників цієї школи – поетів Богдана Залеського, Северина Гощинського, Юліуша Словацького – виразно виявилось романтичне захоплення Україною, її багатою природою та героїчною історією. А деякі з них – як Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський – навіть спробували писати свої твори українською мовою.

Польська університетська молодь гуртувалася також у багатьох університетах Центральної і Східної Європи, створюючи таємні організації та гуртки. Їхньою метою було поширення ліберальних ідей і створення незалежної об'єднаної Польської держави в кордонах 1772 р. Упродовж 1817 – 1823 рр. виникає чимало студентських товариств та гімназійних гуртків, чия діяльність мала напівлегальний характер. Організаційною особливістю студентських товариств було утворення широкої мережі гуртків, що виступали щаблями ієрархічної структури. Керівництво цих товариств усвідомлювало необхідність дотримання конспіративних засад діяльності, втім, через проникнення до них ненадійних елементів ці організації часто викривалися адміністративними установами й заборонялися.

Про високий організаційний рівень студентських товариств свідчить і наявність програмних документів, передусім статутів. Ці документи визначали мету діяльності угруповання, пріоритетні завдання та умови вступу до гуртків, їхню структуру [7, 74 – 75].

Наприкінці 1817 р. група студентів Варшавського університету утворила таємну організацію Союз Приятелів Панта Коїна (з грецької – усе спільне). Організатор союзу студент-медик Людвік Мауерсберг (1796 – 1823) і 20 його членів займалися самоосвітою, обговорюючи ідеї французьких просвітників (Ж.Ж. Руссо) і схиляючись до ліберальних засад суспільного устрою.

1819 року Л.Мауерсберг перейшов на навчання до Берлінського університету і там заснував філію союзу. Одним з напрямів таємної освіти студентів було поширення культу Т. Костюшка й любові до батьківщини. Поступово в союзі зросли радикальні тенденції, навіювані Французькою революцією. 1822 р. прусська та російська влади заарештували членів обох груп, але через кілька місяців звільнили.

1817 року група студентів-поляків Віленського університету утворила таємне Товариство Філоматів (з грецької – друзі науки), яке керувало низкою напівлегальних та легальних громадських організацій студентів. Провідну роль відігравали Адам Міцкевич (1798 – 1855), Юзеф Єжовський (1798 – 1855), Онуфрій Петрашкевич (1793 – 1863), Томаш Зан (1796 – 1855). Спочатку в товаристві переважали самоосвітні цілі й навіть заперечувалася політична діяльність. Але поступово під впливом А.Міцкевича й Т.Зана сформувалася нова мета діяльності: виховання молодого покоління поляків у дусі відданості батьківщині, служіння справі поступу Польщі й підготовки до майбутньої боротьби за незалежність. Ці ідеали члени таємного товариства поширювали серед членів напівлегальних студентських організацій Союзу Друзів, Союзу Променистих, Об'єднання Філаретів, Наукової Спілки, Товариства Філадельфіє та інших. Через п'ять років Товариство Філоматів перетворилось у таємний Патріотичний союз, який мав чітко окреслені політичні цілі: підготовка організаційних засад майбутнього визвольного повстання для відбудови Польської держави в кордонах 1772 р., проведення земельної реформи й надання землі селянам. 1823 року на слід організації натрапили таємні агенти М.Новосільцева, яким удалося заарештувати провідників і членів товариства. Двадцять осіб, у тому числі А.Міцкевич і Т.Зан, були вислані до Росії. Але більшість учасників організації уникла арештів. Справа філоматів стала приводом подальшого зростання недовіри царських чиновників до поляків і посилення стеження за настроями в польському суспільстві. Князь А.Чарторийський змушений був подати у відставку з посади куратора Віленського навчального округу.

Патріотичні настрої, що охопили нове покоління шляхетської і міщанської молоді, спричинили відновлення діяльності таємних організацій. Ці настрої серед молоді підсилювалися романтичною літературою, яка приходила на зміну класицизму й сентименталізму, вимагала жертвовного патріотизму й відданості вітчизні. Митці давали волю своїм патріотичним почуттям у численних творах літератури і мистецтва, наголошуючи на тих нещастях, які чекатимуть поляків у майбутньому. Такі твори були написані багатьма тогочасними авторами: князем Адамом Чарториським ("Бард польський"), поетами Юзефом Морельовським ("Трени на поділ Польщі"),

Францішком Карпінським і багатьма іншими. Польський поет і генерал Якуб Ясінський (1759 – 1794) серед багатьох патріотичних творів залишив поетичний маніфест – вірш до народу, який закінчувався такими рядками:

... Ти, отче істини, скажи, скажи лишень,
Коли ж засвітить нам Твій превеликий день?
Благаємо Тебе: у щедрості господній
Нас визволи з біди, з ганебної безодні!
Хай голос Твій святий звістить межі людьми,
Хто ми, Створителю, й на що спроможні ми.
А ти, що ждеш на нас, вітчизно, скорбна мати,
Як маєш ти дітей, той волю будеш мати.

(Переклад Д. Паламарчука).

Патріотичні кола намагалися рятувати “національний дух” і традиції Речі Посполитої, наголошуючи на її славному минулому, коли Польща була однією з наймогутніших держав Європи. С.Сташці з трибуни закликав освічену частину населення посилено працювати для добра народу, стверджуючи, що “занепасти може і велика нація, а змізерніти лише нікчемна” [1].

Польська шляхта Правобережної України відчула на собі політику інкорпорації царизму, що привело до поширення в її середовищі опозиційних настроїв. Культурно-освітня діяльність польської еліти Правобережжя, яку було започатковано на початку ХІХ ст., повинна була запобігти перетворенню регіону на одну із провінцій Російської імперії, нівелюванню польських культурно-релігійних традицій. І навчальні заклади краю були сприятливим ґрунтом для ведення такої діяльності.

Польське студентство використовувало будь-які можливості для зміцнення ідеї згуртованості своєї нації. Адже спільно вивчаючи рідну мову, історію, пісню, вони утримували свій спосіб мислення, свій менталітет. Більшість з них у майбутньому займали активну громадську позицію – брали участь у боротьбі за соціальні й національні перетворення.

Таким чином, у першій чверті ХІХ ст. завдяки просвітительській діяльності А. Чарториського та Т. Чацького на Правобережній Україні була розбудована мережа польських навчальних закладів, що трансформували свою діяльність відповідно до вимог російського міністерства освіти. Центральним навчальним закладом регіону став Кременецький ліцей. Система польської освіти в краї діяла автономно, користуючись ліберальним ставленням царського уряду. І в цих сприятливих умовах активно формувалися угруповання, створені переважно польською романтично налаштованою молоддю, які щиро бажали відновлення незалежності Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803 – 1832. – Lublin, 1991. – 412 s.
2. Rolle M. Ateny Wolynskie. Szkic z dziejow oswiaty w Polsce. – Lwow – Warszawa, 1923. – 67 s.
3. Бабійчук В. В. Політика російського самодержавства стосовно польської освіти на Волині в XIX ст. // Поляки на Волині. Історія і сучасність. – Житомир, 2003. – С. 94 – 104.
4. Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863 рр.): Пер. з франц. – К.: Інтел, 1996. – 415 с.
6. Василенко М. Кременецький ліцей і університет Св. Володимира. Історично-юридична розвідка // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – К., 1923. – С. 72 – 76.
7. Вержбовский Ф. К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодежи в 1819 – 1823 гг. – Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1898. – 98 с.
8. Казьмирчук Г.Д. “...Все, що посіяне, зійде...” (Нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини XIX ст.). – К.: Київ. ун-т, 1988. – 100 с.
9. Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X – XIX ст. // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 12. – С. 83 – 96.
10. Константинович М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае. – К., 1874. – 57 с.
11. Обушенкова Л.А. Влияние польского национально-освободительного движения на развитие национального самосознания (конец XVIII – 60-е годы XIX в.) // Культура и общество в эпоху становления наций (Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII – 70-х годах XIX в.). – М.: Наука. – 1974. – С. 20 – 40.
12. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині, Житомирщині у XIX – пер. пол. XX ст. – Житомир, 2002. – 157 с.
13. Чайковський А.С., Щербак Н.Г. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). – К.: Україна, 1996. – 286 с.
14. Щербак Н.О. Вплив „польського фактора” на формування політики царського уряду на Правобережжі України (XIX – XX ст.) // Над Дніпром і Віслою. Матеріали міжнародної наукової конференції „Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст.”. – Київ, 5 листопада 2003 р. – К., 2004. – С. 3 – 9.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гладченко Таїсія Борисівна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії польського шляхетського руху на Правобережній Україні в XIX столітті.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ЗА РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ В НАРОДНИХ ШКОЛАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Вікторія ВДОВЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлено маловідомі сторінки історії боротьби української громадськості за розв'язання мовної проблеми в народних школах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Важливу роль у цих змаганнях відіграли педагогічні з'їзди та з'їзди отців-законовчителів.

The article covers the little-known pages of the history of the struggle of the Ukrainian Community for the decision of the language problem in national schools in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. Pedagogical congresses played an important part in those contests.

Про утиски царським урядом українського руху написано чимало. Насамперед це такі автори, як В.Богуславська, Г.Васькович, Т.Гунчак, І.Крилов, С.Постернак, С.Сірополко, Б.Ступарик та ін. У цій статті ми прагнули висвітлити маловідомі сторінки історії боротьби української громадськості за розв'язання мовної проблеми в народних школах.

На початку ХІХ століття український народ був закріпачений, українське панство й церква – русифіковані, „...школи, котрих було так багато на Україні, знищено, бо тепер вони були небажані для панів... народ покинула його інтелігенція, його духовенство” [1, 372].

Поворотним явищем в українському русі був, звичайно, випуск „Кобзаря” Т.Шевченка 1840 року, діяльність Кирило-Мефодіївського братства, члени якого добре усвідомлювали „вагу школи та поширення освіти серед українського населення” [22, 333].

Кінець 50-х – початок 60-х років ХІХ століття ознаменувався новим сплеском українських настроїв. Не лише українські діячі, але й провідні російські педагоги були переконані, що в Україні дітей потрібно вчити зрозумілою їм українською мовою.

1861 року К.Ушинський, дотримуючись ідей народності у вихованні, надрукував свої роздуми про рідне слово. Він писав: „Мова народу – краший, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її” [26, 123].

Про необхідність навчати українських дітей рідною їм мовою, друкувати українські підручники для початкових шкіл на сторінках „Основи” писав 1862 р. М.Костомаров [22, 342]. Навіть міністр освіти О.Головнін уніс у проект статуту про народні школи принцип, згідно з яким у школах, де народна мова не є російською, навчання починати місцевою мовою з поступовим переходом на російську. Проект О.Головніна було надіслано до всіх шкільних округів, університетів, гімназій, і він дістав велику підтримку в Україні. В окремих школах почали навчати дітей їхньою рідною мовою. Так, у селі Чорний Кут Ананіївського повіту на Херсонщині учитель німець Шварц учив дітей у 1860 – 1861 рр. українською мовою [22, 344]. У цей період уряд поблажливо ставився до культурної та просвітницької роботи української інтелігенції. У селах відкривалися приватні народні школи з українською мовою викладання, у містах розвивалася мережа недільних українських шкіл. Навчальна адміністрація сама надавала велике значення рідній мові в школі, а деякі авторитетні педагоги (наприклад, Тулов) брали участь у розробці питання про використання української мови в народних школах [13, 11].

Але проста й зрозуміла, педагогічно обґрунтована вимога про навчання дітей їхньою рідною мовою мала і своїх опонентів. М.Грушевський у цьому зв'язку писав про мову: „Приходилося боронити її від наскоків общеросів чужих і своїх” [7, 499].

Про гостроту питання щодо розширення вжитку української мови, запровадження її у народній школі свідчить обмін листами в липні 1863 р. між міністром внутрішніх справ П.Валуєвим та міністром освіти О.Головніним. П.Валуєв висловлювався проти друкування Нового Завіту та шкільних підручників українською мовою, про що мав намір дати розпорядження цензорам, звинувачував свідомих українців у „сепаратистських задумах, ворожих до Росії та згубних для України („Малороссии”)”. О.Головнін відповів П.Валуєву, що „старання письменників опрацювати граматично кожна мову чи діалект і для того писати і друкувати тою мовою є дуже корисно з погляду народної просвіти і заслуговує повної пошани”, що цензура повинна забороняти книжки „за думки, висловлені в них, а не за мову, що на ній книгу написано”, що український переклад Євангелії „буде однією з найкращих справ, що ними визначилося теперішнє царювання, і Міністерство народної освіти повинно бажати тій справі найбільшого і повного успіху” [22, 382 – 385]. Але гору взяв погляд міністра внутрішніх справ. У липні 1863 р. П.Валуєв видав розпорядження цензорам про заборону пропускати будь-які науково-популярні книжки та підручники українською мовою.

У „Положенні про початкові народні училища” (1864 р.) зазначалося, що навчання у всіх школах має проводитися російською мовою. Багато українських діячів було заслано, але зупинити, а тим більше знищити український рух, його боротьбу за рідну мову навчання в народній школі було вже неможливо. Реакція знову і знову нагадувала про себе й про своє незмінне ставлення до українського питання, але навіть крайні заходи не могли зупинити й тим більше знищити український поступ.

На початку 70-х років знову активізується український рух в Україні з осередком у Києві. Тут живуть і працюють В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, В.Науменко, М.Лисенко інші. В українській літературі починають працювати І.Нечуй-Левицький, П.Мирний, М.Старицький інші.

Але 1876 року з'явився указ Олександра II (Емський наказ) про заборону ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур „малоросійським нарiччям”, заборону друкування оригінальних творів художньої літератури, у яких „не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису”. Заборонялися також сценічні вистави й читання та друкування текстів до нот українською мовою [14, 274; 284].

1878 року відомого вчителя Т.Лубенця звільнили із займаної посади як автора забороненого українського букваря [4, 19]. Чимало вчителів за викладання українською мовою були позбавлені вчительських прав. Так, учителя Городищанської школи Київської губернії М.Лободовського 1875 року, за розпорядженням міністра народної освіти Д.Толстого, вигнали зі школи й позбавили права вчителювати будь-де в Росії лише за те, що він переклав одного вірша Євангелії від Матвія українською мовою. Іншого вчителя з с. Денисівки Лубенського повіту Безуглого вигнали зі школи й позбавили вчительських прав за викладання у школі українською мовою. Учителя Олександрівського повіту Я.Новицького вигнали зі школи за те, що в нього знайшли шість українських книжок [16, 8]. Мали місце й інші випадки.

1886 року уряд ужив ряд заходів, які економічно стимулювали переселення вчителів, чиновників, духовенства з числа росіян з центральних російських губерній до українських: Київської, Подільської, Волинської. Переселенець-росіянин, працюючи вчителем початкової школи, одержував 50 % надбавки до платні, чиновник у системі Міністерства народної освіти – 20 %. Відповідні надбавки для переселенців-росіян встановлювалися і по церковному відомству. Попечитель Київського навчального округу схвально відгукувався про ці заходи. Що ж стосується місцевих учителів, чиновників, то, на думку попечителя, вони „заражені українським сепаратизмом”, „слабко пройняті національно-державними ідеями” [14, 275]. Але навіть такі заходи

не могли зупинити боротьби української громадськості за свою рідну мову, рідну школу.

Ряд повітових та губернських земств почали порушувати клопотання перед урядом про навчання у народних школах українською мовою. Наприклад, 1870 року питання про це порушив на чернігівських повітових земських зборах М.Константинович, 1881 року – чернігівське губернське земство після доповіді В.Леонтовича, того ж року – херсонське губернське земство з ініціативи з'їзду народних учителів 1881 року, яким керував М.Корф, 1895 року – Єлисаветградське земство з ініціативи П.Зеленого і т.д. [22, 352].

Херсонський з'їзд 1881 р. заслуговує на те, щоб на його роботі зупинитися докладніше. Земська управа запросила на з'їзд лише 70 осіб, але коли стало відомо, що керівником цього з'їзду буде Микола Корф, до Херсона з'їхалося близько 250 вчителів не лише з Херсонської губернії, але також з Чернігівської, Полтавської, Харківської, Подільської, Таврійської та Бессарабської та, крім того, зголосилося стільки сторонніх, що довелося обмежити їхню кількість. Цей з'їзд був так вміло проведений М.Корфом, що для всіх учасників „з'їзд набув значення свята працівників на полі народної освіти” [23, 4]. При з'їзді була організована зразкова школа, в яку зібрали учнів з іногородців (не росіян), що вже вміли читати російською мовою, але російської мови не розуміли. Заняття з'їзду велися в таких напрямках: теорія педагогіки, методика і дидактика, обговорення питань, винесених учителями та керівником з'їзду, критичний розбір підручників, запропонованих керівником.

Серед питань, які обговорювалися на з'їзді, були такі: про використання в українських та інших іногородських школах рідної мови, про викладання ремесел у початковій школі (тільки з 4 – 5-річним курсом), про необхідність створення самим учителем колекції наочних посібників, про шкільну дисципліну й покарання, про необхідність започаткувати недільні зимові повторювальні школи для селян, про матеріальне становище вчителів церковного співу та ін. [25, 8 – 10].

З'їзд мав ще одну особливість: згідно з програмою, складеною М.Корфом, міністр народної освіти дозволив незалежно від денних, ділових занять з'їзду ще й вечірні збори вчителів з метою розваг. На вечірні збори сторонні особи не допускалися. Спочатку зачитувалися протоколи денних занять з'їзду, а потім розпочиналися літературно-музичні й танцювальні вечори, які тривали близько трьох годин. Почесними відвідувачами цих вечорів були представники губернської земської управи, херсонський директор та інспектор народних училищ.

Сучасник М.Корфа М.Песковський у своїй книзі 1893 року писав: „Цей розумний відступ від загального шаблону з'їздів надав херсонському з'їздові таке пожвавлення, простоту і задушевність, якими не може похвалитись ніякий інший з'їзд” [20, 87]. А.Конощенко також згадує про цей з'їзд: „В протоколах того з'їзду ви знайдете розмови про молдавські й болгарські школи, знайдете й про українські і побачите, як тяжко доводилось працювати учителеві, щоб дати сільській дітворі хоч трохи того світу, якого вона так бажає. Учителеві доводиться самому попереду вчиться, щоб хоч трохи зрозуміти те, що говорять діти, – вчиться не тільки молдавській чи болгарській, а й українській мові, бо в нас призначають учителя, не питаючи його, чи знає він той народ, котрий буде „просвещать”, чи знає його мову й звичаї, і часом якого-небудь костромича посилають в українське, а то й молдавське село й заставляють нести туди світло науки, забуваючи, що те світло тільки тоді світить і гріє, коли його всі розуміють” [15, 53].

Виступаючи на з'їзді, Микола Корф у своєму прикінцевому слові заявив, що неможливо викладати грамоту, не використовуючи тієї мови, якою говорить місцевий народ. Учительський з'їзд повністю підтримав цю ідею і переважною більшістю голосів постановив просити Херсонську губернську земську управу взяти до уваги думку з'їзду, що необхідно дозволити для якнайкращого вивчення російської мови використання в малоросійських школах української мови для поступового переходу до літературної російської мови [2, 27–28].

1880 року чернігівське земство направило клопотання „Про допущення при поясненні в початкових школах місцевої мови” та „Про видання відповідних підручників” [27, 41]. 1900 року подібні клопотання були порушені чернігівським губернським, полтавським губернським, борзенським повітовим земствами. 1902 року цілий ряд сільськогосподарських комітетів (Хотинський, Бердянський, Лубенський, Полтавський, Ананіївський, Конотопський, Лохвицький, Чернігівський, Воронежський) висловилися за викладання українською мовою у народних школах України. У грудні 1904 р. гласний В.Леонтович порушив справу рідної школи в Полтавському губернському земстві [16, 8]. 1905 року полтавське губернське земство підтримало клопотання полтавської міської думи запровадити хоча б в одній школі міста – школі імені І.Котляревського – викладання українською мовою. Того ж року Одеська міська дума порушила загальне питання про відміну утисків української мови і в тому числі про допущення хоча б пояснень учителя українською мовою, „якщо неможливо ввести в школах все викладання малоросійською мовою”. Рада Харківського університету у своїй записці з питання про цензурні обмеження української мови висловила за введення в початкових школах краю

української мови викладання і за дозвіл друкувати педагогічні посібники українською мовою [17, 204].

У часописі „Полтавщина” (від 6 травня 1905 р., № 117) під назвою „Цікавий документ” було надруковано записку, подану до комітету міністрів за підписами 50 семінаристів. Майбутні вчителі писали: „Українська народна школа досягне бажаних результатів лише тоді, коли викладання в ній буде вестися українською мовою”. А наступного року студенти Київського університету (1000 підписів) подали ректорові заяву про організацію в університеті кафедри українознавства [16, 10]. Відповідь уряду, звичайно, була негативною.

Револьюційне піднесення початку ХХ ст. проходило в Україні не лише під демократичними, але й національними домаганнями. Ряд земств порушили клопотання перед урядом про запровадження навчання українською мовою.

Під тиском української громадськості кабінет міністрів змушений був 1905 року звернутися до Київського та Харківського університетів, київського генерал-губернатора й до російської Академії наук з проханням висловити свою думку щодо української мови. Академія наук створила окрему комісію для розгляду питання про права української мови. Головував у комісії А.Шахматов. Експертами до роботи в цій комісії були залучені українські діячі О.Русов, С.Русова, В.Науменко, О.Лотоцький, П.Стебницький. Російська академія визнала, що „малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно й друкувати на своїй рідній мові” [10, 35]. Академія визнала, що російська й українська мови – дві різні мови і „що всі заборони української мови тільки шкодять народові, його освіті й розвоєві” [8, 39].

Кабінет міністрів, прислухаючись до думки науковців, „визнав, що український народ зі злиднів і темноти своєї не може піднятися через заборони та перешкоди українській мові” [9, 21] і зняв заборону щодо друкування українською мовою (1906 р.), але в українських школах мова навчання й надалі залишалася російською. Царський уряд убачав у запровадженні в народних школах української мови викладання певний політичний підтекст, пов’язаний із сепаратизмом, замахом на цілісність Російської імперії. Прибічники цієї ідеї поводити себе досить активно. Так, у газеті „Закон і правда” від 4 квітня 1907 р. було опубліковано статтю „Директор народних училищ – українофіл”. Автор, який заховався під псевдонімом „Русский педагог”, вимагав звільнити директора народних училищ Тимофія Лубенця. Відомого педагога звинувачували в авторстві української „Читанки” для народних шкіл „якщо в них буде введено „український жаргон” як мову викладання” [12, 66 – 66 а].

У березні 1908 року 37 депутатів III Думи внесли з відповідним обґрунтуванням на її розгляд законопроект про запровадження української мови навчання там, де більшість населення становили українці [6, 17]. Але ні думська комісія з народної освіти, ні сама Дума законопроект 37 депутатів не підтримала [9, 21].

У четвертій Думі законопроект про навчання рідною мовою в українських школах ініціював єпископ Никон, але він навіть не зібрав 30 підписів, щоб його законопроект був прийнятий до розгляду [22, 432].

Відомий педагог Г.Фальборк писав 1908 року: „Кому насправді потрібна ця інквізиція над дітьми... Шкільне викладання повинно проводитися на рідній мові учнів...” [27, 17].

У 1909 – 1910 рр. М.Грушевський написав серію статей про мову викладання в народних школах України та перебіг боротьби громадськості за те, щоб ця мова стала українською. Говорячи про причини незадовільного рівня знань учнів початкових шкіл, М.Грушевський писав: „А головне через те так тупо в них наука йде, що вчать дітей не українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють” [11, 15]. М.Грушевський закликав селян не бути байдужими до мовної проблеми, не мовчати.

1910 року місіонерський з'їзд у м. Браїлові на Поділлі постановив порушити клопотання, щоб у духовних школах, де готують учителів церковнопарафіяльних шкіл, увести курс української мови та літератури. Того ж року в м. Почаєві проходив з'їзд отців-законовчителів. З'їзд визнав, що вчити Закону Божого в народних школах в Україні важко, бо школярі однаковою мірою погано розуміють і російську, і церковнослов'янську мови. Вихід із ситуації вбачався лише один – дітей потрібно навчати рідною їм, українською, мовою. На з'їзді прозвучала слухна думка, що найкращі російські підручники й букварі непридатні для народних шкіл України й потрібно скласти нові українські підручники, які описували б місцеве життя, побут і природу [24, 54].

На захист української мови виступали навіть західні вчені. Відомий німецький філолог А.Шльойзер стверджував, що українську мову не можна розглядати як різновид російської. Визнаний авторитет слов'янської філології Ф.Миклошич писав, що українська мова повинна розглядатися наукою як самостійна мова, а не як діалект російської [18, 22].

Видатним явищем в українському русі, у змаганнях за рідну мову та українську школу була діяльність видавництва „Український вчитель” і першого українського педагогічного журналу „Світло”, який виходив у 1910 – 1914 рр. Засновником видавництва і журналу був народний учитель Г.Шерстюк. Не можна не погодитися з оцінками діяльності „Світла” провідних

дослідників. Наприклад, Г.Васькович писав: „Цей журнал став авангардом боротьби за рідну школу, оформив і визначив основні напрямки для побудови і розвитку народної освіти в Україні та спричинився до розбудження національної свідомості широких кіл гнобленого й пониженого українського вчителства і до його об’єднання” [3, 39].

З початком війни 1914 р. аж до 1917 р. українське друковане слово й український рух знову підпали майже під цілковиту заборону. Наприклад, на Київщині інспектори народних шкіл розіслали циркуляри про вилучення із земських народних бібліотек усіх книжок, написаних українською мовою. Земства виступили з протестом [21, 109]. У доповідній записці Міністерства народної освіти (1916 р.) описано сумні наслідки нехтування рідною мовою в Україні: „Слабкий розвиток грамотності, відсутність зацікавленості до знань, особливо сильний рецидив безграмотності, – словом, яскраві ознаки глибокого культурного занепаду, який охопив всі сторони духовного життя народних мас України. За спостереженням земських діячів українських губерній, випускники початкових шкіл нерідко через 3 – 4 роки після закінчення школи розучуються читати” [13, 9].

Саме тоді С.Панасенко з болем писав: „Коли згадаєш за свою українську школу – всі інші питання опадають, і лишається одне, старе, наболіле питання, мов давній наростень на живому організмові, що не дає ні робити, ні думати по-іншому: в нашій школі немає душі живої, немає рідного слова” [19, 3].

У тому, що українська школа залишалася зросійщеною аж до 1917 р., М.Грушевський звинувачував й українців, котрі не так наполегливо, як інші народи імперії, відстоювали свої права. Він писав: „У нас же – понура мовчанка, тиша і знеохочення, немов навколо безнадійно хворої людини. Мовчить наш народ, мовчать його представники в Думі, немов серед порожньої пустки лунають голоси, що підіймаються за право нашого народу” [5, 30].

Отже, найбільшнішою проблемою початкової освіти України до 1917 р. була мовна проблема. Дітей навчали незрозумілою їм, чужою російською мовою. Національно свідомі педагоги, громадськість, духовенство, земські діячі не припиняли боротьби за українізацію початкової ланки освіти. Навіть крайні репресивні заходи царату не могли зупинити й тим більше знищити український поступ. Але українізувати народну школу вдалося лише після падіння самодержавства 1917 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990. – 395 с.
2. Борисов Н.И. Продолжительность курса в одноклассных земских школах. – Херсон: Тип. О.Д.Хорошиной. Издание Херсонской губернской земской управы, 1897. – 76 с.
3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). – Мюнхен, 1969. – 226 с.

4. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в УРСР (1917–1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
5. Грушевський М. За слова і букви // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 30 – 33.
6. Грушевський М. Законопроект про навчання українською мовою // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 16 – 18.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне видання. – К.: Золоті ворота, 1990. – 524 с.
8. Грушевський М. Мова українська і руська // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 37 – 39.
9. Грушевський М. Не порозумнішали // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 20 – 22.
10. Грушевський М. Російська Академія наук про українську мову // Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 34 – 36.
11. Грушевський М. Шкільна мова// Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – С. 15 – 16.
12. Дело управления Киевским учебным округом с разной перепиской. – ЦДА України. Ф.707. – Оп. 229. – Од.зб. 83. – Арк. 66 – 66а.
13. Докладная записка МНП об украинской школе. – М.: Украинская жизнь, 1916. – 22 с.
14. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія /Упоряд. О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. – К.: Товариство „Знання”, КОО, 2003. – 766 с.
15. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (Згадки, нариси, матеріали). – К.: Друкарня 1-ої Київської артілі друкованої справи, 1908. – 74 с.
16. Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1930). – Мюнхен, 1956. – 96 с.
17. Лотоцкий А. Народное образование на украинском Юге. – Б. г. – Б. м. – С. 252 – 268.
18. Малорусский язык в народной школе // Українська мова у школі: Збірка розвідок, земських постанов і т. ін. – б/м. – б/г. – С. 17 – 30.
19. Панасенко С. В сучасній школі. – К.: Українська школа, 1917. – 24 с.
20. Песковский М.Л. Барон Н.А.Корф. Его жизнь и общественная деятельность. – СПб.: Тип. П.Сойкина, 1893. – 95с.
21. Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло. – 1914. – №7 – 8. – С. 109 – 110.
22. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 911 с.
23. Сірополко С. Життя й педагогічна діяльність барона М.Корфа (3 нагоди століття з дня його народження). – Париж, 1934. – 8 с.
24. Справа народної освіти на Україні (доклад від редакції „Світло”) // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 52 – 55.
25. Съезд в г. Херсоне учителей и учительниц начальных народных школ Херсонской губернии, под руководством почетного члена Московского университета барона Н.А.Корфа. – Херсон: Тип. Н.О.Ващенко, 1881. – 196 с.
26. Ушинський К.Д. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори. У двох томах. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 121 – 133.
27. Фальборк Г.А. Всеобщее образование в России. – М.:Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1908. – 212 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вдовенко Вікторія Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія освіти XIX – початку XX століть.

ФІНАНСОВА ОСНОВА МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

У статті розкривається порядок формування міського бюджету Єлисаветграда в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., аналізуються джерела прибутків й напрямки видатків міських коштів, висвітлюються взаємостосунки міського самоврядування з губернською адміністрацією з фінансових питань.

This article is about of the features of budget forming and main directions of charges of the Yelysavethrad city during the period of the ХІХ and beginner ХХ centuries; the mutual relations of organs of local self-government with province administration on financial questions are analyzed/

Одним із факторів, який набуває особливої ваги на сучасному етапі державотворення в Україні, є створення повноцінної системи міського самоврядування. Сьогодні створюються сприятливі умови до поступового переосмислення ідеї самоврядування й до її ґрунтовного неупередженого вивчення. Історія окремих регіонів займає чільне місце серед актуальних проблем не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних проблем і шляхів їхнього розв'язання. Вивчення фінансової основи міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дозволить краще зрозуміти сьгоднішні завдання, методи роботи муніципальних органів влади, їхню взаємодію з виконавчими структурами держави.

Питання формування міського бюджету й господарської діяльності органів міського самоврядування в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як у дореволюційних, так і в радянських та в сучасних історичних, правових і політичних дослідженнях висвітлена порівняно слабо. Треба відзначити, що спеціальних робіт, присвячених фінансовій діяльності міського самоврядування міста Єлисаветграда, немає.

Цікаві спостереження з питань міського самоврядування Єлисаветграда є в історичному нарисі, яке було видано міським головою О.М. Пашутіним [12]. Це короткий огляд про історію заснування та соціально-економічний розвиток міста. Нарис дає певне уявлення про діяльність міської думи і досягнуті нею результати.

Сучасні українські вчені починають активно досліджувати діяльність органів міського самоврядування. Серед науковців-краєзнавців, які у своїх розвідках торкалися проблем міського самоврядування Єлисаветграда, і,

зокрема, фінансової основи самоврядних інститутів влади, слід назвати Юрія Матівоса [11], Петра Кизименка [9] та інших.

Дореформені міста Російської імперії за своїм загальним виглядом, соціально-економічним та культурним рівнем розвитку набагато відставали від Західної Європи. Більшість міст того часу були за назвою "містами" й дуже мало відповідали дійсному змісту й значенню цього слова. Дореформені міста, за винятком небагатьох найбільших, можна було охарактеризувати таким чином: невелика чисельність населення, слабкий розвиток промисловості й торгівлі, незадовільні житлові умови, відсутність будь-якого благоустрою, незначна кількість медичних та освітніх закладів, низький культурний рівень розвитку міського населення тощо.

Органи міського самоврядування, головним завданням яких було створення умов для поліпшення добробуту життя городян, у дореформеній період XIX ст. не могли достатньою мірою виконувати свої функції. Їхня діяльність повністю залежала від губернської та центральної адміністрацій. Міські думи були практично безвладні, не мали права самостійно розв'язувати найдрібніші господарчі питання. У складанні кошторису прибутків і видатків ініціатива міст не мала значення. Кошторис складався за єдиною заздалегідь встановленою формою і затверджувався адміністративною владою, а роль думи обмежувалася заповненням граф цього кошторису відповідними цифрами. Крім того, видатки здійснювалися тільки з дозволу адміністрації і визначалися, головним чином, інтересами уряду, а не міста. Тодішнє міське господарство обслуговувало не стільки місцеві потреби, скільки загальнодержавні: утримання різних адміністративних установ та осіб, поліції, військових, різноманітних комітетів тощо.

Міське самоврядування було позбавлене контролю над витрачанням власних коштів. Думи й ратуші підлягали нагляду тільки державних органів, перед якими вони були зобов'язані звітністю й відповідальністю.

Міські бюджети були мізерні. Наприкінці 50-х років XIX ст. на всю Росію припадало лише 15 міст з бюджетом, який перевищував 100 тис. крб., бюджет 21 міста – коливався від 50 до 100 тис., 48 міст – від 20 до 50 тис., 152 міст – від 10 до 20 тис. крб., у 169 містах бюджет був нижчий 5 тис. крб. [14, 10]. За цих умов у міських установах траплялися такі явища, як ухилення службовців від своїх громадських та службових обов'язків, особливо дворян, котрі віддавали перевагу військовій службі або праці в центральних установах, завжди більш вигідній та престижній, байдужість городян до долі міського самоврядування, зловживання чиновників тощо.

Міські положення 1870 та 1892 років утворили зовсім нову за своїм характером і завданнями систему управління містами Російської імперії. Функції органів самоврядування докорінно змінилися. У той час, коли раніше їхні завдання в основному зводилися до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд повністю звільняв себе від турбот, пов'язаних з керуванням міським господарством, перекидаючи їх на органи громадського управління. У руки останніх поступово передавалася широка низка питань міського господарства та благоустрою: водопостачання, каналізація, вуличне освітлення, озеленення, спорудження будинків, тротуарів, різних громадських приміщень тощо.

Крім того, міські думи були зобов'язані піклуватися про загальний добробут городян: організовувати забезпечення населення продуктами через базари, крамниці та інше, вживати заходів у разі пожеж, повені, епідемій, сприяти медичному обслуговуванню населення (відкривати лікарні та амбулаторії тощо), вживати заходів у допомозі бідним та безпритульним, сприяти розвитку народної освіти (засновувати школи, музеї, бібліотеки та інше). До того ж міське самоврядування здійснювало заходи з розвитку транспортних мереж, місцевої промисловості й торгівлі.

Відразу із запровадженням Міського положення 1870 р. органи громадського управління зіткнулися у своїй діяльності з масою труднощів. По-перше, за умов самодержавної Росії годі було думати про підготовку фахівців для самостійної громадської діяльності – освічених, ініціативних, ділових, відповідальних за свою справу, некористолюбивих, професійно підготовлених. Ті діячі, які були виховані в традиціях бюрократичної опіки, у громадських справах діяли непевно й намагалися уникнути всіляких нововведень. Хоча в органах міського самоврядування траплялися й талановиті, самовіддані, сумлінні особистості, які витрачали свої знання, енергію, а інколи й власні кошти (гласний – посада громадська) на поліпшення життя городян, благоустрій міст тощо.

По-друге, діяльність дум у перші роки після реформи 1870 р. була паралізована відсутністю необхідних коштів. По-третє, сам закон 1870 р. містив у собі багато суперечностей та обмежень, а його головні засади часто були незрозумілими міським діячам, а для більшості населення і взагалі невідомими. Для пояснення основних положень міської реформи 1870 р. міські управи у 80-ті роки ХІХ ст. видавали інструкції, у яких детально характеризувалися права, обов'язки гласних, членів управи, міського голови, думи, давалися роз'яснення тим чи іншим статтям закону 1870 р. тощо. Ці

інструкції суттєво допомагали громадським діячам долати труднощі в самоврядуванні міст, запобігти помилкам у веденні господарчих справ.

І все ж таки нові органи самоврядування, незважаючи на всілякі перешкоди, досягли значних успіхів у своїй діяльності. Вони на практиці довели, що в умовах самодержавного устрою Російської імперії другої половини XIX ст. почали народжуватися паростки громадянського суспільства, які згодом усе активніше поширюватимуться серед населення, формуючи дійову протиправу державі.

Головною проблемою Єлисаветградської міської думи було те, що вона не мала достатніх коштів для успішної своєї діяльності. Встановлені законом кількість і розмір зборів та податків уважалися незмінними. За законом 1870 р. основними джерелами міських прибутків були: оцінний збір з нерухомого майна (не більше 10 % прибутку цього майна або не більше 1 % його вартості), збір з купецьких свідоцтв першої та другої гільдій (не більше 15 % державного податку), з документів на право торгівлі та промислів (не більше 10 % державного податку), з шинків, приватних крамниць, коней і екіпажів та інше [2, 830].

Хоча бюджет Єлисаветграда й зріс за 36 років майже в 6,4 рази: з 123,9 тис. крб. 1876 р. до 796 тис. крб. 1912 р., проте він залишався дуже низьким як в абсолютних цифрах, так і на душу населення. 1876 р. – 2,5 крб. на одного мешканця, 1912 р. – 11,4 крб., тоді як у Парижі – 53,5 крб., у Будапешті – 66 крб. [10, 49].

Міста не були повністю незалежними у витрачанні своїх грошових прибутків. Значну частину їхнього бюджету становили так звані «обов'язкові» витрати, які не мали ніякого відношення до господарства й благоустрою міст: на утримання міського управління, поліції, пожежної частини, військового постю, казарм, створення арештантських помешкань біля поліції, опалення та освітлення в'язниць, виплати за позики й різного роду зобов'язання тощо. Тільки після здійснення всіх "обов'язкових" витрат міське самоврядування мало право спрямовувати кошти, що залишалися, на так звані "необов'язкові" витрати: на утримання лікарень, благодійних установ, народну освіту, благоустрій міст тощо.

1902 року в містах Херсонської губернії "обов'язкові" видатки, враховуючи утримання самого громадського управління, становили близько 2 млн. крб., або 23,2 % бюджетів, 916 тис., або 10,9% йшло на погашення боргів за займи. В Одесі (з урахуванням сплати боргів) "обов'язкові" витрати досягали 1,8 млн.крб., або 29,3 % бюджету, Миколаєві – 295 тис., або 43,9 %, Херсоні – 204,9 тис., або 53,9 %, в усіх решти містах губернії – 533,7 тис., або

45,9 % [13, 207]. 1895 р. в Єлисаветграді “обов’язкові” витрати становили 239,5 тис. крб., або 66,8 % [4, 328].

Проведення міських реформ у другій половині XIX ст. спонукало в містах до активізації розвитку промисловості й торгівлі, зросту населення та міської території. Нагромадження досвіду муніципальної практики призводило до значних змін у комунальному господарстві: розширенню його обсягів, появи нових галузей і напрямків, ускладнення форм і методів господарчої діяльності дум. Разом з тим, у 70 – 90-х роках виникла гостра потреба в благоустрої міст, поліпшенні доріг, створенні мереж міського транспорту тощо.

Одним з показників обличчя міста був стан його вулиць, доріг, забезпечення населення водою, тому міські думи не меншу увагу приділяли питанням міського благоустрою, однак, здійснення цього проходило дуже важко. Міський благоустрій вимагав значних одночасних витрат, покрити які з поточних видатків було практично неможливо. Тому міста вдавалися до позик. Уже в перші роки своєї діяльності Єлисаветградська міська дума через нестачу коштів змушена була брати позику. 1876 року у міському банку було запозичено на міське господарство 10 тис. крб. [5, 79]. 1885 року в Земському банку було взято знову позику в розмірі 40 тис. крб. на будівництво гімназії [6, 33 – 34].

Ці позики вели до нагромадження великих недоплат уряду, зменшення міського майна й коштів, оскільки позики бралися, як завжди, під заставу міської землі. Борги міста важким тягарем лягали на плечі городян. Загальна сума боргів Єлисаветграда на початку XX ст. становила 261 тис., що на одного мешканця припадало 3 крб. [1, 156]. Частка виплат боргів у міських видатках досягала значних розмірів. 1902 року в містах Херсонської губернії вона становила 916 тис.крб. (10,9 % усіх витрат) [13, 207].

Щоб вийти із скрутного фінансового становища міські думи встановлювали нові збори (уряд не дуже йшов на дозвіл думам вводити нові збори, тому їх небагато було запроваджено в містах). Додаткові прибутки отримувалися також за рахунок раціональних розкладок наявних зборів та збільшення їхніх процентних ставок. Наприклад, Єлисаветградська міська дума 1889 р. збільшила збір з нерухомого майна з 0,5 % до 1 %. На 10 крб. була збільшена плата з десятини під садами й на 100 крб. із цегляних заводів [7, 130 – 131].

Щороку прибутки міст у фактичному надходженні були меншими від запланованого. Це було наслідком нагромадження недоплат за сплату оціночного збору. Вони були досить значними. Так, у Єлисаветграді 1876 р.

недоплата становила 23,1 тис., або 18,6 % бюджету [5, 32], 1889 р. – 35,3 тис., або 10,8 % [8, 223].

За положенням 1870 р. думи отримали досить дійовий спосіб стягування зборів та податків. Вони могли разом з поліцією збирати недоїмки за рахунок прибутків з майна, за яким значилися недоплати, а також за допомогою продажу рухомого й нерухомого майна недоїмника. За несвоєчасний внесок бралася пеня в розмірі 1 % щомісяця. Думи мали право продовжити строк недоплат і навіть зняти їх [8, 122].

Такі заходи призводили хоч і не до значних, але все-таки додаткових прибутків для міст. Органи міського самоврядування не боялися робити довгострокові позики. Більшість коштів направлялися на благоустрій міст. Зростали борги, але разом з тим закладалися основи міського благоустрою, створювалися нові солідні джерела прибутку для міських фінансів.

Однак, нестача власних коштів, нерозвиненість міського господарства і разом з тим прибутковість впроваджених тих чи інших видів комунальних послуг призводили до сильної конкуренції між підприємцями та фірмами за право побудувати та експлуатувати муніципальні підприємства. Відсутність чіткого механізму укладання контрактів між думою та фірмами призводило до численних зіткнень між різними зацікавленими особами за вибір того чи іншого кандидата або фірми при укладанні договорів.

Часто концесіонери через нестачу коштів припиняли свою діяльність і розривали контракти з думою, інші – перепродували концесії на вигідних для себе умовах. Інколи міські підприємства проектувалися й експлуатувалися тільки в інтересах певних груп і не слугували загальноміським інтересам. Так, при запровадженні в місті трамвайного руху більше уваги зверталось на порядок будівництва й напрямок трамвайних колій, які могли впливати на вартісність будинків. Розмір проїзної плати, пересадки – все це було другорядним для міської еліти, хоч болісно торкалося інтересів більшості населення.

В умовах самодержавного ладу права органів самоврядування були позбавлені будь-яких гарантій. Відсутня була гарантія і особистості. Обиватель, хоч й у званні гласного думи, нічим не був захищений від беззаконня та свавілля адміністрації, яка не соромилася доходити до прямих погроз, особливо на адресу найбільш їй ненависної та переслідуваної думської інтелігенції, коли та домагалася від думи якої-небудь бажаної їй постанови. І часто міські думи слухняно виконували бажання не тільки губернаторів, а й поліцейських.

Ситуація погіршилася внаслідок проведення реформи 1892 р., за якою змінювався сам характер стосунків між думами й адміністративною владою,

посилювалася опіка над органами самоврядування, різко скорочувалася їхня компетенція.

Посилення адміністративного контролю певною мірою могло перешкоджати зловживанням посадових осіб громадського управління, нераціональним витратам міських коштів і таке інше. Критикувалося й несвоєчасне складання кошторисів, відсутність правильного оформлення звітностей. Але в цілому ймовірно мало негативні наслідки: звужувало ініціативу дум, викликало невинуваті втручання адміністрації у їхні справи, що породжувало тим самим нескінченні конфліктні ситуації.

Так, понад "обов'язкові" видатки міських дум адміністрація вимагала здійснювати додаткові витрати, які зовсім не стосувалися міського господарства. Часто ці витрати (місцевого значення) були взагалі незаконними, наприклад, асигнування на видачу "роз'їзних" чинам поліції. Спроби міст позбутися від неодноразово визнаного Сенатом незаконного видатку, але ніякого успіху не мали [15, 209].

За реформою 1892 р. губерньська адміністрація могла вносити в міські кошториси бажані їй асигнування, що вона повсякчас й робила, хоча мала уявлення про міське господарство лише на папері й дійсного стану справ не знала. Внаслідок таких дій міські фінансові справи порушувалися, виникала плутанина. Крім того, законом 1892 р. заборонялося затвердження міських кошторисів з дефіцитом [3, 440]. Тому міському фінансовому господарству зовні надавався пристойний вигляд. При складанні міських бюджетів головне завдання полягало в тому, щоб замаскувати фактичний дефіцит (який з кожним роком все збільшувався) через скорочення кошторису видатків за рахунок надзвичайних потреб, а також через збільшення прибуткового кошторису занесенням у нього перебільшених, а то й прямо фантастичних надходжень.

Незважаючи на цілу низку несприятливих умов, органи міського самоврядування Єлисаветграда досягли певних успіхів у сфері своєї безпосередньої діяльності, зокрема, здійснення благоустрою, забезпечення санітарно-гігієнічного стану міста, розвитку транспортних мереж та медичного обслуговування населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Города России в 1904 году. – СПб., 1906. – 986 с.
2. Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., тип. II отд. Е и В канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. 45. – отд. 1. – № 48498. – С. 820 – 839.
3. Городовое положение 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., тип. II отд. Е и В канцелярии, 1895. – Собр. 3. – Т. 12. – № 8708. – С. 430 – 456.
4. Державний архів Кіровоградської області. (далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 4. – Од. зб. 6.

5. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Од. зб. 539.
6. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Од. зб. 562.
7. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Од. зб. 568.
8. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Од. зб. 569.
9. Кизименко П. Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003. – 246 с.
10. Марченко О.М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX століття // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Актуальні аспекти дослідження історії міста». – Ч. 1. – Кіровоград, 2005. – С. 45 – 51.
11. Матівос Ю.М. Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2004. – 296 с.
12. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Кіровоград, 1992. – 311 с.
13. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1902 г. – Херсон: тип. О.Д.Ходушиной, 1905. – 215 с.
14. Шрейдер Г.И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. – СПб.: изд. тов. бр. А.И.Гранат и К., 1903. – Т. 4. – С. 1 – 29.
15. Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в. – СПб.: изд. тов. бр. А.И.Гранат и К., 1905. – Т. 5. – Отд. 1. – С. 181 – 228.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України в другій половині XIX – на початку XX ст., етнографія народів світу.

ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ "УКРАЇНСЬКОГО П'ЄМОНТУ" У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Інна ВІВСЯНА (Кіровоград)

Стаття присвячена актуальній проблемі, пов'язаній із формуванням новітньої ідеології державотворення в Україні. Це перша спроба комплексного огляду процесу зародження проблеми «п'ємонтизму» в плані розвитку суспільно-політичної думки.

The article is devoted to the issue of the day, which is connected to forming of the newest ideology of the state development in Ukraine. It is the first attempt of complex review of the process of origin of „Pjemimtyzm” problem in the plan of development of social and political thought.

На сучасному етапі розвитку суспільно-політичних наук помітно зросла увага вчених до проблематики становлення й розвитку державницьких традицій українського народу. Ще донедавна в офіційних документах та у вітчизняній науковій літературі домінували заідеологізовані стереотипи щодо становлення української державності й ролі в цьому процесі галицького

фактора. Здебільшого негативні оцінки розвитку національної освіти, культури, науки в умовах австрійського конституційного ладу і, що найголовніше, формування політико-правової свідомості й політичної активності народів імперії призвели до вилучення з історії та наукового обігу важливої частини державно-правового досвіду.

Насправді ж, незважаючи на відрив від материнської української території, Галичина не загубилась у духовних пошуках своєї громадянської і державницької культури і, перебуваючи в складі Австрії, не втратила перерваної державницької традиції та її значущості для майбутнього державно-правового життя. Українці Галичини виступали активною політичною і громадською силою у руйнації світових імперій початку ХХ ст. Очевидно, що розвиток ідеї українського державотворення на західноукраїнських землях мав власну внутрішню логіку. Проблема обґрунтування ролі Галичини, як "українського П'ємонт" цікавила, зокрема, таких видатних вчених, як М.Грушевський, С.Єфремов, С. Дністрянський, В. Старосольський та ін.

Актуальність цього дослідження посилюється також наявністю певних прогалин у висвітленні відповідної проблематики в попередній науковій літературі. В умовах сьогоденної глобальної інформатизації, загального захоплення Інтернетом виникає небезпека поширення неперевіраних, а отже, і неточних даних про різні історичні явища. Зокрема, довідкова електронна енциклопедія "Вікіпедія" подає таку інформацію: "У 1960 – 1970-х рр. Галичина була центром діяльності українських дисидентів, яка наприкінці 1980- х рр. переросла у хвилю широкого національно-демократичного руху. Саме тоді з'являється вислів "Галичина – це український П'ємонт". Не дивно, що після такої інформації з'являються вже інші інспірації щодо поняття "український П'ємонт", особливо на інтернетівських "форумах".

За висновками сучасних політологів, національна держава переживає досить тривалий етап свого становлення. І першим кроком на шляху до її становлення є обмеження церковної екстериторіальності. Це створює можливості для побудови саме світської держави.

Другим кроком на шляху створення національної держави є поява поняття суверенітету, який означає незалежність, самовизначення, абсолютну владу й відповідальність нової національної еліти за стосунки з зовнішнім світом. Разом з тим, суверенітет визначає право й на самостійне визначення своїх взаємин у зовнішніх зносинах, право укладати угоди, тобто, йдеться про певні форми залежності.

Для нас є важливим також поняття національної еліти. І хоча політична наука визнає єдиним джерелом влади в державі тільки народ, а не еліту, саме

остання перебирає на себе повноваження розпоряджатися внутрішніми національними ресурсами.

Національна ідея є однією з найнеобхідніших складових створення власної держави. Вона відображає прагнення більшої частини людей, що населяють державу, до втілення або досягнення визначеної загальної мети. При цьому в різні часи національна ідея може й навіть повинна змінюватися відповідно до культурних та інтелектуальних надбань та потреб людей, що є представниками окремого етносу.

Третім кроком є встановлення національними урядами монополії на проведення зовнішньої політики й політики національної безпеки, що відома на сьогодні як "привілей уряду".

Для ряду європейських націй необхідною умовою створення власної державності було також звільнення від чужоземної залежності, а особливо актуальним було це завдання для народів, „розшматованих” різними державними утвореннями. Такими в XIX столітті були Італія, деякі слов'янські країни і, зокрема, Україна.

1859 р. Австрія зазнала поразки у франко-італо-австрійській війні, а 1866 р. – у війні з Прусією. Воєнні невдачі наново піднесли роль національного питання у внутрішньополітичному житті Австрійської імперії. Головним переможцем з першої війни вийшов П'ємонт – невелике королівство на півночі Італії, яке боролось за звільнення та об'єднання всіх італійських земель в одній національній державі. Приклад П'ємонту надихав політичних лідерів інших народів Австрії, землі котрих, як й Італію, було поділено між декількома імперіями. Австрійська імперія сприймалася як механічний зліпок осколків різних поневолених держав і націй. Над Габсбурзькою монархією нависла загроза повторення нової "весни народів".

У другій половині XIX ст. в Європі найпопулярнішими були терміни, запозичені з історії італійського визвольного руху, які символізували перемогу національних сил – "П'ємонт" – відродження, "Ірредента" (букв. з італійської незвільнена земля) – об'єднання співвітчизників, "карбонарій" – революціонер та інші.

Дж.Мадзіні, за висловом А.Мартінова, можна вважати предтечею ідей модерної європейської – християнської демократії. Цей визначний італійський діяч зазначав, що "...народ, історія якого здійснюється окремо від долі інших народів і культура якого замикається в середині власних меж, не може існувати вічно" [1, 25]. Серед провідних ідей мислителя є дуже актуальна для України теза: "Нації не відроджуються матеріально без морального відродження". Ідеї Мадзіні проникали і в Україну через зв'язки "Молодої Італії" та "Молодої Європи" [1, 147].

Успіх Італії у боротьбі за незалежність надихав інші народи великої Австро-Угорської імперії. Особливо зацікавленими були у використанні італійського досвіду консолідації нації польські та українські представники інтелектуальної еліти.

Автор гімну ягайлонської ідеї (історіософської конструкції, котра полягала в ідеалізації монархії нащадків Ягайла як польсько-литовсько-української федерації, унії та рівноправності народів) "Nasza molytwa" П.Костецький спочатку був прихильником ідеалу польсько-української ідентичності. Він зазначав, що польські політики мусять підтримати український національний рух і сприяти перетворенню Галичини на український П'ємонт. Проте й польське, та українське оточення сприймало Костецького як романтика-ідеаліста, чії ідеї годяться лише для розбудження свідомості, а не для конкретних політичних дій. Згодом він став одним із ідеологів польського інтегрального націоналізму [18].

Піднесення української орієнтації у Галичині стало результатом свідомих зусиль східноукраїнських патріотів, які мали на меті перенести сюди центр всеукраїнської діяльності й перетворити цей край у П'ємонт України. 1873 року за спільною ініціативою наддніпрянців і галичан на капітал полтавської поміщиці Єлисавети Милорадович у Львові було утворено літературно-наукове Товариство ім.Тараса Шевченка (з 1892 р. – Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, НТШ). З 1880 р. за редакцією Володимира Барвінського у Львові починає виходити щоденна українська газета "Діло" (сама назва газети свідчить про її опозицію до москвофільського "Слова"), а з 1883 р. – літературно-науковий журнал "Зоря". У 1879 р. Юліан Романчук розпочинає видавати газету для селян "Батьківщина". 1885 р. народовці заснують політичне товариство "Народна Рада" на чолі з Юліаном Романчуком [3, 129].

Хто ж вперше використав словосполучення "український П'ємонт" для означення особливої ролі Галичини в згуртуванні національних сил? На це питання немає однозначної відповіді. Але безсумнівним є факт формування тези в середовищі Київської громади. Серед імовірних авторів ідеї "П'ємонту" дослідники називають імена О.Кониського, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського, Є.Чикаленка та навіть П.Куліша.

Як стверджував М.Грушевський, ініціатива перенесення культурного центру з Києва до Львова належала О.Кониському [5, 229]. Громадівська ідея перенесення національно-культурної діяльності з підросійської Наддніпрянської України до півдавстрійської Галичини – задум, що його О.Кониський у листуванні з О.Барвінським іменував "пасікою" [6, 215].

Протягом 60-х – 70-х років XIX ст. зв'язки українських патріотів Наддніпрянщини й Галичини мали епізодичний характер. Лише двоє осіб – Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов – регулярно спілкувалися з галичанами та підтримували їх, насамперед, інтелектуально. П. Куліш захопився ідеєю створення "українофільського куреня" в Галичині, очевидно, першим серед наддніпрянців. У М. Драгоманова подібна думка визріла під час закордонного відрядження 1871 – 1873 рр., коли він отримав змогу познайомитися з галичанами безпосередньо. Ще 1871 р. він посилав до Києва свої пропозиції про необхідність залучення Галичини до сфери діяльності наддніпрянських українофілів. Деякі з них "Стара Громада" схвалила (забезпечення Галичини літературою), а інші відкинула. "Ідею Вашу зрозуміли в усій діловитості, – відписував йому П. Житецький у вересні 1871 р., – але просвічувати галичан, що стоять на докарамзіновському ступені розвитку, просвічувати на наші майже відсутні засоби – не можемо" [17, 138]. Проте М. Драгоманов і надалі доводив колегам важливість зв'язків з Галичиною, за що отримав жартівливе прізвисько "Михайло Галицький".

Погляди М. Драгоманова й П. Куліша поділяли також член Кирило-Мефодіївського братства Дмитро Пильчиков та літератор Олександр Кониський. В усякому разі, маємо певні відомості про те, що ініціатива створення у Львові українського наукового товариства належала саме їм.

На початку 1870-х років Володимир Антонович сповідує ідею об'єднання українських інтелектуальних сил у Росії та Австро-Угорщині, вперше звертаючи свій погляд у бік Галичини. 1872 року Громада підтримує галицький часопис "Правда", але програма видання, складена в клерикально-консервативному дусі, викликала заперечення та навіть протест з боку киян, які помістили в "Правді" за 1873 рік відкритий лист за підписом кількох десятків осіб із числа активістів, де на першому місці значилося прізвище Антоновича. По суті, це була маніфестація українського національного руху з викладом перспектив подальшої діяльності в політичній сфері [8, 105].

Активна діяльність громадівців викликала занепокоєння російських чиновників. Восени 1875 року в Київській громаді було відібрано "Київський телеграф", а наступного року було закрито "Юго-Западное отделение русского географического общества". Невдовзі розпочалися репресії проти українства, фіналом яких став горезвісний Емський указ 18 травня 1876 року про заборону українського слова, що де-факто унеможлилював будь-яку громадсько-політичну діяльність українців у Росії. Передбачаючи подібний сценарій політичного життя, Антонович ще напередодні Емського указу висунув думку про потребу в організації видання за зразком герценівського "Колокола" – національно-політичного журналу в Західній Європі, яке

привернуло увагу європейської громадськості до українського питання. З цією метою він запропонував скористатися звільненням М. Драгоманова з університету й направити його з місією організувати українську вільну пресу за межами Росії.

Але всупереч бажанням Антоновича, місія Драгоманова не лише не посилила пропаганду української національної ідеї, а й привела до серйозного розколу серед громадівців. Частина їх на чолі з Драгомановим мала бажання, щоб новий журнал підніс виразно ідеал політичної свободи і соціального переустрою, залучив би українську молодь до боротьби з реакційними та консервативними силами за ці ідеали. Інша частина громадівців на чолі з Антоновичем менше уваги звертала на поширення соціально-політичних ідей та не дуже захоплювалася перспективою боротьби з царизмом.

До початку 1880-х рр. Антонович не полишав надії на можливі політичні зміни в Росії. Але після прийняття Емського указу й особливо подій початку 80-х років він доходить висновку, що ні від Росії, ні від російських лібералів українцям чекати нічого доброго не варто. Бо всі вони, незважаючи на політичні уподобання, однаково негативно ставляться до самостійного розвитку української національності й однаково прагнуть обрусіння. Отже, проти такого ставлення російського елемента потрібно виробити чітку лінію поведінки в національно-політичній сфері, переорієнтуватися на більш лояльну до українства й демократичнішу Австро-Угорщину, перенести до неї в західноукраїнські землі центр національної діяльності або, за його власним висловом, "зробити з Галичини український П'ємонт". У наступні роки Антонович ще більше захопився цією ідеєю, оскільки переконався, що в Європі проходять досить помітні зміни у сфері національно-політичної думки [8,108]. М.С.Грушевський називав свого вчителя "одним з найбільше горячих і переконаних проповідників ідеї тісного зближення України з Галичиною, підтримування української національної роботи на галицькому ґрунті українськими силами в часи російського лихоліття, щоб потім дати можливість і російській Україні покористувати ся здобутками сього національного доробку" [4, 8].

1882 р. у Львові відбувся гучний судовий процес проти провідників галицького москвофільства. Під час судових дебатів стала очевидною тісна співпраця москвофілів з міністерством внутрішніх справ Російської імперії і популярність панславізму в Галичині, особливо серед селянства. "Багато знайдеться таких, – писала з цього приводу віденська "Deutsche Zeitung", – що будуть задаватися питанням, як руський народ протягом декількох років так змінив основи своїх переконань, що ті, хто 15 літ тому могли вважатися за

найвідданіших підданих цісаря, в даний момент усе більше тяжіють до Росії" [17, 121].

Після судового процесу 1882 р. виявилось, що практично всі польські політичні угруповання схилиються до угоди з народовцями (прихильниками проукраїнської орієнтації). Ідеолог польського консерватизму Павло Попель визнав попередню політику щодо українців бездарною і запропонував її засадою зробити толерантність. "Руська справа, – стверджував він, – набирає такого гвалтовного характеру, що, без усякого сумніву, в найближчому майбутньому мусить бути або розв'язана, або розрубана" [17,122].

Посиленню уваги польських політиків до українських проблем сприяло також повідомлення Санкт-Петербурзької газети "Краї" про те, що німецький канцлер князь Отто Бісмарк напередодні з'їзду монархів Австро-Угорщини, Німеччини й Росії у Скерневицях 1884 р. доводив австрійським урядовцям потребу рівноуправлення русинів з поляками в Галичині. Коли Франца-Йосифа I було поінформовано про думку кн. О.Бісмарка, той відповів, що без відома польських політиків не вдасться зробити нічого, тому бажав би, щоб ініціативу до порозуміння виявили саме вони. Так постав задум доручити полагодження цієї проблеми гр. А.Потоцькому, котрий навіть створив спеціальний комітет. Це повідомлення мало значний резонанс і сприяло зростанню авторитету українських політиків.

Отже, як галицька специфіка, так і міжнародна політична кон'юнктура сприяли українському національному рухові в Галичині [17, 122-123].

Наприкінці XIX – початку XX ст. український рух набуває дедалі виразнішого політичного забарвлення, звільняючись від монополії традиційного "культурництва". У конституційній імперії Габсбургів галичани на той час уже зуміли створити низку власних громадських, культурних та суспільно-політичних інститутів, які піднесли український рух на рівень поважної політичної сили, здатної активізувати як регіональні завдання, так і проблеми загальнонаціонального масштабу.

Цей перехідний час І. Франко назвав "Молодою Україною" [7,20]. Особливістю українського національного руху у Великій Україні тривалий час було переважання в ньому соціалістичних концепцій суспільного розвитку в поєднанні з автономістсько-федералістичними поглядами на державний устрій. На цьому тлі радикал-самостійництво М.Міхновського й самостійництво консерватора В.Липинського мали вигляд поодинокого явища і здавались нездійсненною утопією.

Більш розмаїтим було українське соціально-політичне середовище в Галичині. Уже наприкінці XIX ст. розпочався перехід галицьких соціалістів на самостійницькі позиції. Прикметним у цьому зв'язку є ідейно-політична

еволюція І.Франка від радикально-драгоманівського соціалізму до націонал-демократизму з виразним самостійництвом. Неабияку політичну й духовну життєздатність виявили консервативні елементи галицького суспільства, які активно сприяли консолідаційним процесам на державницькому ґрунті всіх національних сил у краї.

Відомий громадський діяч Євген Чикаленко пригадував: "Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівняти з Великою Україною, національний рух, я набирався певності, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди раїв нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і укріпитися в вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для України справжнім П'ємонт, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя" [16; 336].

1894 року в Галичину приїздить за рекомендацією В.Антоновича М.Грушевський. Молодий учений, викладач, активний громадсько-політичний діяч "готував ґрунт для сприйняття української незалежності широкими верствами населення... На Галичину М.Грушевський завжди дивився як на каталізатор всеукраїнської суспільно-політичної думки й практичного її втілення" [2, 58].

Назва статті М.Грушевського, яка була опублікована 1906 р. в "Украинском вестнике", стала надалі дуже популярним та вживаним висловом – "Український П'ємонт" [5, 444 – 447]. Суть поняття автор пояснює такими словами: "Галичина, попри власні вельми тяжкі умови національного й економічного буття, стає центром українського руху, і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного й політико-суспільного відродження українського народу" [5;444]. У більш докладній праці "Галичина і Україна" він використовує як синоніми цього поняття вислови "духовий і культурний центр української землі", "духова фабрика", "всеукраїнська фабрика" [5, 376 – 377]. Поряд з цим Грушевський зазначає, що статус цей несла Галичина останні двадцять п'ять років, але тепер ініціатива переходить до Східної України – "постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр – Київ, всі інші могли бути тільки епізодами" [5, 381]. З цього часу М.Грушевський виступає послідовним соборником.

У 1898 – 1899 роках молодий львівський професор став ініціатором творення національно-демократичної партії. Тактику угодовства й компромісів було відкинуто; робилася ставка на власну національну політику

в Галичині. А головна мета партії – виокремлення українського коронного краю, по суті, була яскравим виявом самостійництва. І це якнайкраще свідчить про державницьку налаштованість М. Грушевського.

Настрій проводу українського руху кінця XIX ст. влучно висловив Б. Грінченко у "Листах з Наддніпрянської України". Полемізуючи з М. Драгомановим, він писав, що завжди був свідомим самостійником, але в силу безвідрадних умов Російської імперії змушений більше бути культурником, просвітянином і поміркованим політиком, відмовляючись від публічного проголошення гасла самостійності.

Розрив із тими ж галицькими політиками, з якими свого часу засновувалася "Нова ера", у 1911 – 1913 рр. відбувався не на ґрунті нерозуміння Грушевським самостійницьких інтенцій К. Левицького і всього Народного комітету нацдемівців (як це часто-густо змальовують прихильники традиційного погляду на народницько-державницьку історіософську конфронтацію). Це була лише реакція М. Грушевського на черговий варіант угодовської політики щодо поляків. По суті, у цьому конфлікті голова НТШ виступив навіть за більш відверту незалежницьку позицію українських галицьких політиків. Це було несприйняття галицького партикуляризму, боязнь творення України в межах східної Галичини.

Опинившись у Галичині, Грушевський сподівався на допомогу наддніпрянців, бо сприймав себе їхнім представником у галицькому П'ємонті. Та ці сподівання не справдилися. Старогромадівці не в змозі були його підтримати; вони зберігали нейтралітет під час конфліктів з О. Барвінським, не підтримали демаршу галичан, спричиненого заборонами вживання української мови під час київського Археологічного з'їзду у 1899 році, і т. п. [2, 23]

І.Франко вважав ідеал політичної самостійності на початку XX ст. "поза межами можливого", але сама наявність цього ідеалу мала консолідувати українців [14, 299]. Л.Українка в полеміці кінця XIX ст. з І.Франком щодо тактики українського руху дорікала йому в недостатній революційності: "...нас завжди прикро вражало, що в Галичині, країні все ж конституційній, так мало людей стає під корогвою визволення, а ті, що стають, так рідко тримаються стало" [12, 43]. Із початком першої російської революції у квітні 1905 р. І.Франко, враховуючи ці закиди, звертається до галицької молоді із закликом допомогти наддніпрянцям та зазначає: "Ми доси в Галичині жили з національного погляду крайнє ненормальним житєм. Велика більшість нашої нації лежала безсила, закнебльована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми – вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер, коли на російській Україні

не сьогодні, то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді...інакше ми...замість духового центра України зробимось гнилим і смердючим боляком, який з обридженем оминатиме кожний свідомий Українець" [13, 128 – 129].

Під час таємних нарад емігрантів з Великої України й галицьких діячів у Львові 1911 р. було поставлено на порядок денний питання боротьби за політичну самостійність України. Учасники нарад сформулювали виразні монархічні плани щодо майбутньої незалежної України в трьох династичних варіантах. Перший передбачав кандидатуру на київський престол сина німецького імператора Вільгельма II – Іоахима; другий – кандидатуру одного із синів ерц-герцога Франца-Фердинанда, які не мали права успадкувати угорський престол; третій – кандидатуру одного з представників дому Романових на підставі акцептації ним українських династичних традицій.

У грудні 1912 р. В.Липинський надсилає обраному на нарадах Українському інформаційному комітету меморіал "Про наше становище супроти політичної ситуації в Європі". У ньому чітко зазначалося, що "українська нація має право на вільне і незалежне національне та політичне життя на власній території" [11, 95].

Політична культура західноукраїнського суспільства формувалася під виразним впливом індивідуалістичних начал і властивого європейському мисленню політичного активізму; патріархально-провінційні риси в ній поєднувалися із сильними національними почуттями. Глибока ментальна різниця між двома частинами українського народу, ускладнена існуванням у межах імперій, утруднювала процес формування політичної нації [9, 109]

На зламі XIX – XX ст. процес пробудження громадської активності українців став надзвичайно інтенсивним. "Мешканці Галичини, "найтемнішої діри Європи", як колись назвав її відомий соціолог Вернер Зомбарт, несподівано вийшли на європейський політичний форум і здивували всіх своєю політичною зрілістю. На місце національної апатії, незначних проявів активності, національної енергії, "мізерної продуктивності національної праці" прийшло пожвавлення інтересу й подвійне захоплення національною працею" [15, 42 – 43]. Українське національне відродження в Галичині було ініційоване громадськими просвітницькими організаціями, у складі яких спочатку переважали греко-католицькі священники, пізніше – світська національно-патріотична інтелектуальна еліта й студентська молодь. Показово, що студентська молодь була найактивнішою у формуванні громадянської культури Галичини [10, 3].

Зародження поняття "Український П'ємонт" відбувалося під впливом подій національно-визвольного руху в Європі, зокрема, об'єднання Італії. Назва консолідаційного центру, з якого почався цей процес, стала загальним поняттям, яким користувалися слов'янські народи на етапі свого національного відродження. Найбільш імовірним українським громадським діячем, який використав цю метафору щодо українського відродження, є Володимир Антонович.

Розробка ідеї „українського П'ємонту” відбувалась у руслі ідеології державотворення та соборності. Вона містить дві складові – територіальну (визначення краю, звідки почнеться збирання українських земель) та ідеологічну (зосередження „духовної енергії”, національно-культурної праці). Для України на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. реальним був лише „духовний П'ємонт” – Галичина. Істотним фактором його формування стала репресивна політика російського царату (Валуєвський циркуляр 1863 р. та особливо Емський указ 1876 р.), що змусила передову інтелігенцію Наддніпрянщини перенести свою національно-культурницьку діяльність до Галичини. Не менш важливим фактором були особливі умови конституційного ладу та політичного протистояння з поляками для українців у межах Австро-Угорської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варварцев М.М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2005. – 304 с.
2. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії // Молода Нація. – К.: Смолоскип, 2000. – № 4. – С. 21 – 27.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 1996.
4. Грушевський М. Памяти Володимира Антоновича // Записки НТШ. – 1908. – Кн. II. – С.7 – 9.
5. Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.1. Серія Суспільно-політичні твори. 1894 – 1907. – Львів: Світ, 2002. – 592 с.
6. Грушевський М.С. Щоденник (1888 – 1894 рр.). – К., 1997.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
8. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор "Київської історичної школи". – К., 2005. – 492 с.
9. Нагорна Л. Моделі самовизначення України у вітчизняній політичній думці початку ХХ ст. (1900 – 1916 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2004. – № 1. – С. 107 – 140.
10. Стручкова-Гуменна Л.Б. Особливості формування громадянської культури в Західному регіоні України // http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_60/Struchkova.pdf
11. Терещенко Ю. В'ячеслав Липинський і Вільгельм Габсбург: на політичних перехрестях// Молода Нація. – К.: Смолоскип, 2002. – № 4. – С.91-126.
12. Українка Л. Не так ті вороги, як добрії люде// Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 6. – С. 42 – 43.

13. Франко І. "Одвертий лист до галицької української молодіжи" // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 6. – С. 124 – 131.
14. Франко І. Поза межами можливого // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 299 – 302.
15. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. – К., 1994. – 138 с.
16. Чикаленко Є. Спогади. – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.
17. Чорновол І. З історії українського парламентаризму: проблема української гімназії в Перемишлі на форумі Галицького сейму (1884 – 1895) // Молода Нація. – К.: Смолоскип, 2001. – С. 121-143.
18. Чорновол І. Останній gente Rutheni, natione Poloni. Платон Костецький // Львівська газета. – 2007. – 13 липня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми суспільно-політичної історії та національної консолідації українського народу в ХІХ – ХХ ст.

ІСТОРІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ТРУДОВОГО ПРИНЦИПУ В СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Оксана ГУР'ЯНОВА (Кіровоград)

У статті здійснено порівняльний аналіз застосування трудового принципу в середніх школах традиційного й реформаторського спрямування. В науковий обіг вперше введено концептуальний фактологічний матеріал про діяльність шкільних таборів праці й відпочинку (трудових дружин) в Україні в 1915–1916 рр.

In the article it is made the comparative analysis of applying the labour principle in secondary schools of traditional and reformatory types. For the first time the conceptual and factual material about the activity of school labour and rest camps (labour units) in Ukraine in 1915–1916 was put into scientific circulation.

Думки про трудову підготовку й трудове виховання дітей висловлювали ще Я.А.Коменський і Й.Г.Песталоцці. Проте лише в поглядах педагогів-реформаторів кінця ХІХ – початку ХХ ст. ці ідеї набули чіткості й логічної переконливості, стали комплексною системою ідей трудової школи (Г.Кершенштейнер, Дж.Дьюї та ін.). Серед вітчизняних педагогів зробили вагомий внесок у розвиток ідей трудової школи К.Д.Ушинський, Я.Ф.Чепіга, С.А.Ананьїн, Г.Е.Жураковський, А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський та ін. Проте специфіка трудового виховання в середніх школах України і Росії на зламі ХІХ і ХХ ст. висвітлена в історико-педагогічній літературі явно

недостатньо, хоча це питання є досить актуальним у плані реформування й розвитку сучасної національної системи освіти.

Справжнім гімном вільній праці була стаття К.Д.Ушинського „Праця в її психічному і виховному значенні”, надрукована 1860 р., у період підготовки реформ Олександра II. Як уважав педагог: „Праця ... є така вільна і погоджена з християнською моральністю діяльність людини, на яку вона наважується з безумовної необхідності її для досягнення тієї чи іншої істинно людської мети в житті” [15, 107]. Він був переконаний у тому, що „без особистої праці людина не може йти вперед”, що „праця – особиста, вільна праця – це й є життя” [15, 108], що „виховання не тільки повинно розвинути розум людини і дати їй певний обсяг відомостей, але повинно запалити в ній жадобу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим” [15, 116]. У той же час педагог надавав перевагу розумовій праці. Він уважав, що школа, „привчаючи вихованця до розумової праці, привчає і долати важкість такої праці і переживати ту насолоду, яку вона дає”, що „розумова праця чи не найважча праця для людини” [15, 119]. І ще: „ ... Жоден наставник не повинен забувати, що його найголовніший обов’язок полягає у тому, щоб привчати вихованців до розумової праці й що цей обов’язок важливіший, ніж викладання самого предмета [15, 120].

Фізична праця в школі вважалася допоміжною і другорядною, розглядалася К.Д.Ушинським як один з видів активного відпочинку після розумової праці. Він писав: „Відпочинок після розумової праці полягає не в тому, щоб нічого не робити, а в тому, щоб переіменувати роботу: праця фізична не тільки приємний, а й корисний відпочинок після праці розумової” [15, 119]. Він наводить приклад німецьких шкіл, де діти у вільний від навчання час „займаються навмисне для того придуманими роботами: господарськими справами, прибиранням класних кімнат, обробітком саду або городу, столярним і токарним майстерством, оправлянням книжок та ін.” [15, 119].

Проте думки К.Д.Ушинського навіть у такому вигляді значно випередили свій час і ще досить довго сприймалися як ідеальне побажання, котре суттєво розходилося зі шкільною практикою.

Стара школа відзначалася крайньою вимогливістю до учнів, привчала їх до системної й інтенсивної навчальної праці. Проте в ній, як і в тогочасному суспільстві, спостерігався певний антагонізм між фізичною і розумовою працею. Перша призначалася для представників нищих верств суспільства, друга – вищих. У середніх школах мали вчитися діти заможних верств суспільства, тому в них культивувалася інтенсивна розумова навчальна праця й зневага до фізичної праці й тих, хто нею займається.

Абсолютизм монархії не міг творити демократичну школу, офіційна педагогіка не могла не бути авторитарною. То ж стара гімназійна освіта була доведеним до досконалості витвором авторитарної педагогіки з усіма його плюсами й мінусами. Стара гімназія давала своїм вихованцям досить вагому суму знань гуманітарного спрямування, знання класичних і європейських мов, виховувала на кращих зразках всесвітньої та вітчизняної культури, привчала до наполегливої систематичної розумової праці, дисципліни, шанобливого ставлення до влади й догматів релігії.

У той же час комерційна школа не була простою складовою системи тогочасної освіти. У силу низки чинників вона була помітним педагогічним явищем, у ряді випадків – своєрідною альтернативою тогочасній офіційній середній школі. У своїй основі вона мала зовсім інші підвалини, ніж гімназійна ланка освіти. Радянський дослідник К.Парменов зауважував, що “комерційні училища, якщо можна так висловитися, були “вирвані” у царату та правлячого дворянського класу буржуазією, яка вже усвідомила свою силу” [12, 125].

1894 року комерційна освіта Російської імперії перейшла в підпорядкування Міністерства фінансів. 1896 року в його віданні було 8 комерційних навчальних закладів [6, 97]. Ще два комерційних училища було у віданні навчальних закладів імператриці Марії [7, V]. Тож коли 1896 р. Міністерство фінансів ініціювало прийняття Положення про комерційні навчальні заклади, комерційна освіта, незважаючи на свою більш ніж столітню історію, перебувала в зародковому стані.

Гімназії та реальні училища одержували вагомні державні дотації. Але навіть часткового державного фінансування комерційної освіти не передбачалося. Натомість Положення 1896 р. надавало засновникам комерційних училищ, досить велику свободу в частині організації у них навчально-виховного процесу. Згідно із статтею 5 Положення, “устрій, порядок управління, обсяг викладання й розподіл уроків визначається для кожного комерційного навчального закладу особливими статутами, складеними на підставі цього положення з урахуванням місцевих умов” [14]. Пізніше міністерство неодноразово підтверджувало незмінність своєї позиції щодо надання засновникам комерційних училищ широкої свободи дій у визначенні їхнього устрою, порядку управління, розробці навчальних планів і програм, виборі підручників тощо. Усвідомлення можливостей, які надавало Положення 1896 р. й політика Міністерства фінансів (з 1905 р. – Міністерства торгівлі й промисловості, яке було виділено в окреме міністерство з Міністерства фінансів і у відання якого перейшла комерційна освіта) призвело до стрімкого зростання кількості комерційних училищ. За

узагальненими даними, динаміка кількості комерційних училищ (КУ) у Російській імперії була такою [4, 36] :

Рік	1896	1899	1900	1901	1903	1905	1909	1913	1916
Кількість КУ	7	19	26	48	53	68	160	226	260

У розрізі українських губерній (Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської) кількість комерційних училищ змінювалася таким чином [4, 37]:

Рік	1896	1902	1903	1905	1910	1913
Кількість КУ	4	11	11	15	51	58

Отже, завдяки громадській ініціативі за двадцять років комерційна освіта пережила бурхливий розвиток і за кількістю училищ вийшла на другу позицію після гімназійної.

Організатори комерційних училищ по різному скористалися наданою їм свободою. У деяких училищах почали спрощувати освіту й знижувати вимоги до знань учнів. Батьки учнів цінували такі училища-крамнички не за реальні знання, а за можливість безпроблемного навчання й одержання пільг, які надавав його власнику документ про середню освіту. Багато училищ не скористалося наданою їм свободою. За зразок для себе вони взяли середні школи Міністерства народної освіти (гімназії та реальні училища), на озброєння – авторитарну педагогіку. За своїм устроєм вони мало чим відрізнялися від інших середніх шкіл.

Але найбільший інтерес являють собою комерційні училища, які сповна скористалися наданою їм свободою не для заробляння грошей, а для громадського добра, педагогічного пошуку, творення авторських шкіл, побудованих на засадах демократії, добра й гуманізму. Подібних училищ в Україні було чимало. Такими новаторськими за духом та організацією навчально-виховної роботи були Київське комерційне училище Л.Володкевич, Єлисаветградське громадське, Катеринославське, Кременчуцьке, Полтавське, ряд інших. Ці училища на початку ХХ ст. стали флагманами вітчизняного педагогічного пошуку, реформаторської педагогіки. Саме ці училища за своїм устроєм та організацією навчально-виховної роботи були реальною альтернативою гімназійної освіти й

авторитарної педагогіки. Саме в таких училищах на чільне місце була поставлена праця й трудове виховання.

Видатний діяч комерційної освіти, київський педагог М.Володкевич не лише виступав проти вербальних методів навчання, але й використання наочності вважав напівзаходом поліпшення навчання. Він писав: “Ідея наочності, як і вербалізм... має на увазі лише функції сприймання учня і ставить за мету головним чином полегшити йому запам’ятовування фактів... Отже, і при наочному навчанні, без сумніву кращому, ніж голий вербалізм, ми не повністю або навіть дуже мало позбуваємося традицій схоластики” [3, 4]. Бурхливі зміни, які відбувалися на межі століть, на думку М.Володкевича, висунули нові вимоги до процесу навчання. “Ми повинні наблизити навчання до життя й, навчаючи, вправляти вихованців у тих же навиках, які необхідні й у життєвій практиці. Потрібно навчити вихованця не тільки знати, але й могли мистецтва не тільки вивчити, але й творити й робити; іншими словами, ми повинні виховати його самодіяльність. У дусі, який сприяє розвитку самодіяльності, повинні бути перероблені методи викладання...; одним же із засобів досягнення цієї мети слугує самостійна практична робота учнів під керівництвом викладача... в усьому, що підлягає вивченню”, – писав М.Володкевич [3, 4 – 5]. Широке впровадження практичних робіт він пояснював також і тим, яке значення для еволюції людини мало знайомство з навколишнім світом способом обмацування, мускульного відчуття. З цього приводу він писав: “Тільки досліджуючи предмет руками, можна створити собі про нього правильне поняття; і тільки склавши собі запас зрозумілих чуттєвих образів і привчившись до конкретного мислення, можна перейти до абстрактного мислення... Звідси вочевидь значення мускульного відчуття для розвитку дитини...” [2, 61]. Саме з цих міркувань “училище відвело провідне значення самодіяльності учнів, яка знаходить своє головне – але не єдине – вираження в їхніх практичних роботах” [18, 8 – 9]. Таким чином, основними дидактичними принципами М.Володкевича були самодіяльність учнів і зв’язок навчання з життям, з працею.

Зіркою першої величини серед педагогів комерційної ланки освіти України був А.Синявський. Протягом тривалого часу він очолював Катеринославське громадське комерційне училище. А.Синявський прагнув розриву з традиціями схоластичної класичної школи не лише з її предметами викладання, але й з методами. Девізом він обрав: “Школа для життя”. Головну мету своєї школи він сформулював так: “Перше завдання школи – надати можливість найповнішого пробудження й гармонійного розвитку душевних сил учня. Повідомлення знань є засобом, а мета – збудження й зміцнення самодіяльності. Знання – сила лише тоді, коли в їхньому набутті

бере активну участь жива особистість учня, його інтерес і любов до справи. Організація навчання повинна бути такою, щоб, спочатку навчити вчитися, самостійно виконувати свою роботу, а далі, активно працюючи, привести до самоосвіти, навчити активно ставитися до занять і самостійно працювати. Навчити працювати найуспішніше науково – завдання викладання у старших класах” [10, 102]. Для пробудження в учнів індивідуальних інтересів і нахилів, в училищі А.Синявського особливого розвитку набули самостійні роботи з навчальних предметів, ручної праці, образотворчого мистецтва, які учні виконували, починаючи з I класу. Ці роботи виконувалися протягом півріччя або року. “Дітям надається повний простір працювати над темою, яка для них є близькою й цікавою. Ставилася лише мета дійсно вільної праці, виконаної з доброго почину самих учнів”, – писав Антон Степанович [10, 71]. Адже, на думку катеринославських педагогів: “Тільки така праця, у якій людина вільно виявляє свою особистість, свої органічні ідеї та прагнення, є дійсно творчою, натхненною працею. І тільки вона здатна розкрити в людині її природні душевні сили, повніше пробудити в людині її особистість. Ця праця, як щось уже закладене в душі людини, як законне прагнення її, завжди супроводжується своєрідним почуттям насолоди, почуттям духовного задоволення розумної особистості, котре усвідомлює і реалізує свої ідеї, свої цілі” [5, 1].

Не пройшло повз увагу А.Синявського й літнє оздоровлення учнів. У лютому 1910 р. в 4 км від Севастополя в місцевості Бельбек-Томак було придбано дачу й землю (1,2 га) з широким пляжем довжиною 90 м [5, 6]. На дачі, починаючи з літа 1910 р., оздоровлювалися по 25 – 30 дітей у три зміни. При відборі дітей на море перевагу надавали молодшим учням і з ослабленим здоров'ям. Д.Дорошенко, який одним з перших відпочивав тут з дітьми, 1910р. писав: “Дача сповна відповідає своєму призначенню, й питання може стояти лише про подальше поліпшення її організації” [5, 13]. Завідуючий дачею Є.Вировий, який очолював Катеринославську “Просвіту” і трагічно загинув у Празі в травні 1945 р. при спробі арештувати його радянськими спецслужбами [17], 1913 р. писав наступне: “Гарне харчування, перебування на свіжому здоровому повітрі в благодатному кримському кліматі, морські купання, розумний відпочинок у поєднанні з поміркованою фізичною працею та розумовими заняттями – взагалі доцільний режим – усе це справляло безпосередній цілющий вплив на здоров'я учнів, які були втомлені після важкого навчального року в антисанітарних умовах нездорового міського життя. У дачників помітно збільшувалася вага тіла, розвивалася грудна клітка, зміцнювалися органи дихання й нервова система” [5, 10]. Розумова праця дачників полягала в підготовці під керівництвом учителя до

переекзаменувань, виконанні канікулярних робіт, читанні, малюванні, веденні нотаток. Фізична праця – це поливання дерев, прибирання території, лагодження спуску до моря тощо [5, 17]. А.Синявський уважав: “Ручній праці в поєднанні з іншими фізичними заняттями повинно бути відведено одне з найважливіших місць серед інших предметів” [10, 109]. Адже “тільки праця – справжній шлях до щастя, обов’язок людини” [10, 110]. Цю істину він прагнув донести до свідомості молодого покоління, а також “дати йому навички в праці не тільки розумовій, але й фізичній, що має значення й педагогічне” [10, 110]. На ручну працю відводилося в училищі по 2 години від старшого підготовчого – до третього класу. В училищі був кабінет ручної праці з відповідним інвентарем. Діти працювали з картоном, деревом, металом, займалися також різьбленням. Навесні уроки ручної праці замінювалися роботами в училищному саду. Крім практичної роботи, на уроках праці учням паралельно повідомлялися й певні теоретичні відомості. Фізично ослаблені діти або ж звільнялися від цих занять, або ж виконували посильну їм роботу. Охочі працювати в майстерні чи в саду й у позаурочний час [5, 134]. Примусова фізична праця в училищі не допускалася. Навіть під час літнього оздоровлення в Криму фізична праця не мала обов’язкового характеру [5, 17]. Хоча той, хто не був до неї охочим, повинен був рахуватися з думкою колективу, товаришів.

Олександрівське громадське комерційне училище очолював учень А.Синявського, відомий український флорист і педагог І.Акінфієв. Директор виходив з того, “праця – це закон життя, до неї треба ставитися як до будь-чого, що є обов’язковим і неминучим, тому потрібно привчати дітей до неї змалечку” [1, 21]. В училищі ставилася вимога навчити дітей учитися. Про це у звіті училища читаємо наступне: “Учень повинен навчитися самостійно працювати” [11, 4]. В училищі вважали, що навчальна праця дітей має бути регулярною й системною, але водночас індивідуалізованою. Потрібно враховувати нахили й інтереси учнів. Навчання має бути посильним, цікавим, унаочненим, розвивальним, зв’язаним з життям [1, 21]. Але привчати дітей до праці можна, якщо вони побачать, що й учитель трудиться, “і найперше у цій праці – готуватися до уроку” [1, 21]. Взагалі весь устрій училища мусив триматися на “моральному авторитеті вчителя” [1, 21]. В Олександрівському училищі для диференціації навчання практикували утворення слабших і сильніших паралельних класів. За результатами півріччя учня могли перемістити або в слабкіший “А” клас, або в більш сильний “В” [11, 12].

Ще в Катеринославі І.Акінфієв розробляв методику проведення практичних занять й організації екскурсій з природознавства. Це спрямування дістало свій логічний розвиток в Олександрівську. А ще в училищі було

звернуто увагу на заняття з ручної праці, музики й організацію позакласного читання [1, 25].

Трудовий принцип, поєднання розумової і фізичної праці з виховною метою у другій половині 1910-х рр. почали впроваджувати у свою діяльність і школи Міністерства народної освіти.

У Російській імперії зародився рух, який пізніше був описаний А.Гайдаром і дістав назву тимурівського, а також започатковувалися табори праці й відпочинку, котрі, як нами встановлено, не є новацією радянської педагогіки. Міністерство народної освіти 1915 р. видало розпорядження про організацію трудових дружин з учнів і затвердило основні правила цієї організації. На думку очільників міністерства: „Організація таких дружин з учнів-добровольців не лише середніх, але й інших навчальних закладів, повсюди в імперії могла б надати суттєву підтримку сім'ям тих, кого призвали на військову службу...” [9, 934]. Згідно з правилами до таких дружин на добровільних засадах приймалися хлопці-старшокласники за згодою батьків і керівників шкіл. На принципі добровільності міністерство особливо наголошувало: „Участь вихованців навчальних закладів у трудових дружинах у жодному разі не може мати характер обов'язковий, і тим більше не можуть бути допущені примусові заходи”, – читаємо в одному з наступних циркулярів [16, 1233].

На початку 1916 р. в Одеському навчальному окрузі було підбито підсумки роботи трудових дружин влітку 1915 р. Відмічалася масовість нового руху, трудовий ентузіазм школярів. Було названо кращі дружини, серед яких Олександрійської, Ананьївської, Ізмаїльської, другої Одеської та деяких інших гімназій [8, 221]. Узагальнюючи перший досвід трудових дружин, міністерство писало: „Крім безсумнівної практичної користі для сільського населення, яке потребує зараз трудової допомоги, участь у польових роботах учнівської молоді має для неї, поза сумнівом, велике виховне значення. Осмислена фізична праця учнів на чистому сільському повітрі, у здоровій сільській обстановці, повинна відбитися найкращим чином не лише на фізичному здоров'ї учнів, але й на їхній психіці” [13, 629].

Таким чином, можна зробити висновок, що трудове виховання в середній школі України і Росії наприкінці XIX – початку XX ст. стояло на досить високому місці. Дітей привчали багато й наполегливо працювати. Основним видом праці для них була інтенсивна навчальна праця. У той же час кращими педагогами робилася спроба зняття водорозділу між розумовою й фізичною працею, використання фізичної праці й праці як навчального предмета з виховною та розвивальною метою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александровское городское коммерческое училище им. статс-секретаря графа С.Ю. Витте. Отчёт о состоянии училища за первое полугодие и программы учебных предметов для приготовительных и первых трёх классов. – Александровск: Изд. Лавута, 1906. – 134 с.
2. Володкевич Н. Задачи педагогической деятельности. О принципах, которые должны быть положены в основу преподавания естествознания в средней школе. – К.: Тип. С.Кульженко, 1905. – 74 с.
3. Володкевич Н. О практических занятиях по естествознанию в средней школе. – М.: Тип. Мос. университета, 1911. – 16 с.
4. Гур'янова О.В. Гімназійна й комерційна освіта – спроба порівняльного аналізу.– Наукові записки. Серія : педагогічні науки. – Кіровоград, 2006. – Вип. 66. – Ч. 1.
5. Екатеринославское коммерческое училище. – Вып. XXVII. – Десятилетие второе (1910 – 1913). Из отчетов. – Екатеринослав, 1913. – 550 с.
6. Краткие сведения о коммерческих учебных заведениях Министерства финансов в 1902 – 1903 учебном году // Техническое образование.– 1903.– №4 – С. 97–118.
7. Материалы по коммерческому образованию. Вып. 1. Коммерческие училища. Съезд директоров и представителей попечительных советов в июне 1901 года в г. С.-Петербурге.– СПб.: Тип. В.Комарова, 1901. – 163с.
8. О полевых работах, исполненных летом 1915г. учащимися учебных заведений Одесского учебного округа // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1916. – № 4. – С. 221 – 239.
9. Об организации трудовых дружин из учащихся // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1915. – № 8. – С. 933 – 939.
10. Отчёт о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1903–04 уч. год. – Екатеринослав: Тип. С. Барановского, 1904. – 607 с.
11. Отчёт о состоянии училища с 1906 – 07 уч. год (второй год существования // Александровское городское коммерческое училище им. статс-секретаря графа С.Ю. Витте). – Александровск: Тип. Б.Штерна, 1907. – 99 с.
12. Парменов К.Я. Химия как учебный предмет в дореволюционной и советской школе.– М.: АНН РСФСР. 1963. – 360 с.
13. По поводу организации трудовых дружин из учащихся добровольцев для оказания семьям призванных на войну помощи в полевых работах // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1916. – № 6. – С. 629 – 631.
14. Положение о коммерческих учебных заведениях // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том 16. Отделение 1. – СПб., 1899. – С. 282 – 288.
15. Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні // Вибрані педагогічні твори: В 2 т. – Т. 1. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 104 – 120.
16. Циркулярные распоряжения Министерства народного образования // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1915. – № 9. – С. 1233 – 1234.
17. Чабан Н. Очерки о Праге // Зоря-город. – 2005. – 1 декабря.
18. Частное женское коммерческое училище Л.Н.Володкевич в Киеве: объяснительная записка к экспонатам училища на выставке “Устройство и оборудование школы” в СПб 1912 г. – К.: Тип. Первой артели печатного дела, 1912. – 43 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гур'янова Оксана Віталіївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри загальнотехнічних дисциплін та методики трудового навчання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія, теорія й практика трудового навчання і виховання молоді (XIX – поч. XX ст.).

ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІЙ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Оксана ЛЮТА (Кіровоград)

У статті досліджується специфіка педагогічного забезпечення початкової освіти на Єлисаветградщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

At this article investigated the specificity of pedagogical supply of elementary education in Yelisavetgrad district at the end of the XIX century – the beginning of the XX century.

Пореформені соціально-економічні зрушення другої половини ХІХ ст. у Російській імперії потребували істотної розбудови освітньої мережі задля належного забезпечення суспільства кваліфікованими фахівцями. Однак, як і в теперішній час, можновладці насамперед опікувалися питаннями політичної доцільності, перетворюючи школу, насамперед, на засіб ідеологічного впливу, суворо контролюючи та обмежуючи діяльність системи освіти взагалі й початкової зокрема. Особливо ретельно регламентувалося кадрове наповнення навчальних закладів, оскільки значуща роль учителів у суспільстві усвідомлювалася владою завжди. Відповідно, вивчення питань педагогічного забезпечення освіти державою завжди лишатимуться актуальними. Тим не менше, зазначена проблематика й досі недостатньо досліджена науковцями, особливо на регіональному рівні.

Здебільшого інформацію про вчительський контингент, його кількісну та якісну характеристику вміщують монографії та колективні праці, присвячені системі освіти загалом або її окремим навчальним закладам чи регіональним особливостям. Досить цінними, передусім, є видання тодішніх упорядників різних звітів, оглядів, нарисів просвітницької діяльності, де подаються конкретні дані про початкові осередки освіти [15, 17]. Особливо повно різні складові організації діяльності початкових навчальних закладів розкрив у своєму дослідженні тогочасний директор народних училищ Херсонської губернії В.Фармаковський [19]. Деяку інформацію про еволюцію окремих навчальних закладів, ставлення суспільства й місцевої влади до потреб народної школи надає у нарисі місцевої історії тодішній міський голова Єлисаветграда О.М. Пашутін [18]. Важливу роль для розуміння особливостей тогочасної атмосфери навколо громадського подвижництва на ниві народної освіти відіграють твори знаного освітнього й громадського діяча М.Ф. Бунакова, який у своїх працях повідомляє докладну й маловідому інформацію про місцеві педагогічні з'їзди й курси [3].

Сучасніші дослідження і публікації здебільшого присвячені безпосередньо культурно-освітньому подвижництву. Першим вивчати проблематику

дореволюційного просвітництва саме в Україні розпочав В.Й. Борисенко [2]. Досить повно специфіку розбудови освітньої мережі міста проаналізували І.А. Добрянський та В.В. Постолатій [12]. Однак, комплексні дослідження заявленої нами проблематики в науковій літературі відсутні. Отже, метою пропонованої публікації є спроба розкрити цілісну картину педагогічного забезпечення початкової освіти на дореволюційній Єлисаветградщині.

Загалом визначальною особливістю дореволюційних початкових освітніх осередків була їхня мозаїчність, багатотиповість. Однак, якщо питання фінансового забезпечення народних училищ розглядали різні відомства, то визначенням змісту освіти, педагогічним контингентом займалося тільки освітнє Міністерство. Так, для повітових училищ передбачався штат з п'яти педагогів (у тому числі один учитель Закону Божого). У міських початкових школах мали працювати: у двокласних – три вчителі, в однокласних – два. По Херсонській губернії ці дані були навіть дещо вищими. Проте, як завжди, вчителі працювали не разом, а по черзі. Тому, в більшості випадків середню кількість учнів слід подвоювати. Отже, у дійсності один учитель навчав більше 60 дітей. Майже в половині російських губерній класи були перевантаженими [19, 125 – 128, 130]:

Показники	Середня кількість			
	учителів на 1 заклад		учнів на 1 вчителя	
	міський чи повітовий	початковий 1- чи 2-класний	у міських і повітових	у початкових 1- і 2-класних
Середня кількість	5,8	2,2	33	41

Більшість учителів початкових шкіл були чоловіками. У повітових училищах викладачок-жінок зовсім не було. Натомість, в одно- та двокласних училищах жіноча праця використовувалася досить широко. Серед українських губерній відсоток жінок-учителів найвищим був у Бессарабській (29) і Херсонській (до складу якої входив Єлисаветградський повіт – 28,5) губерніях [19, 131–132, 134].

Показники	відсоток педагогів-жінок				
	загалом	у міських приходських училищах	в інших міських училищах	у сільських зразк. уч-щах МНО	в інших сільських училищах
Херсон. губ.	28,5	48,8	54,7	19,7	20,2
Рос. імперія	25	37	44	15	25

Ці показники не стосуються жіночих початкових шкіл, де працювали тільки жінки – викладачки гімназій і повітових училищ [19, 138 ; 16, 138].

У Херсонській губернії на посади учителів жінок призначали без усіляких обмежень, тоді як, наприклад, у Київському навчальному окрузі – лише до жіночих відділень.

За фаховою підготовкою 76 % викладачів шкіл освітнього Міністерства закінчили вищі, середні або педагогічні навчальні заклади, 20 % отримали вчительський диплом після особливих іспитів, 4 % працювали без дипломів. У Херсонській губернії перша категорія учителів становила 70 %, друга – 27,9 %, остання – 2,1 %. Зазвичай, навчати учнів у початкових навчальних закладах Міністерства освіти могли особи, що мали відповідне свідоцтво. У разі ж відсутності таких на вільні вакансії тимчасово могли брати й інших. Без відповідних іспитів на посади зараховувалися випускники духовних семінарій, жіночих інститутів, гімназій, єпархіальних жіночих училищ [19, 140 – 143, 153].

Оплата викладацької праці залежала від типу навчальних закладів. У повітових училищах учителі мали 300 – 350 крб. на рік, законовчитель – 150 – 200 крб., учителі додаткових предметів – 200 – 300 крб. У міських училищах педагоги отримували 540 + 75 крб. квартирних, законовчитель – 180 – 480 крб., помічники вчителів – 300 + 75 крб. квартирних, учителі неосновних дисциплін – 75 крб., за завідування закладом доплачували 75 – 200 крб. Також передбачалася можливість оплати за проведення додаткових занять і соціальна допомога. В одно- та двокласних земських училищах оплата вчительської праці не була нормованою й передавалася на місцевий розгляд. У зразкових міністерських училищах викладачі отримували 330 крб. річних та забезпечувалися квартирою, законовчителі однокласних училищ – 100 крб., двокласних – 150 крб.

У Херсонській губернії завідувачі училищ отримували 300 – 600 крб. на рік, штатні вчителі – 300 – 475, їхні помічники – 200 – 250 крб., також передбачалися надбавки за вислугу – 50 – 100 крб. [19, 161, 163].

Майже всі завідувачі та вчителі однокласних училищ забезпечувалися службовими квартирами, що мали кімнату й кухню. Службові квартири для вчителів Херсонської губернії, як і Київського навчального округу, переважно мали до 4 – 5 кімнат. Здебільшого всі навчальні заклади виплачували вчителям квартирні гроші. В Херсонській губернії їх розмір становив: у місті – 60 – 150 крб., в селах – 40 – 60 крб.

Нормальний розмір учительської ставки передбачав проведення 24 уроків на тиждень. У Херсонській губернії вона коливалася від 12 до 24, а

в деяких закладах – до 30 уроків. Заміщення хворих педагогів фінансувалося за міський або земський рахунок.

Загалом оплата вчительської праці залежала від джерел фінансування. Найгірше ситуація складалася в школах, які земства утримували спільно із сільськими громадами або які існували лише на кошти таких громад, котрі не завжди дотримувалися взятих обов'язків. Щоб уникнути залежності від засновників Міністерство освіти видало розпорядження вчителям не укладати ніяких угод з ними, оскільки "вчитель не є найманцем утримувачів". Що стосується питань заміщення, звільнення, відпусток тощо, то вчителі більшості навчальних закладів прирівнювалися за статусом до державних службовців та звільнялися від військової повинності [19, 166 – 173].

За окремі заслуги вчительська праця могла винагороджуватися почесними відзнаками: чинами, орденами, подарунками, преміями, званнями, медалями, почесними кафтанам тощо, навіть скасуванням судимості. Деякі педагоги отримували срібні медалі "За старанність" на Олександрівській стрічці, а особи духовного звання або утримувачі приватних навчальних закладів – орден Св. Анни III ступеня. Діти вчителів могли безкоштовно здобувати освіту в гімназіях Міністерства народної освіти.

Нерідко можливості педагогів використовувалися суспільством для реалізації й інших запитів: земські установи роздавали через них допомогу тим, хто голодував, Міністерство внутрішніх справ залучало вчителів до завідування військово-кінськими ділянками, вчені товариства й установи просили їх збирати необхідні інформаційні відомості, проводити дослідження, спостереження, нагромаджувати матеріал для наукових праць тощо [19, 174, 179].

У кінці XIX – на початку XX ст. завдяки приватній та громадській ініціативі на терені імперії з'явилися жіночі педагогічні заклади різного профілю – класи, училища, школи, курси, семінарії [16, 265 – 267]. Так, 10 жовтня 1860 р. відкрилося Єлисаветградське дівоче училище другого розряду. Вже з наступного року на його утримання місцева влада виділяла щорічно 1 355 крб., також передбачалася плата за навчання: 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – додатково 5 крб. Навесні 1869 р. училище складалося з 1 підготовчого й 4 основних класів; того ж року його реорганізували в заклад першого розряду, а 9 вересня 1870 р. – у громадську жіночу гімназію. 1881 р. при ній відкрили додатковий педагогічний клас [18, 89 – 90; 12, 109].

Велику користь для становлення й удосконалення прогресивного вчительства давала організація педагогічних з'їздів і курсів, які не тільки підвищували кваліфікацію учителів та знайомили їх з правильними методами

навчання. Такі зібрання надихали, об'єднували вчительство, розкидане глухими селами, позбавлене усілякого спілкування зі світом культури, з представниками інтелігенції, поміж собою.

I Всеросійський з'їзд учителів відбувся 1872 р. в Москві. За спогадами його делегата М.Ф. Бунакова, здебільшого учасники заходу були невідготовленими до запропонованої роботи. Та серед них все ж виявилось "немало живих, відданих справі й талановитих людей". Це були вчителі Вятської та Херсонської губерній, котрі вирізнялися своєю зацікавленістю, прагненням до нових знань [3, 13 – 14, 337].

Педагог писав, що "ніяка вчительська семінарія, керована чиновниками, не може дати працівникам школи того, що надавали ці з'їзди, котрі збуджували в них енергію, натхнення та вчительську творчість". Відсутність надмірної регламентації надавала можливість організовувати ці зібрання так, щоб вони відповідали живим потребам школи, вчительства, самого життя.

Спочатку заходи влаштовувалися без перешкод, фактично явочним порядком за програмою, виробленою керівником з'їзду та погодженою із земством. Якщо чиновники й брали участь у зібраннях, то, мало розуміючись на суті, зазвичай мовчазно відсиджувалися як спостерігачі, "не ризикуючи втручатися". Керівниками заходів земства обирали людей компетентних, авторитетних. Так, завоювавши довіру ще на I з'їзді, М.Ф. Бунаков з 1873 р. регулярно отримував запрошення до керівництва зібраннями. Як завжди, робота очолюваних ним з'їздів складалася з трьох частин: перша – теоретична, у формі доповідей та обговорень навчально-виховних питань; друга – практичні заняття (зразкові уроки в школах); третя – наради-співбесіди з обговорення уроків, обміну досвідом й думками щодо прочитаних рефератів і найважливіших проблем [3, 341 – 348].

1873 – 1883 рр. педагог керував дев'ятьма з'їздами, у тому числі одним в Україні – у Херсонській губернії (1874 р.). В цьому першому губернському зібранні взяв участь 101 учитель. За спогадами керівника, "...то була пора світлих, так би мовити, "весняних" вражень... Життя вирувало навіть у глухих провінційних містах. Усі вірили в повне оновлення й швидкий рух уперед Вітчизни, що так довго стояла на одному місці", "...всі рвалися з ентузіазмом віддати свої сили та кошти на справу просвітництва й олюднення маси визволеного, але темного, неосвіченого народу, сподіваючись просвітництвом довершити справу визволення" [3, 349, 365, 383]. Як відзначав Бунаков, "вчительство Херсонської губернії, за всієї його строкатості, являло собою гарно налаштований загальний працівників, натхненних вірою у свою справу, прагненням учити й вчитися; його ядро становила група молоді, добровольців

обох статей, що віддавали свої сили народній школі через безкорисне прагнення служити справі народної освіти" [3, 353].

Зазвичай, для делегатів при вчительських з'їздах організовувалися й ремісничі курси. Улаштування таких заходів стало повною заслугою губернського земства, що прагнуло "освіжити наявний учительський персонал знаннями з дидактики та методики викладання предметів". На проведення перших трьох з'їздів 1874, 1876 і 1881 рр. земство витратило в середньому по 5 тис. крб.: 3 тис. крб. – добові для делегатів, 1 тис. крб. – керівникові з'їзду, 500 крб. – на ремісничі курси, 500 крб. – інші видатки. Губернська земська управа забезпечувала шляхові витрати й утримання 10 делегатів від кожного повіту та м. Одеси: по 1 крб. – добові, харчування, проживання (або 50 коп. квартирних). Організація відрядження та обрання делегатів (переважно сільських учителів) покладалися на повітові управи й повітові училищні ради [4, 50 – 50 зв; 10, 3, 9, 12].

З посиленням урядової реакції 1870-х років в учительських з'їздах почали вбачати небезпечні зібрання вільнодумців. "Правилами" 1875 р. освітнє Міністерство замінювало вчительські зібрання короткотерміновими курсами, де лектори могли лише читати лекції, а учасники – залишатися пасивними слухачами. Відтепер вільний обмін думками заборонявся. Зібрання мали проводитися тільки при вчительських семінаріях чи інших навчальних закладах з невеликою кількістю учасників. Якщо педагогічні з'їзди визначалися як "зібрання повноправних осіб", де керівник був "старшим серед рівних", то курси являли собою "зібрання... вчителів без права голосу, перетворених на учнів, ...що не повинні мати власне судження". Однак, до 1880-х років учительство вже суттєво змінилося на більш освічене, самостійне, творче, здатне зробити свідомий вибір [3, 17, 370 – 371, 388].

1896 р. на Єлисаветградщині (у с. Добровеличківці) було створено курси для вчителів садівництва й городництва. 1899 р. М.Ф. Бунаков керував літніми педкурсами за участю 200 осіб при одному з херсонських училищ. Одеські курси 1900 р. всупереч "Правилам", нарахували 504 учасники й тривали три тижні. Вони стали найбагатолюднішим заходом під керівництвом подвижника. Для них було спеціально виділено приміщення міської аудиторії, що теж не відповідало урядовим "Правилам". На цих курсах Бунаков увів до теоретичної частини нариси з психології, логіки, історії, російської літератури, надавши заходу загальноосвітнього характеру [20, 156 – 157; 3, 328, 380, 386 – 388, 390].

Одеські й херсонські зібрання були серед тих, що мали належний простір і повноту для творчості. Найцікавішою та найжвавішою частиною занять, якщо вдавалося їх проводити, ставали обговорення доповідей, повідомлень.

Хоча одеський захід відвідали троє чиновників-спостерігачів (директор, інспектор й окружний інспектор народних училищ), робота пройшла без зіткнень. Курси в Херсоні, крім проведення практичних занять у школі, супроводжувалися поясненнями та обговореннями. Теоретичні лекції керівника доповнювалися відносно вільним обміном думками з питань навчально-виховної справи, особливостей учительської життєдіяльності. "Це були дуже живі та змістовні бесіди, до яких дуже уважно прислухалися представники земства", – згадував М.Ф. Бунаков. Проте досить різкий і грубий протест наглядачів отримала спроба налагодження спілкування між учителями, відвідування ними уроків колег.

Аналізуючи зміни, що відбулися з педагогічним контингентом за 25 років після Херсонського з'їзду 1874 р., Бунаков писав, що його склад: "...звичайно, змінився... Та, на подив, загальний настрій херсонського вчительства зберігся той самий, усупереч багатьом несприятливим впливам. Багато в них беззавітної віри у свою справу, багато потреби взаємоосвіти й самовдосконалення, багато благородних ідеальних прагнень... Якби ще й поменше регламентації, формалізму й гнітючої рутини ззовні, то вони б пожвавилися та рушили вперед!" [3, 377, 379, 383 – 384].

Про ефективність проведених учительських зібрань найкраще свідчать відгуки самих учасників. Так, в одній з місцевих газет слухач одеських курсів писав: "...ми роз'їжджалися по своїх школах морально бадьорими, зі свіжим запасом нових, більш широких й плідних педагогічних та наукових ідей, вносячи в дитяче життя більше тепла і світла" [3, 394].

З початку ХХ ст. педагогічні курси почали розв'язувати й проблему безпосередньої підготовки вчителів початкових училищ. З клопотанням про влаштування такого заходу при одному з елісаветградських училищ опікун Одеського навчального округу в лютому 1901 р. звернувся до міністра народної освіти [11, 12, 32].

Ще одним яскравим виявом прагнення громадськості до подвижництва в галузі освіти став широкий рух за відкриття недільних шкіл, які започаткували практику навчання дорослих без відриву від виробництва. Діяльність таких закладів стала окремим соціальним явищем, унікальним за задумом, характером та розмахом педагогічним експериментом. На відміну від західноєвропейських, винятково конфесійних і церковних, подібні вітчизняні заклади виконували, передусім, загальноосвітні завдання [1, 6 – 8, 41; 14, 9 – 10; 13, 5]. Хоча неувага уряду до недільних шкіл була парадоксальною, та симпатії громадськості виявилися досить показово, насамперед, у самому факті заснування сотень міських і тисяч сільських подібних закладів, у безплатній праці переважної більшості їхніх учителів. На

думку дослідника цього просвітницького явища Я.В. Абрамова, це було “одне з кращих утворень нашого суспільства”. У середньому, в одній школі працювали 20 педагогів, разом по країні – 5 808. Тобто, писав Абрамов, працювала “безвідплатно, єдино через любов до справи, ціла армія безкорисних трудівників”. До того ж, якщо не враховувати контингент законовчителів, 89 % персоналу недільних шкіл становили жінки, які добровільно позбавляли себе єдиного вільного дня на тиждень [1, 85, 313 – 314, 320 – 321].

Порівняно з іншими регіонами країни на території Херсонської губернії сільські недільні школи набули більшого розповсюдження, особливо в Олександрійському повіті, де вони виникали ще з початку 1890-х років [15, 70]. Зокрема, 22 грудня 1896 р. з ініціативи вчителя Стецівської земської школи Заколяжого відкрився місцевий недільний заклад, учителеві якого повітове земство призначило 40 крб., двом помічникам – по 15 крб., законовчителю – 10 крб. зарплати. Не могла вмістити всіх охочих недільна школа при земському училищі с. Іванківці, оскільки часто зверталися й дорослі, що вже мали початкову освіту. Перший випускний екзамен (15 травня 1897 р.), витримали 7 учнів, серед яких навіть 38-річний чоловік. Усі вони поступили навчатися й потім закінчили сусідню церковно-парафіяльну школу, з них четверо стали вчителями церковно-парафіяльних закладів, а одна учениця витримала іспит на звання народної учительки [1, 288 – 289].

В Олександрії недільну школу було відкрито зусиллями гуртка любителів української мови та літератури (“Українців”), які також практикували обмін і розповсюдження, у тому числі нелегальних, видань, активно проводили культурно-освітню роботу. До складу організації входили прогресивні земські діячі, вчителі, лікарі, навіть місцевий почесний громадянин, регент церковного хору Я. Хрисанфов. Одна з активних діячок спільноти, 20-річна народна земська вчителька, дружина місцевого учителя Г.В. Мальська так визначила мету їхньої діяльності: “У нас одна думка працювання на ріднім полі..., освячувати яким тільки можна способом темний чорний нарід!” Подвижниця писала в листах: “...рідний край, така чудова прекрасна Україна і не знає її мови... Так знущатися й паплюжити історію України...” [20, 1, 16, 21, 95, 236 – 237]. Задля подолання цього й щоб “пробуджувати свідомість малороса”, гуртківці влаштовували спектаклі на “малоруському наріччі”, організовували аматорські концерти, роздавали українські видання. Один з елісаветградських книготорговців згадував про “великий попит на малоросійські книжки для народного читання”, наприклад,

йому замовили 1 000 примірників поеми “Наймичка” Т.Г. Шевченка [20, 212 зв, 233 зв, 235 зв, 240].

Ще одним важливим різновидом культурно-освітніх осередків для дітей та дорослих, котрі не могли відвідувати шкільні заклади, стали вечірні й недільні курси, що надавали як елементарну освіту, так і спеціальні знання. Наприклад, у Єлисаветграді вечірні курси такого роду почали діяти одними з перших у країні, до того ж, тільки на доброчинній основі. Створення безплатних класів малювання завдячує ініціативі директора Єлисаветградського реального училища М.Р. Завадського [8, 52; 21, 23]. Фінансова скрута змусила викладачів працювати спочатку безкоштовно, у тому числі й академіка П.О. Крестносцева. З 1892 р. працю вчителів оплачували із коштів, зароблених учнями (у середньому – 800 крб. на рік) [5, 25 – 25 зв; 8, 52 зв]. Викладачі закладу нерідко надсилали роботи найобдарованіших вихованців до Академії мистецтв з рекомендацією надати їм звання вчителя малювання. Наприклад, на початку 1901 р. право викладання у нижчих школах заслужив випускник Кристальов [7, 282 зв, 287 зв].

Також у 1870-х роках елисаветградські просвітяни одними з перших у країні налагодили справу публічних читань у провінційному регіоні. Крім організаційних проблем, ініціатори долали й матеріальні труднощі. Незважаючи на безкоштовну працю самих фундаторів, проведення одного читання в середньому обходилося у 8 крб. [6, 8 зв, 11, 17]. Не можна обійти увагою високу громадянську позицію окремих просвітників. Зокрема, Анна Рогаська повернула завідуючому заходами М.Ф. Маркову надіслані за її працю 5 крб., повідомивши, що “не вважає для себе можливим читати за гроші, оскільки за плату можна мати досконалішого лектора” [9, 44, 51 – 52].

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що в цілому вчительство Єлисаветградщини мало дещо кращі, порівняно з іншими регіонами країни, матеріальні умови, більш високий рівень освіти. Шкільні заклади краще забезпечувалися педагогічними кадрами. Хоча загалом, ураховуючи кількість населення країни, такі показники все одно були вкрай недостатніми для належного налагодження справи народної освіти.

Тим не менше, всупереч несприятливим умовам та урядовим обмеженням, учителі Єлисаветградщини намагалися постійно вдосконалювати свій професійний рівень, використовувати у своїй роботі прогресивні форми й методи навчання, пробуджувати національну самосвідомість українців, завдяки чому багато осередків освіти досягали відомих успіхів і забезпечували вихованцям якісні знання. Безперечно,

такий досвід заслуговує на подальше серйозне і детальне наукове вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. – Спб., 1900. – 352 с.
2. Борисенко В.Й. Борьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 156 с.
3. Бунаков Н.Ф. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953. – 230 с.
4. ДАХО (Державний архів Херсонської області). – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 153 арк.
5. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 92. – 39 арк.
6. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – 253 арк.
7. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 130. – 315 арк.
8. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 137. – 93 арк.
9. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 148. – 78 арк.
10. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Од. зб. 73а. – 143 арк.
11. ДАКО. – Ф. 369. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – 157 арк.
12. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998. – 144 с.
13. Дронов И.Т. Основные этапы исторического развития общеобразовательной школы взрослых (1959–1971 гг.): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / МГПИ ИЯ. – М., 1972. – 24 с.
14. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России: Очерки. – М., 1978. – 160 с.
15. Журналы заседаний Елисаветградского уездного земского собрания ХLI очередной сессии 1905 г. – Елисаветград, 1905. – 388 с.
16. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. – Челябинск, 1971. – 278 с.
17. Памятная книжка Министерства Народного Просвещения на 1865 г. – Спб., 1865. – 584 с.
18. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда (печатається по изданию 1897 г.). – Кіровоград, 1992. – 176 с.
19. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения. (По официальным источникам). – С.-Пб., 1900. – 200 с.
20. ЦДІАУК (Центральний Державний історичний архів у м. Києві). – Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 1829. – 279 арк.
21. Чернишенко І.А. Педагогічна діяльність та спадщина М.Р. Завадського: Дис... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / КДПУ імені Володимира Винниченка. – Кір-д, 1998. – 179 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Люта Оксана Миколаївна – викладач кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: культурно-освітні проблеми України другої половини XIX ст.

СТУДЕНТСТВО КИЄВА В БОРОТЬБІ ЗА АКАДЕМІЧНІ ПРАВА В УМОВАХ ДРУГОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗАГАЛЬНОСТУДЕНТСЬКОГО СТРАЙКУ 1900 – 1901 РР.

Галина ФАРТУЧНА (Київ), Віктор ФІЛОРЕТОВ (Кіровоград)

Проаналізовано форми й методи боротьби студентів вищих начальних закладів міста Києва за академічні права на початку ХХ століття.

Forms and methods of student's fighting of Kyiv for academic rights at first of XX century.

Студенти – категорія населення неоднорідна. Вони різного соціального походження (із сімей державних службовців, педагогів, комерсантів, духівників, робітників, селян та ін.), а також різноманітних національностей, віросповідання, політичних переконань чи партійної належності. Проте, коли на порядку денному постає питання захисту їхніх академічних прав, студентство зберігає загальну єдність, високу ідейність, вірність у боротьбі за корпоративні інтереси.

В історичній науці проблема вивчення діяльності студентства не є новою, але дослідники здебільшого вивчали їхню участь у політичному житті країни. Радянські історики Ф.Лось [7], І.Премислер [8], Ю.Лавров [5], В.Спицький [9] убачили в студентах допоміжну для робітництва й селянства силу в боротьбі за демократичні права й свободи. Серед сучасних українських науковців цією проблемою займаються Н.Левицька [6] та В.Благий [1]. У своїх дослідженнях Н.Левицька узагальнює проблеми студентської боротьби та подає її у масштабах України. Водночас вона не торкається регіональних особливостей, зокрема, місця й ролі в подіях загальностудентського страйку 1900 – 1901 рр. „столичного” студентства як активної та прогресивної сили. Дослідження В.Благого розкриває місце й роль у суспільному житті Західної України в 1900 – 1914 рр. студентів м. Львова. Мета ж нашої статті – з'ясувати форми й методи боротьби студентів м. Києва за академічні права під час загальноросійської кризи початку ХХ ст.

Приводом до вияву масового студентського незадоволення наприкінці 1900 р. стали події, що відбулися 12 листопада. Тоді на центральній вулиці м. Києва Хрещатику студент юридичного відділення університету Св. Володимира Микола Чудович у стані алкогольного сп'яніння вступив у сварку з візником, відмовившись платити йому за проїзд. Заспокоїти порушника громадського порядку прибула поліція, з якою той розпочав бійку. Але його „скрутили”, наділи кайданки й відвели до поліцейського

відділку, де згодом звинуватили ще в пограбуванні громадянки Терехової. Про цей інцидент доповіли керівникам університету.

Ця історія надзвичайно заплутана. Містом ширилися чутки, що М. Чудович і його спільник, також студент університету св. Володимира – Охременко, були з Тереховою знайомі. З нею розпивали алкогольні напої, а потім пограбували й звалтували її. Такі неперевірені чутки розпалили в революційно налаштованій частині студентів справжню лють, бо двоє студентів належали до так званих „білих комірців”. Вони у вищих начальних закладах, на противагу революційному студентству, виступали на захист царизму, а тому мали підтримку в університетських керівників. Їхня назва пов’язана з тим, що на заняття вони ходили у сорочках з білими комірцями. Аналіз ситуації дає змогу припустити, що неправдиві чутки поширювала саме революційно налаштована частина студентів, оскільки це сприяло розгортанню студентського незадоволення, а відповідно акцій непокори.

Поведінка М. Чудовича викликала гостре обурення й засудження з боку всього університетського студентства, зумовила продовження ними боротьби за академічні права, започаткованої ще в ХІХ ст. Студенти не бажали, щоб через цей випадок сталося падіння їхнього престижу й авторитету, а також були вжиті суворі адміністративні заходи щодо усіх студентів керівниками вишу. 15 листопада 1800 студентів провели в університеті сходку, на якій поведінку М.Чудовича засудили й водночас обговорили загальне становище студентів. Зауваження ректора й інспектора університету про те, що зібрання несанкціоноване радою університету, а тому незаконне, на студентів не вплинули. Це зумовило більш рішучі дії адміністрації вишу: двох організаторів сходки відразу відчислили з вишу, а найбільш активних її учасників професорський дисциплінарний суд засудив до 6 днів університетського карцеру. Останні постанову суду виконати відмовилися. Цього ж дня вони провели ще одну сходку, на якій вимагали, щоб до них прийшли керівники університету і тоді спільно розв’язати проблему взаємостосунків. Але передумовою цього мало стати поновлення студентів й амністія засуджених до карцеру.

Ректор на поступки не пішов, й за його прохання в приміщення навчального закладу були введені поліція і війська. „Ситуація” ще більше загострилася тоді, як начальник Київського губернського жандармського управління Новицький „вийняв шаблю і розмахуючи нею, погрожував студентам розправою”. Проте вони не злякалися, на провокацію не піддалися, а навпаки, і далі наполягали на виконанні їхніх вимог і розійшлися по домівках лише пізно ввечері.

Після цього очолювати й організовувати боротьбу студентів м. Києва за академічні права почала Київська союзна рада об’єднаних земляцтв та

організацій (далі – КСРОЗО), яка була створена ще наприкінці XIX ст. під час студентських заворушень 1897 – 1899 рр. [4, 257]. 17 листопада 1900 р. вона звернулася із відозвою „До громадськості”, у якій зауважила, що поведінка „чудовичів” зумовлює негативне ставлення суспільства в цілому до студентів. (Справді тоді в пресі з’явилася ціла низка публікацій під назвою „Інтелігентні дикуни”, „Студентська мораль”, „Походеньки студентів” та ін.). У відозві студенти визнали, що відповідальність за порушення „етикету студента” й аморальну поведінку несуть вони самі. Але причини загального зниження рівня виховання „чудовичів і Ко” намагалися аналізувати глибше. Їх КСРОЗО вбачало в державній політиці щодо освіти та вищої школи. „Уся політика уряду, – говорилося у відозві КСРОЗО, – зводилася в основному лише до окремих заходів, спрямованих на те, щоб знищити „студентський дух”, дезорганізувати його, придушити будь-які прояви вільної і творчої думки, щоб перетворити студента на слухняного гімназиста. Університет перетворили на в’язницю”. Тому єдиним дієвим способом подолання ганебних у житті студентів явищ, на думку керівників КСРОЗО, була боротьба за академічні права. Запорукою її успіху мала слугувати єдність студентів, їхній високий корпоративний дух.

1 грудня 1900 р. в університеті відбувся студентський суд. Він ухвалив: Охременку, який розпивав з Чудовичем алкогольні напої, а потім залишив його без догляду в стані алкогольного сп’яніння, а міг запобігти його ганебній поведінці, оголосити догану. Якщо подібне б повторилося – відчислити з університету. М.Чудовича вирішили відчислити без права поновлення. Але такі самовільні дії студентської корпорації викликали гостру реакцію з боку адміністрації університету. 33 студентам – учасникам суду оголосили догану, ще 5 заарештували на термін від 2 до 5 днів, 10 – оголосили догану із занесенням у штрафний журнал і позбавили права користуватися пільгами при оплаті за навчання. Двох – Олексія Покотилова і Михайла Церетелі – звільнили з вишу без права поновлення. Відчислені з навчальних закладів студенти, згідно з адміністративним правом Російської імперії, втрачали права на проживання в Києві як місті столичного значення, а тому мали його залишити, тобто повернутися додому на основне місце проживання [2, арк. 60 – 64]. Але останні після цього не повернулися додому, а поїхали: О. Покотилів до Санкт-Петербурга, а М. Церетелі – на Кавказ як представники КСРОЗО для організації Всеросійського студентського страйку. Незважаючи на заборону, студенти-одномумці змогли маленькими групами (по 2 – 3 особи) пройти на залізничний вокзал, щоб провести виключених товаришів. Там вони, доки не розіграла поліція, співали „Дубинушку”, інші студентські пісні, виголошували промови, обіцяли помститися.

Обіцянка не заставила себе довго чекати. 7 грудня 1900 р. студенти різних факультетів виламали двері у 13-й та 14-й аудиторіях університету й провели під керівництвом студента I курсу Кудрявцева сходку, на якій сформулювали вимоги:

а) щоб керівники вишу не застосовували до студентів, зокрема тих, що беруть участь у сходках, адміністративних (у документі названо – „репресивними заходами”) покарань;

б) відновити в складі студентів двох звільнених товаришів – О. Покотилова й М. Церетелі. У разі відхилення вимог студенти погрожували після Різдвяних свят провести Всеросійський загальностудентський страйк.

На сходці роздавалися прокламації і відозви КСРОЗО. Намір студентів страйкувати після Різдвяних свят був зумовлений аж ніяк не їхнім бажанням спочатку „відпочити”. Під час свят чи канікул університет не працював, а студенти їхали додому. Тому організувати й провести страйк було неможливо суто технічно, бо не було самих учасників страйку – студентів.

Але керівники вищого навчального закладу не прислухалися до студентів, не врахували їхні вимоги, бо висунуті вони були в ультимативній формі. Ректор проф. М. Фортинський через це навіть не прийшов (йому вручили запрошення) на студентські збори. А це ще більше розлютило студентів. Вони заявили, що не залишать аудиторії, доки не прийде ректор і не вислухає їх. Тоді в приміщення університету на запит вузівських керівників було введено поліцію і війська, які всіх присутніх на сходці студентів переписали й після цього ті розійшлися. До складу реєстру було внесено 393 студенти: I курс – 232, II курс – 119, III – 28, IV – 9, вільних слухачів (дівчата) – 3 і 2 сторонніх: Литвак – студент Варшавського університету й Александров – закінчив Київський університет 1898 р. По факультетах співвідношення було таким: історико-філологічний – 16, фізико-математичний – 95, юридичний – 162, медичний – 115. За віросповіданням православні – 254, католики – 76, лютерани – 9, іудеї – 32, мусульмани – 8, вірменські православні – 9 [2, арк. 65 – 67].

Наступного дня розпочалися акції непокори. КСРОЗО закликала всіх студентів не відвідувати занять. Непокору студентів окремому викладачу чи в цілому адміністрації вишу тоді називали „обструкцією”. Один з її видів – неявка на заняття. Вона була пасивною, коли студенти були присутні в університеті, але на заняття не йшли, і активною, коли взагалі університет не відвідували. Але при пасивній обструкції студенти також вдавалися до активних дій, зокрема, шуміли (кричали, свистіли, співали пісні) у коридорі або часто виходили й заходили з аудиторії чи шуміли на занятті у викладача й таким чином заважали йому читати лекцію чи проводити семінар. Щоправда,

продовжувала навчатися їхня невеличка кількість (так званих „академістів”)*, по 5 – 6 осіб на кожній парі. 8 грудня КСРОЗО звернулася до всіх студентів університету із закликом продовжити „обструкцію” і після Різдва. Таким чином, у грудні 1900 р. заняття в університеті майже не проводилися.

У цей же час відбулися студентські збори в Київському політехнічному інституті. Предметом їхнього обговорення стало питання про приєднання студентів-політехників до страйку студентів університету. На них був присутній представник останніх. Але позитивного рішення сходка не прийняла. Вона повторно відбулася 14 грудня й знову була невдалою для прихильників страйку. Таком чином, більшість тоді виступала проти приєднання, тобто не підтримувала страйку як форми боротьби. Поліція Києва доповідала владі, що приєднатися до страйку планують й інші вищі міста, зокрема, слухачки вищих жіночих курсів, духовної академії. Інформувала також, що до Києва прибули студентські делегати від С.-Петербурзького, Московського, Харківського й Одеського університетів для організації спільних акцій протесту.

У ході розгортання студентського руху вимоги КСРОЗО стають більш детальнішими. 18 грудня 1900 р. у відозві „До громадськості й професури” вона вимагає змінити чинний університетський статут, дозволити студентам вільно збиратися на сходки з академічних питань, створити незалежний „товариський” студентський суд, ліквідувати „Тимчасові правила про відбування військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів, які звільнялись з цих закладів за вчинення гуртом безпорядків ” від 29 липня 1899 р. [8, 143].

Під час Різдвяних канікул навчання в університеті не відбувалося, студенти роз’їхалися по домах, тому акції протесту не відбувалися суто з технічних причин. Цим скористався уряд, який за поданням міністра освіти Боголепова видає 1 січня указ (опублікований 11 січня 1901 р.) про звільнення з університету і віддачу до армії для відбування строкової військової повинності 183-х студентів – найактивніших учасників акції. При цьому, згідно із списком студентів, відчислених з університету ім. Св. Володимира і відданих в армію для відбування військової повинності, спочатку їх нараховувалося 205 осіб. Список студентів подається в кінці роботи. Згодом 22 студентів звільнили від проходження військової служби за станом здоров’я. Забігаючи наперед, відзначимо, що до осені 1901р. більшість відправлених у війська повернули, частину навіть поновили в складі студентів. Не амністували лише організаторів страйку [3, арк. 23 – 24].

* „Академісти” були противниками проведення у вишах політичної боротьби, виступали за використання її лише в навчальних (академічних) цілях.

15 січня в університеті мало розпочатися навчання, але студенти, що поприїжджали до Києва з канікул, категорично відмовилися йти на заняття. Цього дня КСРОЗО вирішила продовжувати „обструкцію”, розпочату до Різдва. У свою чергу її противники („академісти”, „Російський національний союз”) розповсюджували прокламації із закликом зберігати спокій, не піддаватися революційній пропаганді й продовжувати навчання.

У відповідь КСРОЗО активізує роботу щодо залучення, а точніше приєднання до акції непокори студентів інших вищих навчальних закладів м. Києва. Значна увага приділялася другому за значенням і кількістю вишу міста – КПІ. Наприклад, 17 січня відбувається сходка студентів сільськогосподарського відділення інституту. Під час неї лунають заклики про підтримку студентів університету й потребу приєднатися до акції непокори. „В єднанні наша сила, солідарність гарантує повагу до наших прав”, – говорилося у резолюції сходки.

19 січня 1901 р. КСРОЗО оголосила про початок наступного дня студентського страйку й закликала студентів університету взяти участь у ньому. 20 січня навчання в університеті офіційно відбулося, але на кожній з пар були присутні по 7 – 10 осіб. Близько 1000 студентів, які страйкували, об 11.00 год. зібрались у приміщенні вишу. Створені з їхнього числа спеціальні „групи обструкціоністів” (30 – 40 осіб) відкривали двері аудиторій, вимагали у викладачів припинити читати лекції й проводити практичні заняття, шуміли, кричали, свистіли в коридорах, щоб зірвати навчальний процес. Свої дії вони пояснювали нагальною потребою „врятувати свободу університетського життя, яку отримали від попередніх поколінь студентів, щоб зберегти й передати своїм наступникам”.

У наступні 21 і 22 січня хоча заняття офіційно й проходили, але фактично на них була присутня незначна кількість студентів. Їхня основна частина перебувала в коридорах навчального закладу: жваво обговорювали поточні події, переконували інших не йти на пари, читали прокламації, які розповсюджували КСРОЗО й політичні партії, які намагалися надати їм політичного забарвлення.

Але адміністрація університету до закриття вишу поки що не вдавалася. Тому студенти перейшли до більш рішучих дій. 23 січня в 12-й аудиторії на стіні вилили якусь речовину (згодом з’ясувалось, що це був формалін, узятий з хімічної лабораторії медичного факультету), яка мала неприємний запах й викликала в людей сльози. Її запах і пари швидко поширилися по всьому університету. Згодом речовину вилили у 18-й аудиторії, а потім - у 4-й. Під час розливання цієї речовини у 18-й аудиторії проф. Флоринський застав студента-філолога I курсу Володимира Сиром’ятникова, якого затримали, а

згодом і звільнили з вишу. Водночас поліція затримала організаторів безпорядків – С. Балмашева, А. Височина, К. Гродецького, О. Кожуховського й М. Рафаловського. У багатьох студентів за місцем проживання в Києві було зроблено обшуки. Але заарештувати всіх активних учасників страйку відразу не вдалося, бо деякі з них переховувалися, інші – не повернулися до Києва після Різдвяних свят з дому.

Наприкінці січня – у середині лютого 1901 р. влада проводила окремими групами відправку звільнених студентів у військові частини. На це студенти прагнули відповісти ще більш рішучими діями. КСРОЗО постановляє вдатися до масових активних „обструкцій” – змусити професорсько-викладацький склад взагалі припинити проводити заняття через психологічний чи навіть фізичний вплив на них. А також далі розливати в приміщенні університету смердючі речовини. Навчання в цей час також відбувалося при невеликій, від 3 до 30, кількості слухачів. 25 січня близько 12-ої години біля роздягальні (так звана – „шинельна кімната”) знову розлили формалін.

Студенти, які страйкували, намагалися урочисто „провести” своїх звільнених товаришів у війська. Незважаючи на те, що влада прагнула завадити цьому, студенти невеличкими групами прибували на залізничний вокзал міста, де влаштували читання віршів, співання студентських і революційних пісень. Під час цього, наприклад, 15 лютого 1901 р. поліція заарештувала двох студентів - Леоніда Самаріна й Михайла Кащенко.

Цього ж дня в С.-Петербурзі студент місцевого університету П. Карпович пострілом з револьвера вбив міністра освіти – М. Боголепова, якого вважали відповідальним за звільнення і віддачу в солдати 183-х студентів Київського університету. Замах на життя міністра освіти Росії був справді новим у терорі, який до цього спрямовувався насамперед проти представників державної і військової адміністрації: губернаторів, поліціантів, жандармів і т.д. Ситуація надто загострювалася. Страйк набув загальнодержавного масштабу. Його підтримали студенти Харківського, Одеського, Петербурзького, Московського, Казанського, Саратовського, Юрїївського університетів та інших вищих навчальних закладів країни. Так, 19 лютого 1901 р. у Харкові під час сутичок з поліцією було вбито студента місцевого університету. Влада була надзвичайно стурбована подіями. Київський губернатор дає поліції таку інструкцію:

- щоденно повідомляти про настрої студентства і молоді в цілому;
- встановити нагляд за студентськими сходками;
- дізнаватися про відвідини студентських зборів робітниками й робітничих зібрань студентами;
- виявляти друкарні;

- з'ясувати, хто є членами КСРОЗО і де проходять її засідання;
- не допускати на вулицях масових зібрань і демонстрацій;
- під час зіткнень з демонстрантами виявляти витримку й спокій, зброю не застосовувати;
- розповсюджувачів листівок затримувати [2, арк. 246 – 248].

До масових звільнень влада більше не вдавалася, лише проводила арешти окремих осіб – організаторів та найактивніших учасників страйку. Та й практичної потреби в цьому не було, бо звільнення 183 студентів значно послабило сили революційно налаштованої частини студентів університету. Заняття, хоча й при невеликій кількості студентів, але відбувалися, закривати виш потреби не було. Цим керівники університету хотіли продемонструвати впевненість у своїх силах.

У цих умовах ініціативу в страйку перебравли студенти Київського політехнічного інституту, які до цього зберігали спокій. 2 березня 1901 р. організація студентів вишу – Організаційний комітет КПІ (далі – ОК КПІ) – провела сходку, у якій взяли участь 577 осіб. Спочатку визначили порядок і характер прийняття рішень: одногосно проголосували, щоб питання щодо протесту проти державної політики стосовно вищої школи та страйку проти репресій щодо студентів розв'язати простою більшістю голосів. „За” страйк проголосували 339 („проти” нього – 229, недійсних бюлетенів – 9). Водночас прийняли резолюцію не припиняти страйк до тих пір, доки не виконають студентські вимоги:

- переглянути університетський статут 1884 р.;
- відмінити „Тимчасові правила” від 29 липня 1899 р.;
- повернути з армії звільнених студентів Київського університету;
- публічно судити представників адміністрації і поліції, причетних до репресій проти студентів.

Повідомлення про приєднання до Всеросійського студентського страйку* надіслали у всі студентські організації вищих навчальних закладів, задіяні в ньому.

При цьому серед студентів активно велася агітація й пропаганда як усно, так і поширювалися відозви й розповсюджувалися прокламації КСРОЗО й ОК КПІ. Активізації студентського руху мали сприяти інформація про приєднання до страйку майже всіх інших вищих навчальних закладів Росії, а також переважно перебільшені чи неправдиві чутки про приєднання до страйку робітників підприємств, убивства під час сутичок з поліцією студентів Петербурзького й Московського університетів.

* Перший Всеросійський страйк відбувся 1899 р.

Упродовж березня 1901 р. київські університет і політехнічний інститут не закривалися, заняття офіційно відбувалися, але фактично їх відвідувала незначна кількість слухачів. Переважна їхня частина хоча й відвідувала начальні заклади, але на пари не ходила. У коридорах вишів жваво обговорювали поточні події, становище студентства уцілому, читали листівки тощо. 11 березня відбувалася студентська демонстрація по центральних вулицях міста.

Але поступово у квітні 1901 р. рух незадоволення йде на спад. Це зумовило наближення екзаменаційної сесії, яку студенти, насамперед страйкарі, завжди за будь яких умов прагнули скласти. На цій підставі було досягнуто статус-кво: влада не вдається до нових адміністративних заходів, допускає студентів до складання іспитів, вони, у свою чергу, їх складають. Але чи довго триватиме таке становище? Наступні події засвідчать протилежне. З початком навчання у вересні 1901 р. страйк буде поновлено, і він набере такої ж потужної сили. Проте, це предмет уже іншого, подальшого наукового дослідження.

Таким чином, приводом до вияву студентством масового незадоволення стало те, що керівники Київського університету застосували до студентів (вони самостійно провели збори, „товариський суд”, на яких засудили двох своїх товаришів) адміністративні покарання, двох студентів-організаторів звільнили з навчального закладу. Студенти не погодилися з такими діями адміністрації вишу й провели загальностудентські збори, на яких засудили уже її дії і вимагали повернути двох відчислених товаришів. Влада не йде на поступки, тому розпочинаються акції непокори. Організаційне керівництво ними бере на себе КСРОЗО, яка висуває уже інші, загальні вимоги: надання університетської автономії, забезпечення студентського самоврядування, скасування „Тимчасових правил” від 29 липня 1899 р. та ін.

Скориставшись Різдвяними канікулами, коли студенти вдома, а тому не можуть відразу вдатися до непокори, влада звільняє з університету 183-х студентів, яких направили у війська для проходження військової служби. Але після свят розпочинається страйк студентів університету, який підтримала вся студентська корпорація Росії – Харківський, Одеський, С.-Петербурзький, Московський, Юрїївський, Казанський університети та інші вищі навчальні заклади країни. Розгорнувся II Всеросійський загальностудентський страйк 1900 – 1901 рр.

Прикметно, що він розпочався в Київському університеті. Але після звільнення 183-х осіб студентський рух у ньому через кількісне зменшення його прихильників (бо були й ті, які підтримували дії адміністрації університету та влади – так звані „академісти”) у березні 1901 р. пішов на

спад. У цих умовах першість у ньому на себе перебирають студенти КПІ, а керівництво – його Виконавчий комітет, які до цього займали позицію нейтралітету. Але з наближенням до сесії студентський страйк уже загалом завмирає. До травня влада більше не вдається до адміністративних покарань, допускає студентів до складання іспитів, а вони, у свою чергу, фактично страйк припиняють.

Керівництво студентським страйком узяли на себе студентські організації, утворені у формі самоврядних – Київська союзна рада об'єднаних земляцтв та організацій та Виконавчий комітет Київського політехнічного інституту. Вони сформувавши й висунули загальностудентські вимоги, застосували такі методи боротьби для їх досягнення – страйк, обструкції.

**Список студентів університету св. Володимира, відчислених з вишу
11 січня 1901 р. за акції студентської непокори**

- Алшибай Григорій;	- Вєсьолкін Дмитро;
- Аміраджибі Георгій;	- Винча Чеслав;
- Анік'яненко Павло;	- Височин Анатолій;
- Ардішвілі Василь;	- Воропай Олексій;
- Афанасьєв Володимир;	- Гальперін Рувин;
- Бабада Нухим;	- Гандельман Михайло;
- Балашев Олександр;	- Ганський Сергій;
- Балмашев Стефан;	- Гарбовецький Мечислав;
- Барбара Аркадій;	- Гвертцителов Григорій;
- Баржанський Яків;	- Герцман Олександр;
- Барський Берка;	- Гладверевський Георгій;
- Бачинський Петро;	- Голендберг Мошка;
- Беляєв Сергій;	- Головгінер Аврам;
- Бенецький Станіслав;	- Голубовський Сергій;
- Березін Антоній;	- Городець Сава;
- Березін Василь;	- Горошко Олександр;
- Берієв Іоассон;	- Григор'єв Микола;
- Берлін Гірш;	- Григор'єв Михайло;
- Белов Віктор;	- Гродецький Кирило;
- Блінов Микола;	- Губарев Анатолій;
- Богров Сергій;	- Гудим-Левкович Борис;
- Бурдзинський Віктор;	- Гуманський Леонід;
- Вачнадзе Георгій;	- Гупович Нафтуль;
- Верхогляд Давид;	- Гуков Микола;
- Верзилов Борис;	- Данилевич Віктор;

- Дворяковський Йосиф;
- Дікер Якоб;
- Донської Дмитро;
- Допнер Флоріан;
- Дяченко Дмитро;
- Єндржеєвський Станіслав;
- Жиглевич Олексій;
- Житков Костянтин;
- Зайдінер Шлак;
- Зарубін Олександр;
- Зборовський Володимир;
- Казановський Сергій;
- Кангелі Реваз;
- Карагічев Олександр;
- Каренян Єхіше;
- Кармов Аміб'як;
- Кауфман Рувін;
- Квасницький Казимир;
- Киселевич Микола;
- Кіневич Стефан;
- Коган Ісак;
- Когоровський Володимир;
- Кожуховський Олександр;
- Кожушко Феофан;
- Козарінов Володимир;
- Козинський Белціон;
- Конторов Євсей;
- Корелін Василь;
- Кореневський Михайло;
- Коркашвілі Михайло;
- Крайз Дувид;
- Краус Іван;
- Краєвський Гілярій;
- Крігель Ілля;
- Кубієвич Володимир;
- Кудалієв Махті;
- Кудрявцев Віктор;
- Кулаков Микола;
- Кулішер Олександр;
- Кундуріадіс Ахіллес;
- Куриловський Йосиф;
- Кутателадзе Микола;
- Ларіонов Іван;
- Лацинник Микола;
- Леванський Шенал;
- Леонов Василь;
- л'Етьєн Карл-Отто;
- Левитський Леонід;
- Леонт'єв Михайло;
- Лещинський Лев;
- Липський Вацлав;
- Лисецький Леопольд;
- Литвак Яков;
- Логутенко Григорій;
- Ляхницький Оттон;
- Магатлішвілі Олексій;
- Макушев Антон;
- Малиновський Микола;
- Мамелюк Мирон;
- Маркензон Дувид;
- Маслов Сергій;
- Матинянц Вахтанг;
- Мгетров Михайло;
- Мєдін Геронім;
- Мєєрович Лев;
- Мейштович Олександр;
- Мжедлов Хома;
- Мироновський Георгій;
- Михайлов Олександр;
- Мін'кевич Антон;
- Мірошніков Федір;
- Міхновський Владислав;
- Модебадзе Костянтин;
- Модзелевський Станіслав;
- Мойсеєнко Михайло;
- Мулін Георгій;
- Муругов Михайло;
- Мухаринський Саул;

- Навязський Гірш;
- Натієв Симон;
- Натроев Георгій;
- Новомиський Мойша-Йось;
- Нюрнберг Володимир;
- Осипов Олександр;
- Парис Йосиф;
- Паперно Рудольф;
- Пересвет Солтан;
- Перкович Казимир;
- Пірадов Рубен;
- Поплавський Іван;
- Почентовський Юліан;
- Преображенський Олександр;
- Рабинович Володимир;
- Радченко Сергій;
- Райхінштейн Давид;
- Разумов Євгеній;
- Рафаловський Мар'ян;
- Рафієв Муса;
- Ремига Олександр;
- Рибак Хаїм;
- Родзевич Йосиф;
- Родкевич Георгій;
- Розенблат Савелій;
- Розенштейн Єремія;
- Роксіков Валеріан;
- Ротмістров Василь;
- Рудаков Олександр;
- Самарін Леонід;
- Саржинський Олександр;
- Свідерський Андрій;
- Селегінський Микола;
- Сидоренко Всеволод;
- Сиром'ятников Володимир;
- Сиротинський Сергій;
- Скибовський Віктор;
- Скоруба Віктор;
- Слуцький Євгеній;
- Смирягін Микола;
- Стефанович Мар'ян;
- Стрижак Григорій;
- Теренецький-Клипович Євгеній;
- Терентьєв Володимир;
- Терентьєв Лев;
- Тимошенко Григорій;
- Ткаченко Михайло;
- Турієв Микола;
- Федорук Володимир;
- Фисенко Сергій;
- Фідельський Берnard;
- Філіппов Петро;
- фон Бюлев Отто;
- Хавкін Альберт;
- Хаймович Семен-Лейба;
- Харомецький Адам;
- Хаскін Аврам;
- Хелмицький Стефан;
- Херхеулідзе Леонід;
- Хмелевський Владислав;
- Хударуков Шахарбій;
- Хурамович Ісмаїл;
- Цивцивадзе Олександр;
- Чикилевський Микола;
- Чхіквішвілі Іван;
- Шандрін Йосип;
- Шерминський Петро;
- Шкляр Володимир;
- Шогенов Бел-Мурза;
- Штрум Елья-Янкель;
- Юницький Борис;
- Юрасов Василь;
- Юхневич Петро;
- Яковлев Володимир;
- Яковлев Микола;
- Ялишев Костянтин;
- Янковський Меєр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Благий В. Б. Студентство Львівського університету в 1900 – 1914 рр.: історико-соціологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 19 с.
2. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 216. – Од. зб. 52.
3. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 217. – Од. зб. 203.
4. Історія Київського університету. – К., 1959.
5. Лавров Ю. П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910 – 1914 гг. – К., 1966. – 223 с.
6. Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 16 с.; її ж: Студентство в національно-визвольному русі в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998. – 25 с.
7. Лось Ф. Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму й поміщицько-капіталістичного гноблення. – К., 1950. – 48 с.
8. Премислер І. М. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900 – 1903 рр.). – К., 1958. – 168 с.
9. Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. – К., 1978. – 125 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Фартучна Галина Володимирівна – начальник відділу у справах сім'ї, молоді та спорту Печерської районної державної адміністрації у м. Києві.

Наукові інтереси: студентський рух кінця XIX – початку XX ст.

Філоретов Віктор Миколайович – декан факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії України кінця XIX – початку XX ст.

ПЕРЕВОРОТ 29 ТРАВНЯ 1903 РОКУ В СЕРБІЇ НА СТОРІНКАХ "КИЕВСКОЙ ГАЗЕТЫ"

Світлана ЧЕРНІК (Кіровоград)

У статті на основі матеріалів періодичного видання „Киевская газета” розкриваються події травневого перевороту 1903 року в Сербії, який призвів до повалення правлячої королівської династії Обреновичів.

The article is lighted the events of May revolution of 1903 year in Serbia, which resulted in the overthrow of the royal Obrenovich dynasty. The information of this article is based on the materials of magazine „Kievskaya Gaseta”

У кінці XIX – на початку XX ст. балканський регіон привертав увагу великих держав світу як важлива точка перетину їхніх геополітичних інтересів. Травневий переворот 1903 року в Сербії, здійснений офіцерами сербської армії, та повалення династії Обреновичів знову стали причиною підвищеного інтересу світової громадськості до слов'янської держави. Вбивство королівської родини в Сербії навесні 1903 року було однією з

найбільших трагедій ХХ століття, яка відіграла не останню роль у розпалюванні Першої світової війни. Відразу після подій у ніч з 28 на 29 травня 1903 року шпальти європейських та російських газет заповнили численні повідомлення про стан справ у Сербії і різноманітні версії причин та подробиць убивств короля Олександра Обреновича та королеви Драги. Жодне періодичне видання того часу не обійшло ці події увагою.

В історіографії травневий переворот 1903 року в Сербії став об'єктом досліджень багатьох учених: О.А.Погодіна [15], С.И.Данченка [5], О.М.Курчатової [9;10], Я.В.Вішнякова [4], В.С.Винокурова [3], К.В.Никифорова [14] та інших. Так, О.А.Погодін оцінює переворот 1903 року як кінець епохи смут, що перетворила Сербію на арену династичних скандалів і жорсткої боротьби політичних сил [15, 342]. Дослідник сербської історії С.И.Данченко зазначає: „Головним результатом перевороту була ліквідація режиму Обреновичів, серйозного гальма для внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку країни й подальшого розвитку в Сербії парламентаризму” [5, 404]. У працях учених О.М.Курчатової [9], Я.В.Вішнякова [4], В.С.Винокурова [3] наголошується на активній ролі армії у суспільному житті Сербії, яка стала реальною політичною силою у державі. Російський історик К.В.Никифоров у своїй статті відзначає, що переворот 1903 року став одним із небагатьох випадків, коли замість встановлення військової диктатури влада передавалася демократично обраним державним структурам [14].

Важливим джерелом інформації про травневі події 1903 року в Сербії були періодичні видання Російської імперії, які одразу відреагували численними телеграмами, офіційними повідомленнями, статтями про ситуацію у слов'янській державі. Не були винятком і газети, які виходили в Україні: „Киевское слово”, „Киевская газета”, „Киевлянин” тощо. Однак вищезазначені дослідники політичної історії Балкан початку ХХ століття майже не використовують цей вид джерела для висвітлення тогочасних подій у Сербії. У зв'язку з цим автор робить спробу проаналізувати кореспондентські матеріали, присвячені трагедії в Сербії 1903 року, однієї з тогочасних газет України – „Киевской газеты”.

Щоденна літературно-політична та громадська „Киевская газета” виходила з 1899 року в Києві. На час розгортання трагічних подій у травні-червні 1903 року вона мала власного кореспондента для висвітлення подій за кордоном. Він підписував свої статті під псевдонімом А.Тезі. Нам удалося встановити, що справжнє його прізвище А.Ф.Френкель [12, 165], який одночасно був редактором цієї газети. Також у цей період на сторінках „Киевской газеты” під псевдонімом Гарольд друкувався І.М.Левінський [11,

288] – журналіст, який співпрацював з періодичними виданнями „Киевское слово” та „Киевская мысль” та висвітлював переважно театральне або літературне життя Києва. Однак коротка стаття Гарольда в „Киевской газеті” на тему вбивства королівської родини Обреновичів свідчить про неабияке враження від цієї події автора.

Першим відгуком на зазначені події у „Киевской газеті” була добірка матеріалів європейських та російських газет „Кривава катастрофа в Белграді”, надрукована 31 травня 1903 року [8]. У повідомленнях з посиланням на австрійські газети зазначалося, що такий розвиток ситуації очікувався: між короною та народом існували вкрай натягнуті й ворожі стосунки, а шлюб з королевою Драгою Машин не схвалювався сербською громадськістю [8]. Згідно з отриманою інформацією події у королівському палаці викликали „бурхливий захват” у широких прошарках сербського населення: „Уся Сербія зустріла переворот зі схваленням та радістю, усі домівки прикрашені прапорами, а в різних частинах міста оркестри грали музику, солдати п’ють з поставлених на вулицях бочок пиво, на солдатських шапках замість ініціалів короля Олександра лавровий лист” [18]. Отже, сербський народ травневий переворот сприймав як свято та «перемогу» над монархом.

Після 29 травня 1903 року в Сербії проголошувалося про набуття чинності колишніх законів щодо виборчих прав та свободи друку, повернення прав сенату й скупщині. У прокламації, розповсюдженій у Белграді, зазначалося, що „конституція від 6 квітня 1901 року, скасована королем Олександром, вступила в силу, та знову відновлювалися національні збори” [18]. Усе керівництво країною до 2 червня зосереджувалося в руках міністрів, які становили коаліційний уряд. У статті відзначалося, що новостворений державний орган брав на себе політичну відповідальність за події у белградському королівському палаці й визначав подальший розвиток державних справ [2]. До уряду ввійшли діячі, які раніше належали до радикально-ліберальної опозиції щодо політики короля Олександра. Зокрема, міністром-президентом став Т.Авакумович, колишній голова ліберального уряду 1892 року, міністром внутрішніх справ був С.Протич, представник радикальної партії, міністром іноземних справ – Л.Кальєвич, колишній голова уряду 1875 року, міністром юстиції – Л.Шивкович, активний діяч лівого крила радикальної партії, міністром торгівлі – Г.Генчич, колишній міністр внутрішніх справ, який різко виступив проти одруження короля, міністром фінансів – В.Великович, представник ліберальної опозиції, міністр віросповідань – Л. Стоянович, радикал, відомий сербський учений [8]. До остаточного обрання нового короля в Белграді встановлювалося регентство, яке складалося із трьох членів: С.Протич, В.Великович, Л.Шивкович.

З'явилися публікації про проголошення князя Петра Карагеоргієвича, представника давньої сербської династії, королем.

Для роз'яснення своїм читачам ситуації у Сербії напередодні травневих подій 1903 року редакція газети майже на всю сторінку розмістила біографічну статтю про вбитого сербського короля Олександра Обреновича. У статті детально розкривається історія одруження молодого монарха [7]. Драга Машин, колишня фрейліна королеви Наталії Обренович, була більш як на 10 років старшою за Олександра, три роки перебувала в шлюбі з інженером Светозаром Машиним та мала негативну репутацію у сербських вищих колах. Проти бажання Олександра поєднати свою долю з цією жінкою виступили король Мілан, рада міністрів, державна рада, митрополит та сербський народ, які вважали Драгу не гідною стати королевою. Натомість король Олександр видав маніфест, у якому відзначив, що „наша династія вийшла з народу й у цьому є її гордість і сила” [7], тим самим виправдовуючи неблагородне походження Драги. Протестуючи проти шлюбу короля, уряд подав у відставку, а це знижувало популярність молодого монарха. На думку Гарольда (І.М.Левінський), така поведінка короля та королеви, а саме дії Драги, були однією з причин перевороту. Вона не мала права втручатися в державні справи, а могла або відмовитися від престолу, або стати люблячою дружиною свого чоловіка. За словами журналіста, заціпнена честолюбством королева гралася з вогнем, а король йшов за нею [1].

У зв'язку із ситуацією у Сербії представники політичної опозиції Любомир Шивкович та Войслав Великович очолили заколот, який готувався три місяці. У країні створювалися відповідні комітети, пов'язані з армією. Про плани змовників також знав ад'ютант короля Наумович. Силами 6-го піхотного батальйону в травні 1903 року була здійснена кривава розправа над королем та королевою. У ній брали участь понад 150 офіцерів [19].

Кореспондент „Киевской газеты” в статті „Сербский переворот” зробив спробу дослідити причини травневого перевороту. Розвиток подій у слов'янській державі автор пов'язував з довготривалим перебуванням Сербії під владою Туреччини. Саме на Сході існує традиція усувати небажаних правителів через їхні вбивства, а трон короля Олександра ніколи не був стабільним. Найгіршим у цій ситуації, на думку кореспондента, стало те, що монарха „не підтримали тендітні, дитячі руки. Ніде питання про престолонаслідування не займало такого важливого місця, як на Сході” [18]. Як відомо, молода родина Обреновичів не мала дітей, а отже й спадкоємців королівської династії. Звістка про можливе проголошення наступним престолонаступником Сербії брата королеви Драги Никодима Люневица викликала масове невдоволення сербського народу. Однак, як уважає автор

статті „Сербский переворот”, не це стало причиною трагедії. Офіцери не могли наважитися на здійснення палацового перевороту без підтримки свого народу, „який не міг пробачити королю скасування конституції та національних зборів” [18]. Крім того, кореспондент допускав і вплив зовнішнього фактора та причетність представника колишньої правлячої сербської династії Карагеоргієвичів, яка мала особливу популярність у Сербії навіть після одруження князя Петра на чорногорській принцесі й підтримку його Росією. Після смерті дружини князь Карагеоргієвич утратив будь-яку прихильність через своє марнотратство. Як вважає автор статті, тільки шлюб Олександра з Драгою збільшив шанси династії Карагеоргієвичів. „Побоювання того, що Драга змусить сербський народ прийняти її рідних як спадкоємців престолу, засліпили учасників революції і призвели до трагічної історії”, – зазначав кореспондент „Киевской газеты” [18]. Таким чином, причини перевороту в Сербії вбачалися в непопулярній політиці короля Олександра, а не розв’язання питання про престолонаслідування стало приводом до подій 1903 року.

Відзначимо, що події ночі з 28 на 29 травня детально висвітлювалися на сторінках періодичних видань з певними суперечностями в подробицях. Наприклад, за першою версією короля вбив лейтенант Машин, брат колишнього чоловіка Драги, за другою – король загинув у боротьбі між заколотниками та закликаними на допомогу батальйонами, за третьою – король Олександр без боротьби прийняв смерть разом зі своєю дружиною [6; 18; 19]. Отже, наводилося різні обставини вбивства короля Олександра, а також Драги Машин, родичів королеви, ад’ютанта Наумовича та міністрів, змінювалася кількість жертв кривавого дійства.

Деталі палацового заколоту на сторінках київської газети свідчать про надзвичайну жорстокість заколотників. У відповідь на небажання Драги Машин підкоритися вимогам військових пролунало 36 пострілів. „Офіцери не задовольнилися цим й кинулися на короля та королеву з шаблями. Драга була майже розірвана на шматки, з такою жажливою злобою знущалися над її тілом змовники. Потім обох викинули на вулицю... Драга померла відразу. Король у страшних муках прожив до четвертої години ранку” [19].

Кореспондент „Киевской газеты” дає оцінку офіцерам-заколотникам. Він вважає, що „повстанці діяли не як анархісти, що нападають на одного, а як преторіанці, з коренем вириваючи весь рід, руйнуючи все гніздо” [18]. В одній з наступних статей журналіст відмовився від такого порівняння. Вказуючи, що вбивства преторіанців прикрашала ідея свободи, а панове офіцери лише прикривалися конституцією, але й надалі розстрілювали кожного, кого вони підозрювали в незгоді з ними [17].

Свою позицію щодо застосування таких жорстоких заходів до королівської родини заколотники пояснювали наступним чином: „Убивство короля було неминучим. Із досвіду відомо, що під тиском своїх прибічників король знову звернувся б до звичних йому заходів переслідування й насилля проти осіб, які обмежилися б убивством чи вигнанням королеви” [16]. Така заява підтверджує думку кореспондента київської газети про своєрідний менталітет сербів, який формувався протягом тривалого перебування Сербії під владою Туреччини.

Повідомлення від 30 травня 1903 року в „Киевской газете” інформує своїх читачів, що до Відня з Белграда приїхала делегація офіцерів для проведення переговорів з родичем Петра Карагеоргієвича доктором Нашею Ненадовичем. Крім того, стало відомо, що в Будапешті працювала друкарня, яка належала О.Мідичу, котра друкувала велику кількість пропагандистських прокламацій Карагеоргієвича, „летючих” листків, календарів та поштових карток для контрабанди в Сербію [16]. З приводу цієї інформації кореспондент „Киевской газеты” наводить розмову одного журналіста в Белграді з Петром Карагеоргієвичем, який зустрів його за гральним столом. На запитання про джерело таких великих сум, які, зрозуміло, використовувалися й на пропаганду, представник сербської династії відповів риторичним запитанням: „Чи потрібно ще точніше визначати це, щоб розуміти звідки ці суми?” [19]. Кореспондент вважає, що князь Петро вказував не на Австрію. Таким чином, підтримку Карагеоргієвичу надавала Росія, яка намагалася повернути свої втрачені позиції у Сербії.

Підтвердженням зазначеного факту було висловлювання Петра Карагеоргієвича з приводу того, що про події 29 травня 1903 року в Белграді нічого не знав, і він не візьме управління країною поки не отримає санкцій Росії й Австрії та проводитиме русофільську політику [19]. Отже, ці слова підтверджують припущення кореспондента „Киевской газеты” про фінансову підтримку Росії дій Петра Карагеоргієвича.

У газетних публікаціях повідомлялося, що в тих умовах сербський народ чекав від нового короля встановлення республіки. Світова громадськість сподівалася на створення в Сербії конституційної та правової держави, яка зможе з гордістю стати поряд з іншими цивілізованими народами Європи. Вибори короля мали відбутися в дусі конституції і тільки представниками народу. Хоча армія проголосила королем Петра Карагеоргієвича, але тільки національна рада могла й повинна була обирати короля [19]. Тим самим сербський народ і світова громадськість чекали на мирне розв’язання проблеми легітимними засобами.

„Киевская газета” намагалася простежити реакцію Австрії на розвиток подій у Сербії. У газетних публікаціях повідомлялося, що австрійські

політики заявили про те, що „все, що відбулося, було домашньою справою Сербії і нікого не стосується. Але це до того моменту, поки народ спокійний. Якщо розпочнеться війна й спалахне анархія, Австрія відразу надішле туди свої війська” [19]. В австрійських газетах відзначалося, що „брудна робота вбивць нічого спільного з повстанням народу не має... Ця бійня компрометує ідею політичного повстання. Сербська трагедія закінчилася водевілем. Герої проголосили королем ледачого й бездумного Карагеоргієвича” [19]. У відповідь на прихильність Росії до новопроголошеного короля австрійські політики вважали, що „і Австрія, і Росія повинні спитати себе, чи визнавати того, кого проголосили королем брудні вбивці. У Європі ці події повинні залишити глибокий слід і стати їй наукою” [19].

Російська громадськість засуджувала дії змовників. Одна з московських газет повідомляла, що переворот 29 травня 1903 року – „це жахливе вбивство здійснене офіцерами, керівниками армії, яка покликана слугувати опорою престолу” [13]. Петро Карагеоргієвич характеризувався з позитивного боку, бо він був вдалою фігурою для короля Сербії з погляду інтересів Російської держави [10]. Зміна династій давала реальний шанс Росії відновити позиції у Сербії та наблизитися до здійснення своєї давньої мрії про захоплення Константинополя та зміни режиму Чорноморських проток. Кореспонденти газети „Русский вестник” уважали, що яким би складним не було становище в Сербії після 1903 року, „воно все-таки краще турецького чи швабсько-австрійського іга” [10].

Преса України також підтримувала думки кореспондентів центральних періодичних видань Російської імперії, зауважуючи, що жоден переворот чи революція в історії не мав такої світової прихильності, як саме сербська революція. Причина такого ставлення пояснювалася „рабською прихильністю до начищених гудзиків офіцерів” [17]. У той час сербським військовим заколотникам був потрібен такий король, „який давав би їм чини та ордени й сприймався в європейських країнах. І для цього вони обирають Карагеоргієвича” [17]. Отже, у періодичних виданнях Росії та Австрії, які постійно змагалися за вплив у сербській державі, травневий переворот 1903 року однозначно засуджувався, але зміну династії на сербському престолі вони оцінювали з огляду на власні геополітичні інтереси.

Петро Карагеоргієвич настільки був упевнений у стабільності свого становища й можливості зайняти трон, що навіть диктував свої вимоги. По-перше, він приймав обрання тільки тоді, якщо це рішення приймалося одноставно представниками народу, по-друге, повинні бути прийняті його умови щодо бюджету, по-третє, жоден офіцер, причетний до травневого перевороту, не міг нагороджуватися [17]. Ці умови для того часу виконати було досить складно, оскільки об'єднати партії у Сербії, які постійно

конкурували одна з одною, неможливо. Крім того, серед народу та окремих міністрів набували популярності ідеї республіканізму [17]. Відновлення Конституції 1888 року значно обмежувало повноваження монарха та фактично перетворювало Сербію у республіку на чолі з королем. Це йшло в розріз з останньою заявою майбутнього монарха про небажання стати „королем-тінню”.

2 червня 1903 року коаліційний уряд проголосив відновлення Конституції 1888 року. На спільному засіданні скупщини та сенату головою держави й королем став онук легендарного керівника Першого сербського повстання 1804 – 1813 рр. Петро I Карагеоргієвич. Король присягнув на вірність конституції і батьківщини. Однак ще тривалий час ситуація у Сербії залишалася складною та нестабільною.

Отже, події 29 травня 1903 року стали поворотними в політичній історії Сербії. „Киевская газета” писала: „Маленький вогонь, який коштував життя королю та королеві, міг перерости в полум’я, що охопив би всю Європу” [18]. Кривавий переворот у слов’янській країні відразу знайшов відгук на сторінках європейських, російських та українських газет, які детально описували трагедію і давали їй оцінку. Кореспонденти періодичного видання в Україні „Киевская газета” також не залишили осторонь резонансні події у Сербії та інформували українське суспільство про травневий переворот 1903 року, коментували політичну ситуацію, намагалися з’ясувати причини кривавої розправи. Слід зазначити, що детальна характеристика та оцінка подій кореспондентами „Киевской газеты” давала можливість українському читачеві формувати власне ставлення до перевороту 29 травня 1903 року в Сербії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арабески // Киевская газета. – 1903. – 3 июня.
2. В сербском посольстве // Киевская газета. – 1903. – 31 мая.
3. Винокуров В.С. Роль армии в общественно-политической жизни Сербии в начале XX века (1900 – 1914 гг.): Автореф.дисс. ... к.и.н. – М. : МГУ, 2004. – 20 с.
4. Вишняков Я. В. Майский переворот 1903 г. и развитие сербской государственности // Двести лет сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804 – 1813 гг. – СПб., 2005. – С. 201 – 213.
5. Данченко С.И. Развитие сербской государственности и Россия, 1878 – 1903 гг. – М., 1996. – 421 с.
6. Из иностранных газет // Киевская газета. – 1903. – 31 мая.
7. Король Александр Сербский // Киевская газета. – 1903. – 31 мая.
8. Кровавая катастрофа в Белграде // Киевская газета. – 1903. – 31 мая.
9. Курчатова О. М. Военный переворот 1903 г. в Сербии: истоки и сущность // Военно-исторические исследования в Поволжье. Сб. науч. тр. – Саратов, 2006. – Вып. 7. – С. 152 – 156.
10. Курчатова О. М. Переворот 1903 г. в Сербии и его оценка основными политическими силами России (по материалам российской прессы) // Новый век:

- история глазами молодых. Сб. науч. трудов аспирантов и студентов. – Саратов, 2006. – Вып. 4. – С. 41 – 45.
11. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 1. – М., 1956. – 440 с.
 12. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 3. – М., 1958. – 416 с.
 13. Московский листок. – 1903. – 31 мая.
 14. Никифоров К.В. Парламентаризм в Сербии в XX веке // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 8 – 20.
 15. Погодин О.А. История Сербии. – СПб., 1909. – 164 с.
 16. Подробности кровавого переворота в Сербии // Киевская газета. – 1903. – 2 июня.
 17. Тэзи А. Сербские события // Киевская газета. – 1903. – 5 июня.
 18. Тэзи А. Сербский переворот // Киевская газета. – 1903. – 2 июня.
 19. Тэзи А. События в Сербии // Киевская газета. – 1903. – 3 июня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чернік Світлана Дмитрівна – асистент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Наукові інтереси: політична історія Сербії 1878 – 1918 рр. на сторінках українських періодичних видань.

ВЗАЄМОСТОСУНКИ УКРАЇНСЬКИХ ПРОФСПІЛОК З БІЛЬШОВИКАМИ 1917 РОКУ

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається ставлення українських профспілок до жовтневого перевороту та кількісний склад більшовиків у профспілкових організаціях.

In the article considering attitude of Ukraine's trade-union of October coup d'etat and quantitative strength of bolsheviks in labor-union.

В історичній радянській літературі питання ставлення українських профспілок до більшовизму, як й інші проблеми профспілок, розкрито досить не об'єктивно. Здобутки радянської історіографії жорстко регламентувалися з гори командно-адміністративною системою, був обмежений доступ до великої кількості архівних матеріалів, а звідси й неправдиве висвітлення фактів історії профспілкового руху в Україні 1917 – 1920-х років. У сучасній українській історіографії за ґрунтовністю джерельної бази та новизною постановки проблеми виділяються монографії Б. Андрусишина [1], О.Реєнта [9]. Автор першої монографії започаткував вивчення історії становлення в Україні системи соціального партнерства між підприємцями та робітниками, а автор другої – процес одержавлення професійних спілок.

Автор статті ставить за мету простежити ставлення українських профспілок до більшовицького перевороту, вивчити кількісний склад прихильників більшовизму в профспілкових організаціях та в Україні загалом і проаналізувати причини їхнього збільшення.

Першу перемогу більшовиків у боротьбі за професійні організації було отримано в Києві. До складу київського Центрального Бюро профспілок, обраного в квітні 1917 року увійшли три меншовики й чотири більшовики. Головою ЦБ, незважаючи на більшість у секретаріаті більшовиків, обрали меншовика.

Після жовтневого перевороту в Петрограді та приходу до влади найбільш радикальної політичної сили – більшовиків – ситуація у профспілковому русі корінним чином почала змінюватися. Утвердження держави диктатури пролетаріату залучено до цього процесу професійні організації, фабрично-заводські комітети, які під час збройної боротьби входили до складу ревкомів і червоногвардійських загонів.

Водночас треба підкреслити, що в українських губерніях та переважній частині промислових центрів більшість у профспілках і радах зберігали за собою меншовики й есери, а серед селянства – українські та російські есери. Вони вимагали створення однорідного соціалістичного уряду, підтримували Центральну раду в її намірі зберегти й закріпити українську владу, виступаючи реально альтернативою більшовицькій диктатурі.

Так учинила, зокрема, Полтавська рада робітничих, солдатських та селянських депутатів, де об'єдналися українські соціал-демократи й есери із своїми російськими однопартійцями. 28 жовтня вона одностайно підтримала УЦР [7, 134].

Водночас виконками рад Донецько-Криворізького басейну, більшість у якому мали есери й меншовики, 9 грудня скликали в Харкові екстрений обласний з'їзд рад, який підтримав більшовиків. Очевидно, не випадково більшовицькі делегати з'їзду рад робітничих, солдатських та селянських депутатів України, що розпочав свою роботу 4 грудня в Києві, на якому більшість з 2,5 тис. делегатів підтримали УЦР, переїхали до Харкова, де об'єдналися з делегатами III з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну й 11 – 12 грудня провели власний з'їзд рад, який вважали „всеукраїнським” і „легітимним”, незважаючи на той факт, що 200 його делегатів репрезентували тільки 89 і 300 рад, котрі діяли в Україні. Мало хто сумнівався у тому, що радянська влада трималася на військовій силі північного сусіда. Наказ № 14 Муравйова про це прямо свідчив: „Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів” [7, 134].

Тому проголошення радянської влади й утворення її уряду дало можливість російським більшовикам діяти від імені своїх українських однопартійців, прикриваючись їхнім іменем. Голова Генерального Секретаріату В.Винниченко з цього приводу писав, що створення радянського уряду прикривало агресію Москви й сприяло перемозі більшовизму в Україні. Розуміючи небезпеку „червоного Донбасу”, С.Петлюра на засіданні Генерального Секретаріату віддав наказ „взяти Харків – плацдарм більшовизму на Україні”. Але події розвивалися блискавично. Прикриваючись радянською владою, РСФРР розпочала військову інтервенцію в Україну, що призвело до першої російсько-української війни.

Радикалізація настроїв широких народних мас восени 1917 р. сприяла встановленню більшовицької диктатури наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. На захоплених червоногвардійцями територіях України проходила насильницька більшовизація професійних спілок, яка відбувалася через повсюдний розпуск опозиційних та створення пробільшовицьких професійних об'єднань. Проте в перший період свого існування більшовикам не вдалося досягти монопольного представництва в профспілкових організаціях. Навіть у пролетарському Донбасі, де більшовики традиційно мали підтримку, до складу обраного бюро професійних спілок уходили представники різних соціалістичних партій, зокрема, 3 комуністи, 3 лівих есери й 3 російські соціал-демократи. Таким чином, є очевидним, що більшовики навіть у союзі з лівими есерами не мали більшості в усій масі робітництва та селянства. У зв'язку з цим на прихід їх до влади демократично в Україні, як і в Росії загалом, не могло бути й мови. Тому в них залишався єдиний шлях встановлення влади – беззастережне насильство над трудящими. Водночас ліві соціалістичні партії допускали багато тактичних помилок, у тому числі й у національному питанні, що вело до відчуження, радикалізації професійних об'єднань, інших робітничих організацій, хотіли вони того чи ні, об'єктивно сприяло зростанню антиробітничих та антипрофспілкових тенденцій у середовищі тих сил, які боролися з більшовицькою владою.

Протягом тривалого часу не лише в радянській, але й зарубіжній історіографії утверджувалася думка, що наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Центральну раду підтримувала „дуже невелика кількість національно свідомих робітників”. Однак новітні історичні дослідження свідчать про інше. Зокрема, наприкінці грудня 1917 р. УЦР мала переважну підтримку на виборах до Установчих зборів. Із 7,6 млн. голосів виборців українські партії отримали 3,9 млн, а більшовики лише – 754 тис. Це свідчило про те, що більшовики мали в Україні невеликий вплив. Тільки 10 % усіх, хто брав участь у виборах, віддали свої голоси більшовикам, тоді як 75 % – українським соціал-демократам і соціалістам-революціонерам [8, 61].

Слабкий вплив більшовиків у профспілках пояснюється їхньою незначною кількістю порівняно з меншовиками, а також відсутністю програми профспілкового будівництва в керівництва ЦК РСДРП(б) після Лютневої революції 1917 року. На початку того року в Україні налічувалося лише 2 тис. більшовиків. До травня їхня активність збільшилась у п'ять разів, а на кінець липня досягла 33 тис. [3, 18 – 20]. Проте в окремих місцевостях, як наприклад, на Волині й Поділлі більшовицькі організації почали створюватися тільки влітку 1917 року. Тут вони приділяли мало уваги профруху, „а наявний кадр більшовиків узявся виключно до партійного будівництва та політичної агітації”, хоча влітку партія більшовиків ще кількісно поступалася РСДРП(м) [6, 126].

Ставлення до жовтневого перевороту серед професійних організацій було неоднозначним. Ряд профоб'єднань не лише засудили невинуваті „соціалістичні експерименти”, але й зробили реальні кроки протидії лівому екстремізму. Цілком очевидно, що профспілковий рух через різне ставлення його складових частин до жовтневого перевороту виявився розколений. Резолюції проти радянської влади прийняли Катеринославська, Одеська, Харківська та інші профради. Зокрема, у резолюції Одеської ради профспілок, опублікованій у січні 1918 р., захоплення влади більшовиками розцінювалося як руйнівна хвиля, що знищувала „завоювання великої Російської революції”, руйнувала країну. Рада вважала ідею перебудови країни на принципах диктатури пролетаріату й негайної перебудови народного господарства на соціалістичних засадах згубною для робітничого класу. Вона стояла на позиціях, що соціальною основою Російської революції є знищення залишків феодалізму, встановлення демократичного ладу в рамках програми-мінімум РСДРП. „Вся повнота влади у країні, – підкреслювалася в резолюції, – повинна бути передана до рук всенародних Установчих зборів” [7, 136].

Окремі професійні організації виступали ініціаторами досягнення компромісу між позиціями різних політичних партій. Зокрема, ЦК спілки цукровиків у Києві помістив у листопаді 1917 р. в газеті статтю „К моменту”, у якій пропонував передати „всю владу однорідному соціалістичному міністерству від більшовиків до народних соціалістів, які спираються на ради робітничих, солдатських та селянських депутатів й організовану демократію” [5].

Ідею однорідного соціалістичного уряду як альтернативу загострення класової боротьби, поглибленню громадянської війни підтримали багато інших пролетарських організацій. Спроба профспілок досягти політичного компромісу не знайшла розуміння в більшовиків, які активізували роботу з реалізації своїх програмних положень, передусім, про робітничий контроль, що забезпечувало їхній вплив на окремі групи робітників.

Загалом роль професійних організацій під час жовтневих подій та їхня позиція щодо захоплення влади більшовиками була дуже строкатою. Значна частина профспілок зайняла вичікувальну позицію, намагаючись розібратися в ході подій у країні.

„Взагалі, за винятком Києва й Полтави, – писали М. Геккер і Д. Шлосберг, – по всіх містах України на момент жовтневого перевороту ради профспілок були (відверто чи приховано) проти Жовтня” [4, 17].

5 грудня 1917 року на з’їзді робітничих, селянських і солдатських депутатів України В. Винниченко виступив з критикою насильницького захоплення влади більшовиками в Росії та поспішних дій щодо впровадження соціалізму: „Більшовики, захоплені ідеєю завести соціалізм, хоч Росія ще не дозріла до сього, хоч усі соціалісти добре знають, що соціалізм мусить прийти внаслідок розвитку капіталізму як плід розвитку продуктивних сил. Вони ж хочуть зірвати сей недозрілий плод завчасу, хіба тільки щоб здобути розстройство шлунку. Таке розстройство шлунку, яке завели у себе в Росії”. Представники профспілок підтримали виступ Винниченка, який звернув увагу на заборону більшовиками свободи страйків, свободи слова, кваліфікуючи такі дії, як боротьбу проти здобутків революції [2].

Значну роль у підготовці повстання й організації влади рад відіграли професійні об’єднання лише в деяких пунктах Донбасу та небагатьох інших місцях. Проти загострення класової боротьби, до чого закликали більшовики, виступили спілки торговельно-промислових службовців, учителів, медперсоналу тощо.

У той же час основні кадри індустріального пролетаріату – металісти, гірники, залізничники, хіміки, чинбарі, кравці, будівельники, харчовики, незважаючи на окремі виступи проти жовтневого перевороту, співчували йому, а іноді й самі брали активну участь у революційних подіях.

Тож внаслідок перевороту в Петрограді в листопаді 1917 р. до влади прийшли більшовики. Почався новий етап Української революції, були створені передумови для досягнення довгоочікуваної автономії. Події в Петрограді знайшли підтримку тільки серед пробільшовицькі налаштованої частини трудящих України, однак переважна більшість її народних мас підтримувала політику тих партій, що входили до Центральної Ради. А ці останні виступали за соціальні реформи й національне відродження. Владу рад більшовикам удалося встановити лише в пролетарському Донбасі. У більшості ж районів України події розвивалися за власним, більш цивільним, мирним та демократичним сценарієм. Водночас радикальні дії більшовиків у соціально-економічній сфері позбавили УЦР можливості зволікати з розв’язанням соціально-економічних проблем в Україні.

Під час революції ідея національного визволення ототожнювалася в очах українського робітництва з ідеями політичної та соціальної рівності. Проте нерішучість українського уряду в розв'язанні соціальних проблем, і зокрема відкладання впровадження робітничого контролю над виробництвом, відштовхували робітників України від подальшої участі в національно-визвольній боротьбі. Поглиблення економічної та політичної кризи в другій половині 1917 р. сприяло підвищенню популярності більшовицьких закликів і кількісному зростанню їхньої партії. Більшовики перетворили фабзавкоми на свої форпости під час жовтневих подій, а потім вони були трансформовані в місцеві первинні організації радянських профспілок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: Нариси історії українських урядів доби революції та визвольних змагань. 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – 191 с.
2. Всеукраїнська акція протесту профспілок // Демократична Україна. – 1996. – 24 лютого.
3. Гамрецький Ю.М. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 році // Український історичний журнал. – 1962. – № 5. – С. 18 – 20.
4. Геккер М., Шлосберг Д. Профспілки України за 15 років. – Харків: Український робітник, 1923. – 152 с.
5. Голос труда. – 1917. – 15 листопада.
6. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1973. – 148 с.
7. Майстерко І. Національне питання в СРСР і російська еміграція // Сучасність (Мюнхен). – 1972. – № 9. – 160 с.
8. Нариси історії професійних спілок України. – К.: Федерація профспілок України, 2002. – 730 с.
9. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917 – 1920 рр.). – К., 1996. – 265 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – асистент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: соціально-економічні проблеми визвольних змагань 1917 – 20 рр.

“ПРОСВІТИ” Й ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ 1917 — 1939 РР.

Ірина РОМАНЬКО (Кіровоград)

У статті подається аналіз взаємодії громадської культурно-освітньої організації “Просвіта” й державних утворень у період 1917 – 1939 рр. на українських етнічних землях.

This article deals with the analysis of interrelation of social, cultural-educational organization “Prosvita” and state formations from 1917 to 1939 on Ukrainian ethnic lands.

Проблема державотворчих процесів у їхньому історичному розрізі є важливою для вітчизняної історіографії та актуальною для нинішнього

державного будівництва. На цьому етапі для науки є необхідністю з'ясування впливів на розвиток, формування української нації та держави.

Історичною силою, що стояла біля витоків українського націотворення, а відповідно прискорювала, сприяла і брала участь у розбудові форм національної державності першої чверті ХХ століття, було товариство “Просвіта”. У контексті порушених питань є важливою роль організації у згаданих явищах та процесах, з'ясування впливу, який вона чинила на українське державотворення й, у свою чергу, проблема становлення “Просвіти” в межах як чужоземних для українського народу об'єднань, так і форм національної державності, набуття нею історичного досвіду й наслідків дії утворень, у межах яких вона функціонувала.

Праці, для яких характерні згадки з цього питання, можна поділити на дві групи. До першої віднесемо науково-популярні видання, написані до ювілейних дат організації діячами “Просвіти” – І.Белеєм [1], М.Лозинським [11], С.Перським (С.Шахом) [13]. Названі автори торкаються проблеми діяльності товариства за часів існування Австро-Угорської держави. Праці І.Белея, М.Лозинського, С.Перського розповідають про “Просвіту” Західної України. Лише останній автор помістив коротенькі нариси про організації інших регіонів.

До другої групи відносимо наукові дослідження сучасників, які із середини 90-х рр. ХХ ст. активно студіювали історію “Просвіти”. До них належать монографії Л.Євселевського та С.Фарини [7], Ж.Ковби [10], Б.Савчука [14], Т.Ківшар [9]. Так, Л.Євселевський і С.Фарина у своєму дослідженні порушують аспекти поліційно-репресивної політики російського царизму щодо організацій Наддніпрянської України в 1907 – 1915 рр. та “радянзації” 1920-х років. Ж.Ковба в праці “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу” торкається питання утисків польської влади 1920-х рр. і закриття “Просвіти”. Б.Савчук детально зупиняється на питанні репресивної політики польської влади 1920-х рр. щодо волинських товариств та їхніх діячів. Т.Ківшар у своєму дослідженні зупиняється на питанні проведення Другого з'їзду “Просвіти” й утисків щодо організацій 1918 р. владою на місцях. У статтях І.Зуляка [8] порушуються проблеми взаємостосунків польської влади та “Просвіти” в 1920 – 1932 рр. та діяльності товариств Східної Галичини в період польської окупації 20 – 30-х років. ХХ ст. С.Масюк [12] розповідає про скликання Першого з'їзду просвітніх організацій України як ініціативу Київської “Просвіти”, участь згаданого товариства в розробленні програми діяльності органів освіти в Україні (серпень 1917 р.) та про звернення в жовтні 1918 р. Київського осередку до гетьмана П.Скоропадського з меморандумом про обстоювання прав

української мови, а також про проведення Другого Всеукраїнського з'їзду “Просвіти”. Згадані автори, незважаючи на деякі порушені питання, не здійснили цілісного аналізу взаємостосунків “Просвіти” й державних утворень у період 1917 – 1939 рр. Крім того, їхні праці характеризують лише окремі регіони та беруть до уваги тільки певні періоди функціонування товариств, через що втрачається цілісна картина проблеми.

Метою нашої статті є аналіз взаємодії “Просвіти” й державних утворень у період 1917 – 1939 рр. До уваги беруться українські етнічні землі. Для досягнення поставленої мети авторка намагалася розв'язати такі завдання:

- проаналізувати взаємовпливи згаданих суб'єктів, які існували на території етнічних українських земель;
- показати, як відбивається вплив державних утворень на “Просвіту” й відповідно товариств на державні об'єднання та органи влади;
- з'ясувати, який досвід набула організація у час функціонування в межах іноземних для неї об'єднань і як він утілювався у виборюванні власної державності.

У період з 1917 по 1939 р. “Просвіта” діяла в українських землях, на яких з 1917 р. створювались і функціонували форми національної державності, презентовані Українською Народною Республікою 1917 – 1918 рр., Українською державою П.Скоропадського, Українською Народною Республікою часів Директорії, Західноукраїнською Народною Республікою. У 1919 р. Східна Галичина та Західна Волинь потрапили під владу Польщі, що 1921 р. отримала ще Підляшшя та Холмщину, 1920 р. Буковина та Бессарабія відійшли до Румунії, Закарпаття дісталось Чехословаччині, а в землях Наддніпрянської України утверджувалася Радянська Росія.

Різні форми правління та режими наклали свій відбиток на українські землі та їхнє населення. Найприроднішим і найсприятливішим був вплив національних форм державності. “Просвіта” як громадська культурно-освітня організація утвердилась і почала свою діяльність на теренах Галичини, що на той час уже була введена до складу Австро-Угорської держави.

Іншою була ситуація у Російській імперії. Суспільно-політичні умови дали можливість виявити національний рух, зокрема український, лише в ході Першої російської революції 1905 р. Під тиском громадськості 17 жовтня 1905 р. прийнято Маніфест, що уможливив утілитись окремим виявам національних домагань. Почали засновуватися “Просвіти” в Наддніпрянській Україні. У процесі їхньої легалізації владними структурами створювалися перешкоди, які затягували відкриття організацій від півроку до кількох років або взагалі не давали змоги їм почати функціонування. Найбільшою перепорою було блокування початку роботи товариств через відмову їм з

різних причин у реєстрації статутів. Заборона діяльності великої кількості новоутворених організацій одразу усувала різні клопоти з нагляду за ними та їхніми діячами.

У товариствах, що діяли по різні сторони кордону в неоднакових за характером умовах, формувалася думка про власну Українську державу. 1917 р. далека мрія поступово почала ставати реальністю. Проте, виникла парадоксальна ситуація: частина українського народу, яка проживала в Австро-Угорській монархії, пізніше долучилася до державотворення, ніж українці Російської імперії. Адже основні етнічні українські землі входили саме до останньої. Процес національного державотворення почався раніше в Наддніпрянщині. Здійсненню зазначеного сприяло падіння Російського самодержавства. Почалась Українська революція, яка дала змогу періоду національно-визвольних змагань стати часом українського державотворення. Нетривка епоха національної державності була найсприятливішим періодом для функціонування “Просвіти”. Мережа товариств, які підготували цей зоряний час українського народу, протягом тривалих десятиліть зуміла сформувати свідому генерацію, що взяла активну участь у державотворенні та склала основну частину кадрів владних структур.

Діячі “Просвіти” стали засновниками Центральної ради. Чимало осередків надіслали свої привітання, у яких визнали її як представника й керівну силу українського руху, яка об'єднала й збрала під національним прапором український народ. Організації в унісон державотворчим процесам у травні 1917 р. підтримували ініціативу чільних діячів представницького органу про запровадження автономного устрою в Україні.

У свою чергу Центральна рада, піклуючись про освітні справи в державі та освіченість народу, дбала і про “Просвіту” як одну з основних ланок позашкільної освіти. Наприкінці серпня 1917 р. при Секретаріаті народної освіти засновано відділ позашкільної освіти [15, 17]. Відділ разом з Генеральним секретаріатом ініціювали проведення Всеукраїнського з'їзду “Просвіт” [15, 11]. За мету ставилось одержання докладних відомостей про товариства всієї України та їхня консолідація. Розроблений анкетний лист для збирання інформації містив питання щодо діяльності організацій, зокрема, про кількість проведених заходів та з'їздів, прочитаних лекцій, влаштованих мітингів, маніфестацій, національних свят, наявність книгозбірні та приміщень вечірньої школи для дорослих, курсів навчання грамоти, політичної адміністративної роботи, реєстрації статуту, об'єднаності осередків повіту. Відповіді мали допомогти організаторам у вивченні ситуації з “Просвітами” в державі.

Центральна рада, дбаючи про позашкільну освіту, намагалася підтримати її основну ланку – “Просвіти” насамперед фінансово. Так, кошторис відділу

позашкільної та дошкільної освіти при Секретаріаті освітніх справ, складений 23 листопада 1917 р. на листопад – грудень 1917 р. передбачав виділити на позашкільне виховання 7600 крб. [16, арк. 11 – 11зв.].

За часів Української держави гетьмана П.Скоропадського 3 – 5 листопада 1918 року в Києві скликано Другий Всеукраїнський з'їзд “Просвіти”, на якому презентували свої товариства близько 100 делегатів. У державі на той момент існувало 952 зареєстровані організації, незареєстрованих, певно, було набагато більше. Передбачалося створити чотириланкову структуру “Просвіти”, яка мала б вигляд: первинні товариства – повітові спілки – губерніальні спілки – Всеукраїнська спілка. Остання мала підпорядковуватися Департаменту позашкільної освіти, при якому тимчасово створювалася колегія з представників губерніальних спілок. Ця структура мала функціонувати замість попередньої, координованої Всеукраїнським центральним бюро “Просвіт”, створеним на Першому з'їзді, що за браком коштів та через штучність утворення розпалася по двох місцях свого заснування. Крім того, важливими питаннями, заслуханними на з'їзді, було обґрунтування юридичної основи створення товариств, а також розв'язання та врегулювання ситуації на місцях, зумовленої утисками старост. На з'їзді було вирішено звернутися до Міністерства освіти з проханням видати закон про непідлягання реквізиції помешкань “Просвіти” як таких, що мають державне значення [16, 73].

Величезні перешкоди, що чинила влада на місцях, яка подекуди була ще старого імперського гатунку та австро-німецькі війська, не змінили загальної лінії державної політики, котра спрямовувалася на підтримку національного українського руху, зміцнення державності, а водночас на сприяння товариствам. Підтримувалося відкриття навчальних закладів з викладанням українською мовою, організовувалися курси українознавства, вводилось українське діловодство тощо. Багато із згаданого допомагали впроваджувати державі “Просвіти”.

У грудні 1918 р. “Просвіти” вітали відновлення Української Народної Республіки на чолі з Директорією. Остання продовжувала лінію фінансування товариств, започатковану ще Центральною радою.

Визнання центральною владою обмеженості вкладень у народну освіту й вплив її на регіони сприяли зростанню фінансування позашкільної освіти на місцях. Підтримувалася необхідність створення сільських, повітових, волосних товариств. Визнавалося, що через “Просвіти” повинна проводитися позашкільна освіта українського населення, тому в їхній організації та роботі повинні брати участь волосні, повітові, губерніальні земства.

1920 рік започаткував нову епоху у функціонуванні “Просвіти”. Період української національної державності та визвольних змагань пішов на спад. У

Галичині поряdkували польські війська, у Наддніпрянщині утверджувалася чужа народу радянська дійсність, Закарпаття увійшло до Чехословаччини, у Буковині поряdkували румуни. Така роздрібленість українських земель і встановлення на них різних форм правління не сприяли діяльності національних товариств.

Підтвердженням зазначеного була ситуація, що склалася у Галичині. 8 травня 1920 року керівництво Львівської організації у листі до генерального делегата П.Галецького повідомляло про те, що відколи за рішенням мирної конференції у Східну Галичину увійшли війська, становище “Просвіти” стало нестерпним, припинена діяльність Центрального Відділу у Львові, відібрані будинки філій та читальні, знищені та розграбовані бібліотеки, заборонені зібрання членів товариства й проведення будь-якої культурно-освітньої роботи. Відзначалося вкрай вороже ставлення до “Просвіти” поліції, жандармерії, старост [18, 101 – 102].

У Наддніпрянській Україні в липні 1920 р. разом із утвердженням радянської влади почався відвертий наступ на організації. Народний комісар з освітніх питань Г.Гринько наказав губернаросвітам ужити всіх заходів щодо реорганізації “Просвіти” відповідно до зразкового статуту та прийняття організацій на державне утримання. Осередки, які не піддавалися впливу відділів народосвіти вимагалось поступово й повністю ліквідувати. У кожній “Просвіті” мали бути особи із стійким пролетарським світоглядом, які наближали б товариства до відділів народної освіти, впливали на працю організацій. При підконтрольних відділу народної освіти “Просвітах” наказувалось відкривати культурно-освітні заклади – хати-читальні, клуби, театри.

Розроблені Наркомосом загальні статuti поширювалися через позашкільні відділи й мали для всіх регіонів типовий характер. Так, у програмному документі, розісланому 5 липня 1920 р. позашкільним відділом Київщини, метою “Просвіти” проголошувалось: “поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України”. Далі йшлося про те, що товариство “стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства, бореться проти старого укладу життя, допомагаючи проведенню радянського державного будівництва” [2, 230]. Закладались обмеження і щодо соціального складу.

Від часу виникнення й формування національної української державності 1917 р. “Просвіти” могли покладатися лише на свої сили, у період українського державотворення 1917 – 1920 рр. – іноді на допомогу держави. У часи становлення радянської форми правління підтримку держави отримували тільки “слухняні” організації, які у своїй роботі керувалися класовими принципами, інші – ліквідувалися.

Радянське керівництво створювало при відділах освіти підсекції, які мали координувати діяльність “Просвіт”. Тримаючи в полі зору товариства, влада проводила активну націоналізацію їхнього майна. До держави переходили бібліотеки, дитячі садки, книгарні “Просвіти”. Виявляючи свою нібито прихильність, відділ народівиділяв окремим організаціям сформовані бібліотеки. Ймовірно туди потрапляла лише ретельно підібрана література, яка допомагала впровадженню політики нової держави.

1921 року радянська влада пішла у форсований наступ. 10 квітня 1921 р. по регіонах було розіслано наказ, згідно з яким завідуючим волосними відділами народівиділяв слід було вжити заходів до реорганізації “Просвіт” волості у двотижневий строк з дня отримання документу. Товариства, які не піддавалися реорганізації, згідно з радянським статутом підлягали закриттю, а їхнє майно передавалось іншим культурно-освітнім установам волості [5, 43]. На місцях була проведена відповідна робота.

Наступним кроком радянської влади було утвердження позицій на місцях. Під відповідальність завідуючих волосними відділами освіти покладалось утворення волосних організацій, які мали здійснювати керівництво сільськими осередками, штати яких затверджувалися політосвітою, кадри отримували платню, адміністративне координування здійснювалось волосним відділом освіти.

Трохи краща ситуація складалась у Галичині. Однак і там “Просвіти” перебували під пильним оком польської влади. Організації постійно відчували на собі тиск адміністративних структур, а на проведення заходів повинні були питати дозволу в намісництва. У лютому 1921 р. Львівська “Просвіта” звернулася з листом до намісництва, де повідомляла про проведення 25 березня загальних зборів та перешкоди адміністративної влади у їхньому скликанні. Висловлювалося прохання видати наказ підлеглим намісництву органам, щоб ті не чинили перешкод у поїзді делегатів до Львова та проведенні зборів [19, 7].

Виникнення “Просвіти” на Волині відбувалось пізніше, ніж у Галичині, а в окремих регіонах пізніше, ніж у Наддніпрянщині. У 20-х роках, зіткнувшись з подібними до організацій інших регіонів проблемами, товариства Волині вирішили об'єднатись й утворити координаційний центр. 8 липня 1922 р. у Луцьку відбувся з'їзд осередків регіону, на якому утворилось об'єднання культурно-освітніх товариств під назвою “Волинська “Просвіта” та прийнято його статут [17, 3].

У Наддніпрянщині тривало послідовне та цілеспрямоване утвердження радянської влади. “Просвіта” перебувала з нею у відкритому конфлікті. Культурно-освітня праця, якою займалась організація, за радянських часів почала вживатись у формулюванні “політосвіта” або “політосвітробота” [6].

Товариства мали стати авторитетними політосвітніми органами на селі за рахунок “очищення” їхнього складу та співпраці з гуртками КСМУ. Їх зобов'язували виконувати всі завдання за планом політпівітосвіти та звітувати перед нею. У березні – квітні 1922 р. товариства за рекомендацією політосвіти повинні були зайнятись агітацією щодо весняної посівної кампанії, читаючи лекції про переваги колективного господарства перед індивідуальним, агітувати за допомогу тим, хто голодував на Поволжі, налаштовувати селян проти церкви, здійснювати антирелігійну пропаганду, до 1 квітня взяти на облік неписьменних віком від 10 до 50 років. Недбалість у роботі мала розглядатись як небажання підпорядковуватися повітполітосвіті зі всіма виниклими з цього наслідками [2, 199].

Починалося згортання діяльності “Просвіт” у Радянській Україні. Зокрема, 25 жовтня 1922 р. шкільний інструктор Печерської волості повідомляв політосвіті, що в регіоні існує 19 хат-читалень. Усі “Просвіти” ліквідовані та замінені хатами-читальнями [3, 42]. Невдовзі в Радянській Україні товариства взагалі припинили своє функціонування.

Найпізніше з українських етнічних земель – 1920 р. – “Просвіти” почали діяти в Закарпатті. Проте, і там вони повністю залежали від державних органів. У цей час згаданий регіон відійшов до Чехословаччини. Умови існування організацій у Закарпатті були легшими, ніж у Радянській Україні.

У грудні 1925 р. Ужгородська “Просвіта”, розсилаючи запрошення членам товариства, проголошувала метою організації культурне та економічне піднесення руського народу, що проживав у межах Чехословацької республіки [4, 1]. Тобто й надалі здійснювалася робота за напрямком ще визначеним першими організаціями навіть у межах чужої держави. Однак, 1939 р. “Просвіти” на Закарпатті були ліквідовані угорською окупаційною владою. Того ж року припинило функціонування і Львівське товариство.

“Просвіти” 1917 – 1939 рр. діяли в межах різних державних утворень, вплив яких виявлявся їхньою політикою щодо організації. Найбільш сприятливою була політика державних форм, створених українським народом у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1920 рр. У свою чергу праця “Просвіти” й чималої кількості її осередків завжди була необхідною і важливою для українського народу, але не зовсім сприятливою для іншонаціональних утворень (зокрема, Австро-Угорської та Російської імперій, Української Соціалістичної Радянської Республіки). Адже товариства, дбаючи про піднесення національної свідомості, втілювали національну ідею в підсвідомості власного народу. Ставало актуальним поняття української державності, що створювало дискомфорт та ставило під сумнів існування власне тих утворень, у межах яких функціонували

“Просвіти”, а відповідно ідея українського державного об'єднання була руйнівною для іншонаціональних імперій. Починалася боротьба за самозбереження, що у свою чергу викликало тиск та нейтралізацію, а часом ліквідацію товариств. Така взаємодія була логічною для держав, які були її учасниками, однак неприродною для “Просвіти”, оскільки порушувалося право українського народу на самовизначення. У діячів товариств усталювалася думка про те, що існування в іншонаціональній державі є дискомфортом і тому нагальним було утворення власної держави, у якій функціонування організацій могло підтримуватися. Причетні до формування української державності, організації у своїх лавах підготували діячів, які брали участь у роботі державних органів та намагались утверджувати та розбудовувати власну державу, у якій “Просвіти” поруч з іншими громадськими об'єднаннями сприяли стабілізації суспільно-політичного життя. Досвід, набутий у чужоземних для українського народу утвореннях, давав можливість урахувати недоліки та усунути їх у розбудові національної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белей І. Двадцять і п'ять літ історії товариства “Просвіти.” – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, 1894. – 68 с. – Описано за сучасним правописом.
2. ДАВО (Державний архів Вінницької області). – Ф. Р-5009. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 199, 230.
3. ДАВО. – Ф. Р-794. – Оп. 1. – Од. зб. 52. – Арк. 42.
4. ДАВО. – Ф. 3995. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 1.
5. ДАХО (Державний архів Хмельницької області). – Ф. Р-794. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Арк. 43.
6. Див.: Галушинський М. Позашкільна освіта (народина – освітні установи – організаційні форми – мета). – Львів, 1927. – 23с.
7. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. – К.: ВУТ “Просвіта”, 1993. – 128 с.
8. Зуляк І. Польська влада і “Просвіта”: проблеми взаємовідносин // Наукові записки /Тернопільський державний педагогічний університет ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. XII. – С. 120 – 128; Зуляк І. “Просвіта” Східної Галичини в період польської окупації // Наукові записки / Тернопільський державний педагогічний університет ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. XI. – С. 65 – 70.
9. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.). – К.: Логос, 1996. – 346 с.
10. Ковба Ж.М. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1993. – 127 с.
11. Лозинський М. Сорок літ діяльності “Просвіти”. – Львів: Друкарня НТШ, 1908. – 72 с. – Описано за сучасним правописом.
12. Масюк С. Культурно-освітня діяльність “Просвіти” (березень 1917 – 1920 рік.) // Вісник Київського університету. Історія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 1996. – Вип. 34. – С. 87 – 95.
13. Перський С. Популярна історія товариства “Просвіта” у Львові. – Львів: Друкарня вид. спілки “Діло”, 1932. – 268 с.

14. Савчук Б. Волинська “Просвіта”. – Рівне: Ліста, 1996. – 148 с.
15. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). – Ф. 2581. – Оп. 1. – Од. зб. 160. – Арк. 11,17.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Од. зб. 157. – Арк. 11 – 11 зв.; 73.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Од. зб. 318. – Арк. 3.
18. ЦДІАУЛ (Центральний державний історичний архів України в м. Львові). – Колекція № 9. – Оп. 1. – Од. зб. 68690. – Арк. 101 – 102.
19. ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Од. зб. 227. – Арк. 7.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Державної льотної академії України.

Наукові інтереси: культурно-освітні процеси в Україні в період національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр.

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ ПОВСТАНСЬКИХ ЗАГОНІВ "ХОЛОДНОГО ЯРУ" В 1921 – 1922 РР.

Денис КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ (Хмельницький)

У статті здійснено аналіз кількості, політичної належності, методів боротьби повстанських загонів „Холодного яру” в 1921 – 1922 рр.

This article has analyzed the quantity membership of political parties, the methods of struggle the insurgents detachments of the “Holodniy yar” in the 1921 – 1922-th.

В умовах сучасного державотворення, становлення української спільноти та структуризації стосунків між окремими соціальними групами та державою сьогодні у всій своїй складності постала в українській історіографії необхідність ґрунтовного дослідження антибільшовицького селянського повстанського руху. У цьому контексті привертає увагу діяльність повстанських загонів „Холодного яру”. Про це, зокрема, частково йдеться в працях О.Кучера [33 – 34], Р.Коваля [30], М.Пономаренка [42], Ю.Ляшка [37 – 38], О.Солодара [44], Н.Гулі та Н.Лаврієнка [25 – 27], Р.Павленка [41], В.Лазуренка [35], В.Коротенка [31], М.Іванченка [28 – 29], В.Щербатюка [46 – 49] та інших. Їхні дослідження здебільшого торкалися передусім історії „Холодноярської республіки”. Повстанські загани згадувалися опосередковано. Через недостатню джерельну базу в цих працях знаходимо чимало суперечливих, а інколи й заплутаних, сфальсифікованих фактів. З огляду на це зроблено спробу на основі аналізу документальних даних, значну кількість яких автор уводить у науковий обіг уперше, всебічно з’ясувати структуру та діяльність повстанських загонів центральної частини УСРР, місцевості „Холодний яр” у 1921 – 1922 рр.

У січні 1921 р. відбулося об'єднання повстанських загонів „Холодного яру”. Їхнім головним отаманом став Микола Бондарчук (Бондарук). На з'їзді біля с. Цвітна Чигиринського повіту начальником штабу та пішого відділу було призначено Терещенка, командиром 1-го кінного полку – Завгороднього, 2-го – Хмару [30, 67].

Про діяльність повстанських загонів свідчать такі факти. Ймовірно на початку 1921 р. загін Зеленчука захопив й утримував п'ять днів м. Черкаси, а повстанці на чолі з отаманом Матвієнком – м. Чигирин, де перебували три дні [32, 189]. Взимку 1920 – 1921 рр. загін Мамаєва захопив баржу, що рухалася по Дніпру [32, 137].

Для розширення своєї повстанської мережі до „Холодного яру” неодноразово прибували повстанські групи Н. Махна. Так, одна із них 3 січня 1921 р. дислокувалася біля Іванківського цукрового заводу [14, 22]. 7 січня повстанці пройшли через села Михайлівка, Хрещатик Золотоніського повіту і під тиском 1-ї кінної армії відступили на лівий берег Дніпра. 8 січня частина загону Н. Махна дислокувалася біля с. Бузівка, що неподалік Умані [14, 24]. Тоді ж біля с. Варварівка Катеринославського повіту на правий берег Дніпра перейшла інша група махновців, яка нараховувала близько 500 – 700 бійців. Поповнюючись за рахунок місцевих селян, ці повстанці пройшли в північну частину Уманського повіту. Але, зазнавши поразки в численних боях з червоноармійцями, особливо біля с. Конела, що неподалік Умані, отаман Махно вирішив повертатися [39, 60]. Пройшовши села Лисянка, Таганча, Хрещатик, у ніч з 7 на 8 січня загін Махна перейшов на лівий берег Дніпра [39, 61; 49, 41].

26 січня 1921 р. об'єднані повстанці „Залізняка” (Мефодій Голик) та Батрака в складі близько 130 осіб були атаковані ескадроном 10-ї кавалерійської дивізії. Втративши чотирьох бійців, поміж яких був начальник штабу Коваленко, вони попрямували до с. Бобринець [7, 126]. 2 лютого загін „Залізняка” був атакований частинами 112-го червоноармійського полку у Федварському лісництві. Уникаючи військової сутички, повстанці попрямували в напрямку Чигирин [5, 25 зв.]. Досить широко розгорнув діяльність загін Завгороднього, який для проведення нападів на населені пункти поділявся на групи. 12 березня в складі 23 бійців здійснено напад на с. Сентово, 13 березня 30 повстанців зайняли села Кам'янка [4, 24-25], Мартоноша, Панчеве Новомиргородської волості, а 15 березня – села Гробове, Злато піль [4, 27], Розлива Златопільської волості [23, 155]. Проте, траплялися і прикрі випадки для повстанців. Так, 17 березня в північній частині Чигиринського повіту було розгромлено загін Пилипа Хмари [23, 153]. 18 березня повстанці отамана Голого, переправившись на правий берег

Дніпра, здійснили напад на с. Михайлівку, що неподалік м. Канів [15, 2 зв.]. 20 березня вони в складі 120 бійців захопили у полон 80 червоноармійців будівельного загону [3, 53]. Однак, 28 березня повстанці повернулися на Полтавщину [15, арк. 2 зв.]. 18 березня частина загону Завгороднього в складі 50 осіб зайняла с. Шпакове Новомиргородського району [4, 25]. 19 березня його розвідка здійснила напад на лісопилку с. Капітанівка [23, 155]. 19 та 21 березня загін Завгороднього в складі 150 осіб здійснив напад на ст. Сердюківка [23, 152; 19, 37]. 23 березня він зайняв села Межи гірка [23, 156], Панчеве [5, 47]. Проте інколи повстанцям доводилось оборонятися і від деяких місцевих жителів. Так, 30 березня в боротьбі з 12-им Катеринославським кавалерійським ескадроном загін Хмари змушений був уникати сутичок й з місцевими селянами [16, арк. 4 зв.]. У березні 1921 р. Гупало організував свій власний повстанський загін (до цього входив до складу загону Хмари, а потім – Кібця) та об'єднався із загonom отамана Хвилі. Після загибелі останнього Гупало перейняв командування загonom, кількість якого сягала 30 осіб [23, 236]. Також діяли загони Стодолі (200 осіб), Темного (50 осіб). При цьому кількість повстанців зростала швидкими темпами. Так, у квітні повстанці отаманів Стодолі та Завгороднього налічували понад 1 тис. осіб. Також діяли повстанські угруповання під проводом Калеберди, Деркача, „Кобзаря”, Іванова [42, 495], Мелешка („Чорт”), братів Дерещуків [40, 38]. Об'єднані загони Хмари, Гризла, Лютого, Кваші, Мамає та Яблучка (Яблунька) присягнули вигнати більшовиків або загинути в боротьбі [28, 171]. 2 квітня повстанці Водяного, Кібця та Кириченка кількістю 700 осіб передислокувались з району м. Черкаси в межі „Холодного яру”. Тоді ж загін Хмари в складі 39 вершників зайняв с. Іванівка Медведівської волості. Переодягнені в червоноармійську форму, вони 3 квітня зайняли села Мельники, Голоківка тієї ж волості [23, 156]. 16 квітня у Жеребецькому яру в районі с. Цвітне червоноармійці захопили штаб отамана Завгороднього [16, арк. 4 зв.]. 17 квітня об'єднані загони Хмари та Деркача в складі 150 бійців здійснили напад на с. Голоківка [23, 165]. 20 квітня червоноармійський загін у складі 170 штиків та 11 шабель біля с. Старосілля, що неподалік м. Черкаси, наздогнав загін Хмари в складі 150 шабель та 60 штиків. Проте повстанці, уникнувши бою, втекли [16, 4 зв.]. Продовжували боротьбу загони отаманів Кириченка, Квочки, Царенка, Савченка, Клепача, Захарова, Штиля, Терещенка та інших [43, 34]. Але чимало повстанців, сподіваючись отримати амністію, склали зброю. Так, наприкінці квітня здалися 25 бійців із загону Дерещука [15, 3]. У Волочанському повіті склали зброю повстанці та їх отамани Капиніс і Ковтун, у м. Павлоград здалося 50 повстанців на чолі з отаманом Євдокимовим тощо [46, 175]. Є припущення, що Ю. Г. Євдокимов

був членом колегії ДПУ, який створив фіктивний антибільшовицький повстанський загін – „Чорноморську повстанську групу” для підпільної роботи серед повстанців [36].

6 травня з невідомих причин Бондарчук убив Терещенка. Його місце посів І.Петренко [30, 68]. 12 травня загони отаманів Хмари та Деркача здійснили напад на с. Вищі Верещаки. Далі вони, знищуючи радянських службовців, попрямували через села Антонівка, Триліси, Янівка, Головківка, Мельники [23, 165]. 23 травня загін Завгороднього кількістю понад 500 осіб зайняв с. Балаклієво, після чого попрямував у села Старосілля, Буда Орлівська, Виноградівський монастир Черкаського повіту [23, 168].

У липні 1921 р. на останньому з’їзді отаманів „Холодного яру”, „Орел” (Г.Нестеренко) та Отаманенко заявили, що Бондарчук був звичайним зв’язківцем повстанців із закордонним повстанським керівництвом. До того ж, у зв’язку із убивством Терещенка, Бондарчука було позбавлено посади головного отамана „Холодного яру” [30, 67]. Тоді ж головним отаманом став Герасим Несторенко [30, 69], а начальником штабу – Сергій Отаманенко [30, 71]. Головному отаману були підпорядковані загони отаманів Завгороднього, Хмари, „Чорного Ворона”, Гонти, Іванова, С. Гризла, І. Савченка-Нагірного, С. Захарова. Налагоджено зв’язок з отаманами Семеном Заболотним, Петром Дерещуком, Трохимом Голим. Діяльність холоднорських загонів охоплювала Олександрійський, Чигиринський, Звенигородський, Єлисаветградський, Уманський та інші повіти [30, 69 – 70].

7 липня 1921 р. загін Нагірного здійснив напад на Грушевський цукровий завод [23, 171]. 23 липня склали зброю отамани Ярошенко, Іванов, „Чорний Ворон” [48, 185]. Того ж дня загін Голого в складі 30 осіб дислокувався в лісі, що біля містечка Золотоноша [9, 28]. 25 липня він вступив у сутичку з міліцією в с. Коробівка, після чого переправившись через Дніпро, діяв у Золотоніському повіті [2, 270]. Отаман Нагірний не зміг зберегти загін. З ним залишилося тільки 15 осіб. Тому 27 липня 1921 р. він укотре розпочав переговори з більшовиками щодо складання зброї. У той час близько 200 повстанців під проводом Чорного дислокувалися у Свиненському та Комарівському лісах [45, 38]. 30 липня у „Холодному яру” червоноармійцями було розгромлено повстанську групу Овчаренка [23, 190].

7 серпня [44, 130] на околиці с. Лубенці припинив діяльність Холоднорський повстанський комітет, створений за посередництвом екзильного уряду УНР, у складі Петренка, Деркача та Чучупаки. З ними здався більшовикам 1141 повстанець [38, 37; 44, 132; 31, 456]. 9 серпня загін „Залізняка” в складі 30 вершників дислокувався біля містечка Знам’янка [23, 174]. 11 серпня він об’єднався із загonom Завгороднього та „Орла” під

загальним керівництвом „Залізняка”. Кількість повстанців нараховувала близько 200 осіб, на озброєнні в яких були три кулемети [23, 176]. Тоді ж зазнав розгрому загін отамана Олійника, а наступного дня – Нагірного [23, 190]. 13 серпня повстанські загопи кількістю 80 бійців під проводом отаманів Хмари та Стодоли було розбито червоноармійцями неподалік м. Чигирин [23, 177]. У середині серпня в бою загинув отаман Яблучко [23, 311]. 15 – 16 серпня 1921 р. в районі с. Цвітне заарештований отаман Назар Стодоля [23, 177; 38, 37]. 17 серпня здалися отамани Темний, Мамай [23, 177]. Тоді ж у с. Жаботин склали зброю понад 20 отаманів та 70 повстанців. Поміж них були Петренко, Деркач, Василенко, Товкач, Литвиненко, Панченко [23, 179]. За іншими даними останні здалися ще 4 серпня [17, 15]. 23 серпня здався й повстанський комітет „Холодного яру” під керівництвом Навченка, помічником якого був Дзигар [23, 190]. 29 серпня 1921 р. на Дніпровських островах біля с. Погорільці, що на Чигиринщині, було ліквідовано основну частину загону Бойка. У безвихідній ситуації отаман та 13 бійців склали зброю [12, 2]. Проте, 31 серпня загін „Чорного Ворона” в складі 90 осіб зайняв с. Лебедин [23, 184]. Також у „Холодний яр” з Херсонщини прибув загін Соколова [22].

На початку вересня в районі с. Сахнівка, Кумейки, що неподалік м. Канів, діяли окремі групи загону Н. Махна, які об’єдналися разом із загонами Лиха, Цвітковського й нараховували близько 300 осіб [20, 13]. 7 вересня 1921 р. об’єднані загопи Завгороднього, Хмари, Чорного кількістю 120 штиків та 30 шабель зайняли с. Старосілля, що неподалік м. Черкаси [9, 95]. У вересні 1921 р. 300 повстанців зайняли м. Чигирин. Діяли загопи Калеберди, Хмари, Квача, Голого, Пушкевича, „Ламай Ярмо”, Нагірного та інших [44, 132; 31, 456].

У той час певна частина повстанців діяла поза „Холодним яром”. Так, загін „Чорного Ворона” в складі 30 штиків та 19 шабель воював у районі с. Мокра Калигірка в Уманському повіті. Лише наприкінці вересня 1921 р. цей загін виявив себе у Звенигородському повіті нападом на с. Яромлівка [18, 55 – 56]. 26 вересня загін „Чорного Ворона” здійснив напад на с. Єлизаветградка, а загін Завгороднього – на с. Турія Єлизаветградського повіту. 27 вересня загін „Чорного Ворона” здійснив напад на с. Сучок, а 30 вересня загін Завгороднього – на с. Водяне [20, 50]. 1 жовтня 1921 р. останній зазнав поразки біля с. Веселий Кут [20, 64].

У жовтні Завгородній об’єднав під своїм керівництвом загопи Мефодія Голика та Архипа Бондаренка [30, 72]. 10 жовтня повстанці „Чорного Ворона” здійснили напад на с. Антонівка Звенигородського району. В ніч з 14 на 15 жовтня повстанці Завгороднього здійснили напад на с. Товмач, що на

Звенигородщині [18, 67]. 15 жовтня 1921 р. загін „Чорного Ворона” зруйнував продовольчий заготівельний склад у м.Звенигород [20, 133]. Тоді ж бійці „Голого” діяли в районі сіл Будище, Мошни, що біля Черкас [21, 90]. У ніч з 18 на 19 жовтня 1921 р. загін „Чорного Ворона” здійснив напад на ст. Ступчинна [18, 67 зв.]. 22 жовтня повстанці Гонти захопили заготівельні склади біля ст. Ворзель [20, 133]. Наприкінці жовтня 1921 р. загін Завгороднього в складі 30 осіб діяв у Чигиринському повіті. Йому допомагали 50 повстанців „Орла” та 15 Соколова (Лихого) [20, 95]. 1921 року діяли повстанські загони отаманів Туза, Сокола, Пугача, Жуйводи, Божка [28, 171], Уманця, Яблуньки, Лантуха. У Притясминських заплавах дислокувалися рештки загону Бойка [22]. Проте, 10 грудня 1921 р. в околицях м. Корсуня було поранено та взято в полон отамана Голого. Останній по дорозі в містечко Богуслав помер [2, 483]. У другій половині грудня 1921 р. в Радомишльському повіті було заарештовано отамана „Чорного Ворона” разом з 14 повстанцями. За свідченням більшовиків, прізвище отамана було Петренко [20, 268]. На нашу думку, це була спроба повстанців увести більшовиків в оману, оскільки отамани „Чорний Ворон” та Петренко продовжували боротьбу. Загін Гризла попрямував до Уманського повіту, де налагоджував зв'язок із загонами Продченка, Артаманюка, Беревцюка [13, 6]. Наприкінці 1921 р. на південну Київщину прибули махновці. Біля м. Біла Церква вони об'єдналися з отаманами „Чорним Вороном”, Петренком та іншими. Кількість повстанців становила 3 000 бійців, які мали 138 кулеметів та артилерійську батарею. Проти них кинуто 17-у кінну дивізію Котовського та полк червоного козацтва Примакова. Маневрування сил розпочалося 31 грудня та розтягнулося фронтом на 3 – 4 кілометри. Бій розпочався 2 січня 1922 р. й тривав до середини місяця. У зв'язку із кількісною перевагою частин Червоної армії повстанці вдалися до відступу [32, 199]. На початку лютого 1922 р. загони Завгороднього, „Залізняка” та Іванова спільно діяли в Чигиринському повіті. Зокрема, 3 лютого вони здійснили напад на с. Ружичеве. Згодом повстанці „Залізняка” попрямували в напрямку с. Хирівки Олександрійського повіту, але зазнавши там поразки, пішли у Чорний ліс [1, 9].

Навесні 1922 р. командування „Холодного яру” відправило Ю. Горліс-Горського в Партизансько-повстанський штаб для отримання директив. Незабаром до „Холодного яру” прибули чекісти [24, 408]. Для ліквідації загону Гризла було відправлено три інтернаціональні батальйони (китайці, мадяри) і бронепотяг „Грім”. 21 березня 1922 р. вони оточили повстанців біля с. Новоселиця. Поранений отаман оборонявся до останнього набою, але був узятий у полон. Після допитів С.Гризла було закатовано Звенигородськими

чекістами [28, 172; 29]. 14 квітня міліція атакувала загін „Чорного Ворона” у Чигиринському повіті й убила вісім повстанців, поміж яких був помічник отамана Польовий [1, 33].

Ймовірно 23 квітня 1922 р. керівником Холодноярської повстанської організації було обрано Ларіона Завгороднього (Загородній). Йому підпорядковувалися: Чигиринський полк Мефодія Голика, Черноліський полк Дениса Гупала, Лебединський полк „Чорного Ворона”. У квітні загін Завгороднього контролював станції Цибулеве, Фундуклієвка, Хирівка. У червні він здійснив напад на с. Федвар [30, 73]. 25 квітня повстанський загін Грізного в складі 30 осіб здійснив напад на залізничну станцію Садово-Городична. Вилучивши зданий селянами продподаток, повстанці пішли в напрямку с. Орловець Черкаського повіту. 27 квітня кількістю 20 осіб вони атакували розвідку 217-го червоноармійського полку поблизу с. Балаклія Черкаського повіту [1, 33].

Загін „Чорного Ворона” із 17 по 22 червня діяв у Калигірській волості. 18 червня він здійснив напад на с. Петриківка [11, 173]. 25 червня 1922 р. летючий загін 102-го батальйону військ ДПУ внаслідок чотиригодинного бою поблизу с. Товмач Звенигородського повіту із загоном „Чорного Ворона.” завдав повстанцям поразки. Наступного дня він наздогнав цих повстанців біля с. Янопіль Єлизаветградського повіту і вкотре отримав перемогу. За ці два дні з 130 повстанців у строю залишилося тільки 25 осіб [33, 156]. 29 червня 1922 р. загін „Чорного Ворона” напав на с. Вербовець. Далі повстанці попрямували через села Мокра Калигірка, Ярошівка, Водяне [11, 178].

Тоді загони повстанців перейшли до тактики швидких нападів на адміністративні приміщення населених пунктів [44, 132]. У квітні 1922 р. повстанці зайняли с. Коханівка, а в травні – с. Кам’янка. Вони контролювали залізницю на дільниці Бобринська – Знам’янка, заважаючи просуванню військ і вивезенню з України продовольства [38, 37].

8 серпня 1922 р. загін Гупала атакував міліцію із с. Цибулів [8, 95]. Згодом повстанці Гупала об’єдналися із загоном „Громиги” (він підпорядковувався „Залізняка”) й нараховували близько 100 осіб [10, 19; 6, 28]. 13 серпня із загону „Ламай-Ярмо” здалося 6 бійців [45, 52]. Продовжували діяти загони Завгороднього, Грізного та інших отаманів. Але наприкінці року й вони зазнали розгрому [42, 496]. За сприянням Ю.Г.Євдокимова [36] 29 вересня 1922 р. неподалік ст. Звенигородка чекістам вдалося під час наради заарештувати [30, 73] 28 отаманів. Поміж них були Ларіон Завгородній, Денис Гупало, Мефодій Голик, Тимофій Компанієць, Василь Ткаченко [38, 38]. Разом з попереднім арештом 20 вересня частини повстанців із загону „Орла” було заарештовано близько 1 700 повстанців

[34, 46]. З метою приховування кількості жертв червоного терору більшовики вдалися до адміністративно-територіальних заходів. Згідно з постановою Президії Київського губвиконкому від 13 листопада 1922 р. Чигиринський повіт було поділено на дві частини й підпорядковано сусіднім повітам [44, 133]. „Холодноярська республіка” остаточно припинила своє існування.

Таким чином, протягом 1921 – 1922 рр. у „Холодному яру” мав місце спалах повстанського антибільшовицького руху. Головне управління загонами протягом названого періоду здійснювали Микола Бондарчук (Бондарук), Герасим Нестеренко („Орел”), Ларіон Завгородній (Загородній). Чисельні холодноярські загони прагнули до залучення в повстанську боротьбу жителів інших регіонів, а для цього залишали свій край і проводили бойові акції у сусідніх повітах Київської, Миколаївської та Катеринославської губерніях. Також для ведення повстанської боротьби чимало холодноярських загонів приєднувалися до повстанських груп Н. Махна, які періодично прибували з Лівобережної України. Проте траплялися випадки припинення діяльності низки отаманських загонів, натомість яких виникали інші. Апогеєм цього явища був арешт близько 30 отаманських загонів у вересні 1922 р., внаслідок чого повстанський рух у зазначеному регіоні пішов на спад.

Грунтовне дослідження цієї проблеми є перспективою подальших наукових розвідок у заданому напрямі. Симбіоз особливостей регіональної історії надасть можливість максимальної об’єктивності у вивченні антибільшовицького повстанського руху селян 1920-х рр. в УСРР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-158. – Оп. 1. – Од. зб. 10а. – 70 арк.
2. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р-28. – Оп. 6. – Од. зб. 2. – 610 арк.
3. Державний архів Київської області. – Ф. Р-1. – Оп. 2. – Од. зб. 74. – 218 арк.
4. Державний архів Кіровоградської області (Громадські організації) (далі ДАКО (ГО)). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 88. – 242 арк.
5. ДАКО (ГО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 163. – 185 арк.
6. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. Р-152. – Оп. 1. – Од. зб. 220. – 43 арк.
7. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – 196 арк.
8. ДАМО. – Ф. Р-916. – Оп. 2. – Од. зб. 549. – 107 арк.
9. ДАМО. – Ф. Р-1996. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – 176 арк.
10. ДАМО. – Ф. Р-1996. – Оп. 1. – Од. зб. 26. – 26 арк.
11. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-189. – Оп. 1. – Од. зб. 45. – 341 арк.
12. ДАЧО. – Ф. Р-546. МКФ. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 142 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУУ). – Ф. 2. – Оп. 2. – Од. зб. 302. – 124 арк.
14. ЦДАВОВУУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 286. – 42 арк.
15. ЦДАВОВУУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – 9 арк.
16. ЦДАВОВУУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Од. зб. 47. – 65 арк.

17. ЦДАВОВУУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Од. зб. 81. – 43 арк.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 425. – 75 арк.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 615. – 227 арк.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 616. – 281 арк.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 644. – 161 арк.
22. Березняк В. Перемир'я // Черкаський край. – 2003. – 13 серпня. – С. 6.
23. Героїзм і трагедія Холодного Яру / За ред. Р. Ковалю. – К.: Б. в., 1996. – 317 с.
24. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Лондон: Видав М. Мироненко, 1967. – 434 с.
25. Гуля Н. Холодний Яр у контексті історії Черкащини // Освіта і наука Черкащини. ЧПБ імені Героїв Чорнобиля. Ступені становлення й розвитку: Матеріали науково-практичної конференції. – Черкаси: ЧПБ, 2003. – С. 21 – 26.
26. Гуля Н. І., Лаврієнко Н. П. „Холодноярська республіка” у контексті регіональної історії // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Вип. 50. – Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2003. – С. 76 – 79.
27. Гуля Н. І., Лаврієнко Н. П. Холодний Яр на історичній карті України // Черкащина в контексті історії України. Матеріали 1-ї науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 50-річчя утворення Черкаської області). – Черкаси: „Ваш дім”, 2004. – С. 224 – 232.
28. Іванченко М. Вільне козацтво // Спілка „Витоки” у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упорядники Бушин М. І., Щербатюк В. М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 157 – 174.
29. Іванченко М. Кошовий отаман Семен Гризло // Катеринопільський вісник. – 2001. – 24 жовтня. – С. 3.
30. Коваль Р. Ренесанс напередодні трагедії. – К.: Діокор, 2003. – 92 с.
31. Коротенко В. В. Документи державного архіву Полтавської області про селянський повстанський рух на території Кременчуцької губернії (Холодний Яр) у 1921 р. // VII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – Ч. 2. – К.: Рідний край, 1995. – С. 455 – 457.
32. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917 – 1926 рр.). – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 260 с.
33. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. – 172 с.
34. Кучер О. О. Участь ВУЧК – ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921 – 1923 рр. // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9. – С. 40 – 51.
35. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси: „Ваш Дім”, 2004. – 456 с.
36. Логвиненко І. Вогонь з Холодного Яру // Народна газета (Київ). – 1995. – № 32 (серпень). – С. 4.
37. Ляшко Ю. Отаман з Холодного Яру // Трудова слава (Кам'янський район Черкаської обл.). – 1997. – 12 липня. – С. 3.
38. Ляшко Ю. Ю. Холодноярська республіка 1918 – 1922 рр. // Місто на скелястих берегах Тясмину. Історико-економічний нарис / Упорядник Марчук В. Д. – Кам'янка: Б. в., 1999. – С. 35 – 39.
39. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – В 2-ох ч. – Ч. 2. – К.: Видавництво „Молодь”, 1995. – 176 с.
40. Отаман Іван Лютий-Лютенко. Вогонь з Холодного Яру: спогади / За ред. С. Кравця. – Детройт: Namtramck Printing, 1986. – 151 с.

41. Павленко Р. Боротьба за українську державність на Черкащині в п. п. ХХ ст. // Спілка „Витоки” у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упорядники Бушин М. І., Щербатюк В. М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 214 – 216.
42. Пономаренко М. Холодноярська республіка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / За ред. Гунського Б.В., Литвина В.М., Смоля В. А. – К.: Українські пропілеї, 2002. – С. 486 – 497.
43. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9. – С. 34 – 44.
44. Солодар О. І. Червоний терор на Чигиринщині в 1920-х роках // Черкащина в Новітній історії української нації та держави: Збірник наукових праць / За ред. Майбороди О. М., Масненка В. В. – К.: Стилос, 1999. – С. 126 – 140.
45. Черкащина в період відбудови народного господарства 1921 – 1925 рр. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. Грушкіна В. М. – Черкаси: Черкаське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. – 328 с.
46. Щербатюк В. М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
47. Щербатюк В. Отаман Іван Лютий // Лисянщина (Лисянський район Черкаської обл.). – 1998. – 22 серпня. – С. 3.
48. Щербатюк В. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі на прикладі окремих перших регіонів Південної Київщини // Спілка „ Витоки” у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / Упорядники Бушин М. І., Щербатюк В. М. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 175 – 190.
49. Щербатюк В. Українська національно-визвольна революція початку ХХ ст. Край у 1917 – 1920-х роках // Добридень (Лисянський район Черкаська обл.). – 2000. – № 7 – 11 (липень – листопад). – С. 39 – 41.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Красносілецький Денис Павлович – кандидат історичних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Наукові інтереси: антибільшовицький рух селян в УСРР у 1920 – 1924 роках.

ДІЯЛЬНІСТЬ І.Є.КЛИМЕНКА НА ПОСАДІ НАРКОМА ЗЕМЛЕРОБСТВА УСРР

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі аспекти політичної та господарської діяльності І. Є. Клименка – одного з представників партійно-державного керівництва радянської України – у період його перебування на посаді народного комісара землеробства.

In the article some aspects of economic activity political and are examined I. Y. Klimenko – one of representatives of party-state guidance of soviet Ukraine – in a period his stay in position of folk commissar of agriculture.

Іван Євдокимович Клименко (1891 – 1937) належить до числа радянських партійних і державних діячів, репресованих у 1930-х рр. і потім реабілітованих. Сьогодні його ім'я маловідоме, проте в 1920-х рр. його досить добре знали в Україні як одного з представників її політичного керівництва.

У літературі радянських часів, безпосередньо присвяченій І.Є. Клименку, його біографія висвітлювалася досить тенденційно. Зміст фактів та їхній аналіз не виходили за рамки дозволеного тоді в історичній науці [23]. У роки незалежності автором зроблена спроба комплексного дослідження радянського періоду в біографії Клименка [10], опубліковано ряд статей, де подавались окремі періоди його біографії і ключові факти політичної та господарської діяльності [9].

У пропонованій публікації ми поставили за мету проаналізувати деякі аспекти діяльності І.Є.Клименка на посаді народного комісара землеробства УСРР у період 1922 – початку 1925 рр., які ще не стали предметом достатнього висвітлення. Цей час є досить насиченим у його біографії і репрезентативним у контексті показу складних процесів соціально-економічного та політичного розвитку України в перші роки непу.

Народний комісаріат землеробства (Наркомзем) УСРР був створений у лютому 1920 р. У попередні роки наркоматами тут уже були Д.З. Мануїльський та М.К. Владимиров. Рішення про затвердження І.Є. Клименка на цей дуже відповідальний пост політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 24 квітня 1922 р. [31, 64] і воно було, на перший погляд, досить несподіваним. Раніше він не був задіяний на керівній роботі безпосередньо у сфері сільського господарства, хоч і був вихідцем із села, але з юних років працював у друкарнях Києва. До того ж мав лише три класи освіти, на відміну від своїх попередників, у яких за плечима були відповідно незакінчені університет і сільськогосподарське училище.

Але тут, як ми вважаємо, висувались інші пріоритети й переслідувалася певна мета – посилити партійне керівництво в Наркоматі землеробства. І для цієї ролі підходив І.Є. Клименко, що на цей момент уже став досить помітною фігурою у складі "другого ешелону" влади. У свої тридцять років він мав уже великий досвід, виявив себе на радянській і партійній роботі, де в період "воєнного комунізму" зумів проводити жорстку лінію.

Уже через кілька днів після призначення, у травні 1922 р., І.Є. Клименко доповідає на політбюро ЦК КП(б)У про сільгоспкампанію й отримує доручення підготувати тези з питань земельної політики [31, 80]. У результаті 14 травня 1922 р. був опублікований циркулярний лист губкомам партії, губвиконкомам і губернським земельним відділам "Про постійну систематичну роботу партії в галузі сільського господарства", в якому йшлося про "надзвичайну увагу партії" у відбудові сільського господарства [3, 6].

Час, коли І.Є. Клименко став народним комісаром землеробства України, був дуже важким для сільського господарства республіки. Значно скоротилися посівні площі, різко знизилася врожайність. Продукція

сільського господарства України 1921 року впала порівняно з 1916 р. з більш ніж 1 млрд. пудів до 277 млн. пудів [6]. Голод охопив в Україні 36% населення, і до кінця 1922 р., за неповними статистичними даними, від нього померли 126 тис. осіб [1].

І.Є. Клименко почав із зміцнення кадрового складу у своєму відомстві. Він виявив себе енергійним керівником, особисто багато їздив по Україні з метою організації роботи земорганів на місцях. Через кілька місяців, у жовтні 1922 р., доповів на оргбюро ЦК КП(б)У про кадрові переміщення практично в усіх губернських земвідділах України [34, 126]. У серпні 1922 р. у статті "Про облік спеціалістів сільського господарства і доцільне їх використання" він відзначив, що "революція і громадянська війна більше всього дезорганізували діяльність агроперсоналу і інших спеціалістів сільського господарства" і поставив завдання: "у всіх губерніях і у всіх відомствах провести точний переоблік всіх спеціалістів сільського господарства з виявленням їх наукового і практичного стажу ..." [4, 1]. Активні організаційні заходи й кадрові зміни, здійснені Клименком в структурах, підпорядкованих Наркомзему, покращили розв'язання питання про відбудову сільського господарства.

Серед багатьох невідкладних завдань головним було впорядкування землекористування. Ще V Всеукраїнський з'їзд Рад (лютий – березень 1921 р.) прийняв закон про закріплення землекористування, у якому вимагалось якнайшвидше закінчити розподіл землі колишніх поміщицьких господарств, а також лишків, вилучених у заможних селян.

Уже під керівництвом І.Є. Клименка Наркомат землеробства розробив "Основний закон про трудове землекористування", затверджений II сесією ВУЦВК у травні 1922 р., і Земельний кодекс УСРР, схвалений III сесією ВУЦВК у жовтні 1922 р. В останньому закладалися правові основи перебудови земельних відносин в українському селі на основі здійснення перших аграрних законів. У результаті законодавчих та інших організаційних заходів розподіл землі в Україні було закінчено до початку 1924 р.

У своїй доповіді про землеустрій на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад (січень 1924 р.) І.Є. Клименко констатував завершення розподілу землі. Причому 96 % всієї придатної землі було передано в трудове землекористування селян і тільки 4 % – для загальнодержавних потреб [18]. Він вніс пропозицію припинити подальший поділ землі та закріпити її не тільки за селами, але й за дворами, і з'їзд затвердив передачу землі селянам та закріпив її за ними.

Тепер важливим завданням Наркомату землеробства було продовження робіт із землеустрою. Існування таких явищ, як черезполосся, дрібнополосся і

дальноземелля, становило значну перепону в успішній відбудові сільського господарства. Кожен селянський двір прагнув отримати рівноцінні наділи. Це означало, що кожен одержував свій наділ у вигляді багатьох малих ділянок, які часто були на великій відстані одна від одної. Затрати часу в результаті різко зростали, а це негативно впливало на продуктивність праці. "Багато є господарств, земля яких розташована в 15 – 20 місцях...", – констатував нарком землеробства [14]. Найбільший інтерес у проведенні землевпорядних робіт виявляла селянська біднота, яка значно збільшила свої наділи за рахунок колишніх поміщицьких земель, але отримала землю в різних місцях. Держава ж могла виділити дуже мало коштів на землевпорядкування. У 1923 р. Наркомзем УСРР розробив десятирічний план землевпорядних заходів, перероблений потім, у зв'язку із збільшенням числа землевпорядного апарату й посиленням темпів робіт, у семирічний. Загальна площа землевпорядкованих територій на початок 1924 р. становила лише 33 – 35 % всієї площі землі [18].

Весь період перебування Клименка на посту наркома землевпорядкування і надалі залишалося актуальною проблемою. У січні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У відзначалась необхідність зосередити увагу на "проведенні внутрісільського землевпорядкування, без вирішення якого неможлива реорганізація і піднесення сільського господарства" та йшлося про те, що "землевпорядкування повинно всебічно полегшити планомірний розвиток колективізації сільського господарства" [22, 332].

У досліджуваній період продовжувався процес створення колективних господарств в Україні, що розпочався ще в перші роки радянської влади. Партійно-державне керівництво України всіляко намагалося сприяти розвитку колгоспів. Був створений відповідний фонд допомоги. Земельним кодексом 1922 р. для колгоспів передбачалося першочергове проведення землеустрою, пільгове кредитування, зменшення оподаткування.

І.Є. Клименко вже в перший рік свого перебування на посту наркома прагнув активно задіяти апарат НКЗ УСРР і земорганів на місцях в роботу з колективізації. 18 грудня 1922 р. колегія Наркомзему прийняла постанову, де констатовалося, що в останні два роки діяльність земорганів у галузі колективізації сільського господарства послабилась і що потрібно подбати про те, щоб ця робота була "ударною і бойовою". Планувався ряд заходів в організаційній та економічній сферах, а також у землевпорядному й агрономічному спряванні колективізації, ставилося завдання "повести широку агітаційну кампанію серед селянства за колективізацію сільського господарства" [5, 12].

У квітні 1923 р. На VIII Всеукраїнській партконференції голова Ради народних комісарів УСРР Х.Г. Раковський ставив у приклад всій Радянській Федерації роботу Наркомзему України в створенні колективних господарств, яких тоді було в республіці більше чотирьох тисяч [17]. Правда, інтереси, які спонукали селянина до вступу в колгосп, були різними. Члени колективів за своїм майновим і соціальним становищем могли належати до різних верств населення. Багато записувалися в артіль для збереження землі, що належала їм раніше. Часто колгоспи власне створювалися для отримання позички від держави, а потім розпадалися.

Держава, проводячи класовий принцип, матеріально підтримувала й надавала всілякі пільги насамперед незаможницьким колективам. Виходячи з наявних можливостей, земоргани надавали їм допомогу інвентарем, насінням, пільгами в податках, у землевпорядних роботах тощо. Для бідноти колгоспи з урахуванням пільг і прямої державної допомоги нерідко являли собою цілком прийнятний вихід із злиденного існування, і вступ цієї категорії селян до них є цілком зрозумілим. У грудні 1923 р. в тезах ЦК КП(б)У "Про подальшу роботу з колективізації сільського господарства" зазначалося: "Соціальний склад колективів, переважно незаможницький (більше 70 %), підтверджує, що колективи дійсно є тією формою землекористування, куди прагне незаможне господарство, не будучи спроможним жити індивідуально" [7, 16].

У період, що розглядається, тривали пошуки більш досконалої форми колективних господарств. На той час склалися три основні форми сільськогосподарських колективів: товариства спільного обробітку землі (тсози), артілі та комуни. У тсозах, що являли собою нижчу форму колгоспу, обробка землі проводилася спільною працею та об'єднаним інвентарем, і кожен член колективу користувався урожаєм з належної йому ділянки землі. У комунах усупільнювалося виробництво, споживання і домашній устрій життя; індивідуальне господарство селянина повністю розчинялось у колективному.

Артіль – це проміжна між двома вищезазначеними форма колгоспу, при якій зберігалось присадибне господарство селянина.

Для визначення в той час основної форми колективного господарства з трьох зазначених ще не було набуто достатньо досвіду. Велись дискусії – якій формі віддати перевагу, на яку орієнтуватись. І.Є. Клименко як нарком землеробства сприяв розвитку всіх трьох колгоспних форм. Однак, хоча у своїх статтях і виступах він і закликав не захоплюватися вищими формами, все ж спочатку помітною була певна його прихильність до комуни. Так, 1923 р. незабаром після відвідин ним свого рідного села на Чернігівщині, там створилася комуна. Головою її селяни обрали брата І.Є. Клименка – Анастаса

Євдокимовича [11, 107]. Або інший показовий факт – у квітні того ж року колегія НКЗ УСРР з особистої подачі наркома, розглядає прохання комуни "Молодий коммунар" про видачу 6 тис. крб. в грошових знаках 1923 р. для закупівлі коней та насіння і постановляє відпустити їй ці засоби в порядку винятку [29, 105].

В І.Є. Клименка не виникало сумнівів у перевазі комун і в тому, що в підсумку через нижчі форми колгоспів треба прийти саме до них. "Само собою, – відмічав він на початку 1924 р. – що в майбутньому ці артілі й товариства, при належному керівництві й підтримці, перетворяться у вищу соціалістичну форму колгоспу" [13, 3]. Він виявляв також і деяке прагнення до форсування переходу артілі в комуни. Так, у доповіді на Всеукраїнській нараді з питань партійної роботи на селі (квітень 1924 р.) він зазначав, що "артіль є перехідною стадією до комун і необхідно, щоб якомога швидше ці артілі перетворились в комуни в плані свого облаштування й економічного ладу" [19].

На місцях відповідно прагнули своєчасно відреагувати на подібні висловлювання керівництва, швидше відрепортувати. Непоодинокими були факти нав'язування місцевою владою селянським колективам, всупереч їхнім настроям, статуту артілі чи комуни [35, 172]. Комуни не мали популярності в населення, їх кількість порівняно з артілями була незначною, деякі комуни розпадалися. Згодом І.Є. Клименко вже виступає проти швидкого розв'язання такого питання.

На початку грудня 1924 р. на Всеукраїнській нараді з питань роботи на селі він наголошує: "Слід поставити в систему нашої агрономічної і землевпорядної роботи первинну колективізацію, яка була б економічно і психологічно доступною для широких селянських мас" [27, 146]. Ця ж думка прозвучала в його доповіді на Всеукраїнському з'їзді із сільськогосподарського кредиту в грудні 1924 р.: "Слід колективізацію в землеробстві зробити зрозумілою, доступною широким селянським масам ... Ми колективізацію не розглядаємо як організацію комун, артілей – слід віддати перевагу товариствам по спільній обробці землі, які при правильній землевпорядній та агрономічній роботі створюють основні економічні передумови для того, щоб на ґрунті первинного кооперування можна було будувати вищий тип колективів, вищий тип укрупненого сільськогосподарського виробництва" [6, 10].

Таким чином, І.Є. Клименко тоді залишився впевненим, що в перспективі колективні господарства зможуть у масі своїй досягти "вищого типу". Але він, як й інші керівники, причетні до колективізації, розуміли, що цього неможливо очікувати в найближчому майбутньому і що необхідний ще

тривалий час, щоб перевиховати селянина в "колективному дусі". Тому позиції переглядалися і здійснювалась орієнтація на пріоритетний розвиток товариств із спільної обробки землі, що як первинні колективні організації більше відповідали б настроям селян. Серед інших колективних форм господарювання тсози стають найбільш масовими виробничими об'єднаннями селянства.

На 1 січня 1925 р. в УСРР нараховувалось 5 406 колективних господарств. З них комун – 356; артільей – 4 855, тсозів – 194 [21, 63 – 64]. І хоча з кожним роком загальна кількість колгоспів зростала, проте в одноосібних селянських господарствах вона була незначною, і ще не визначала обличчя села. "Колективи, – зазначав І.Є. Клименко в кінці 1924 р., – як і раніше, перебувають у тяжкому стані" [12].

У цілому перші роки непу, на які випав час перебування І. Є. Клименка на чолі Наркомзему України, є періодом кризи колективного господарювання на селі. Незважаючи на підтримку держави селянство неохоче йшло в колгоспи. Радянська колективізація в різних її формах (комуни, артілі, тсози) не могла гармонійно поєднуватись, а ймовірніше суперечила розповсюдженій в той же час і дійсно природній для селянства практиці кооперації, що виникла задовго до радянських часів і ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах.

Кооператив і колгосп – види колективного виробництва з принципово різним устроєм. У кооперативі відсутнє відчуження селянина від засобів виробництва і ефект колективної праці виникає в результаті взаємозв'язку економічних інтересів товаровиробників через ринкові відносини. Масове кооперативне будівництво в Україні почалося відразу після переходу до непу. У жовтні 1921 р. із системи споживчої кооперації виділилася сільськогосподарська кооперація. Її об'єднання мали декілька форм. Найбільше розповсюдження набули універсальні сільгосптовариства, які обслуговували сільське господарство в основному у сфері збуту й поставок. З 1923 р. почалася робота зі створення спеціалізованої сільгоспкооперації. Спеціальні кооперативи обслуговували окремі галузі (тваринництво, насінництво, птахівництво та ін.), пов'язували сільське господарство з державною промисловістю.

Займаючись питаннями кооперації, І.Є. Клименко вважав, що ще надто мало зроблено з організації спеціальної кооперації, що необхідно створювати кредитну кооперацію з товаропосередницькими функціями, розвивати спеціальні види кооперації і що тільки таким чином можна створити стимул до більш широкого кооперативного охоплення елементів сільськогосподарського виробництва [15].

Кооперативний рух селянства ставав усе більш масовим, постійно розширювалась його соціальна база. Спочатку важливим вважалось протидіяти куркульському впливу в кооперації. "Незаможники повинні увійти широкою масою у сільгоспооперацію, інакше заможний прошарок в найближчі роки оволодіє нею, – говорив І.Є. Клименко на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад у грудні 1922 р. [2]. В резолюції з'їзду за його доповіддю відзначалася необхідність "пристосування роботи сільськогосподарської кооперації до обслуговування виробничих інтересів незаможного селянства" [30, 40].

А через кілька років, у лютому 1925 р. в закритому листі ЦК КП(б)У партосередкам "Про роботу на селі", підписаному тодішнім генсеком КП(б)У Е. І. Квірінгом та І. Є. Клименком (уже секретарем ЦК КП(б)У, говорилося про необхідність залучення середняків до активної участі в кооперації і відмічалася необхідність того, щоб кооперативи стали господарськи міцними [33, 51].

Подібна еволюція політичного курсу в ставленні до різних груп селянства пояснюється тим, що до середини 1920-х рр. на селі стали відчуватись перші результати непу. Значно збільшився відсоток середняцьких господарств та зменшилася кількість бідняків і куркулів. Для закріплення свого впливу на селі в нових економічних умовах керівництву республіки необхідно було виробити правильну політику стосовно різних соціальних груп селянства та усунути наявні помилки. І.Є. Клименко відіграв помітну роль у виробленні цієї нової політики, зокрема у важливому питанні, кого вважати куркулем у нових умовах?

Здійснювалося це в той час дуже не просто. Місцеві кадри досить часто не могли розібратися, кого вважати куркулем, кого – трудівником, і зараховували до куркульського прошарку значну частину середняків. Запровадження непу диктувало настійну необхідність внести корективи у визначення різних верств селянства.

Дискусія у загальносоюзній газеті "Беднота" в першій половині 1924 р. підтвердила всю складність і необхідність диференційованого підходу до селянських господарств при визначенні куркульського прошарку. Однак ще досить тривалий час були відсутні чіткі критерії для визначення куркуля, і це питання постійно залишалось актуальним.

"Багато товаришів не довіряють нашому селу й розширено тлумачать поняття про куркуля", – писав І.Є. Клименко в листопаді 1924 р. [16]. Через місяць на Всеукраїнській нараді з питань роботи на селі він висловився таким чином: "У нас така ворожа атмосфера навколо господаря, який добре господарює, який став на ноги, що його лають куркулем і дуже часто

повністю ігнорують. Та невже ми ставимо перед собою завдання, щоб усіх зробити білоштанниками, щоб усіх зробити бідняками... Адже наше основне завдання зводиться до того, щоб усі стали багатими" [28, 141].

Подібна позиція не була тоді якоюсь принциповою поступкою куркулеві. З питань стратегічної політики на селі принципівих незгод серед керівництва не спостерігалось – всі вбачали в куркулеві "класового ворога". Відмінності були лише щодо тактичних підходів. І коли апелювали не просто до заможного селянина, а до куркуля, тобто «класового ворога», то пояснювали це інтересами піднесення виробництва. У доповіді Клименка на січневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У знаходимо: "Ніякої небезпеки немає в тому, що економічно куркуль буде відігравати ту роль, яку він відігравав до революції... За правильної політики нашого наркомату фінансів небезпека цілком виключена" [32, 66].

Суперечності, які існували в Україні навколо "куркульського питання" на місцях, доходили іноді до злочинних крайнощів. Ось лише окремі приклади.

1924 р. в одному із сіл Прилуцького округу незаможники, відібравши землю в куркулів через райсудземкомісію, засіяли її, а коли наступна інстанція повернула землю куркулям і ті зібрали урожай, то, замість того, щоб відновити свої права на землю й одержати відшкодування збитків через відповідні організації, спалили 14 куркульських господарств [33, 49].

27 грудня 1924 р. полібюро ЦК КП(б)У розглядало питання "Полтавська справа про вбивство комуністами селянської сім'ї". У Шишацькому районі на Полтавщині нібито "з почуття класової помсти" була вирізана сім'я куркуля з восьми осіб разом з дітьми. У цій справі брали участь декілька комуністів, а секретар партосередку після арешту злочинців написав записку властям у якій погрожував перерізати ще декілька куркулів, якщо в тюрмі будуть "мучити" арештованих [33, 50]. Можна тільки уявити, як на місцях такі комуністи могли залякувати селян і якими методами проводили свою роботу.

У лютому 1925 р. у вже згаданому листі ЦК КП(б)У партосередкам на місцях за підписами Квірінга й Клименка рішуче засуджувалися "бандитсько-кримінальні способи боротьби", ставилася вимога "покінчити із залишками "червоного бандитизму", в який вдаються комуністи, прикриваючи свої кримінальні дії нібито революційними прагненнями" [33, 50].

Перед цим у січні 1925 р. питання про куркуля постало в центрі уваги на пленумі ЦК КП(б)У, який було присвячено політиці партії на селі й викликало велику дискусію. Існували серйозні розбіжності й багато відтінків думок в питаннях соціальної диференціації села, ставлення до середняка й так званої "куркульської небезпеки". І.Є. Клименку як основному доповідачеві довелося

відбивати закиди на свою адресу з боку співдоповідача О.Г. Шліхтера і деяких інших промовців у тому, що він нібито приховує куркуля й неправильно характеризує соціальні процеси на селі. Навіть прозвучала різка фраза, що "куркульський погляд Клименка повинен бути відкинутий" [32, 57].

З тез Клименка випливало, що зараз село "типово бідняцько-середняцьке", що виражений куркульський характер в Україні мали в середньому 5 – 7 % господарств, а в більш землезабезпечених степових районах – 10 – 12 % [32, 66]. А Шліхтер усупереч йому стверджував, що "у цьому разі ми маємо процес зростання господарств, які збагачуються, а не тих, що осереднячуються". Він закликав будувати політику, не забуваючи про наявність куркуля на селі і "не пригощати нас запевненнями, як це робить т. Клименко, що йдеться, власне кажучи, про середняцьке господарство... " [32, 37 – 38].

У результаті тривалої дискусії учасники пленуму досягли компромісу, і позиція І.Є.Клименка (він фактично виражав позицію політбюро ЦК КП(б) У) була підтримана більшістю. Визнавалась наявність "куркульської небезпеки", але вбачалася вона не в тому, що на селі існував певний процент куркульства, а в тому, наскільки правильна політика буде вестися щодо середняка. І в резолюції пленуму "Про політику на селі" була намічена лінія на "міцний союз незаможників і середняків" [22, 328].

Стосовно питання, кого вважати куркулем, яке, за словами І.Є. Клименка, становило "найбільш незрозуміле місце в нашій політиці на селі", то він у доповіді висловив свій особистий погляд: "Я вважаю, що куркуль – це той господар, який має багато інвентаря, який арендує землю, наймає батраків, експлуатує їх, експлуатує селян на ґрунті аренди лихварством і кабалою. У степу цей куркуль виступає, як монополіст інвентаря: він дає його на найбільш кабальних умовах у найм, нагромаджує капітал й спрямовує його в сторону економічного закабалення селян. Другий тип куркуля характеризується тим, що він веде своє господарство, але одночасно має підсобні підприємства – млини, крупорушки і т. д. Є й третій тип куркуля, який займається торгівлею і лихварством" [20]. Доповідь Клименка потім опублікували в пресі, і його оцінки могли слугувати на місцях орієнтиром у цьому питанні.

Січневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У був для І.Є. Клименка особливо значущим. На ньому він був обраний членом політбюро та другим (організаційним) секретарем ЦК КП(б)У, зайнявши таким чином своє місце в "першому ешелоні" влади й надалі зосередився вже на новій роботі. 11 лютого 1925 р. президія ВУЦВК увільнила його від обов'язків наркома земельних справ на його прохання [8].

На кінець перебування І.Є. Клименка на посту наркома землеробства УСРР відбудову сільського господарства України було майже закінчено. Посівні площі навесні 1925 р. вже становили 95 % рівня 1913 р., врожайність основних зернових культур майже досягла довоєнного рівня, а поголів'я худоби перевищило його [24, 77].

19 лютого 1925 р. відзначалося п'ятиріччя Народного комісаріату землеробства УСРР. У статтях, присвячених цій даті, представники вищого керівництва республіки характеризували плідну діяльність комісаріату у відбудові сільського господарства УСРР [25; 26; 36]. Свій внесок у досягнення цих позитивних результатів зробив й особисто І.Є. Клименко, який майже три роки очолював Наркомзем України.

Прийнявши комісаріат у тяжкому 1922 році, він за неповних три роки зробив немало для сільського господарства республіки за рахунок того, що всіляко сприяв посиленню уваги на вищому рівні до потреб цієї галузі й суттєво впливав на вироблення політичного курсу стосовно українського селянства.

Тією чи іншою мірою він об'єктивно сприяв процесу поглиблення непу в сільському господарстві й, можна стверджувати, за кілька років перебування на своїй посаді під впливом практики господарського будівництва здійснив певну еволюцію від керівника "воєнно-комуністичного типу" до керівника, що визнав необхідність нової економічної політики та став її активним провідником.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. VII Всеукраинский съезд Советов. Доклад тов. Петровского о Последголе // Коммунист (Орган ЦК КП(б)У). – 1922. – 13 дек.
2. VII Всеукраинский съезд Советов. Итоги по восстановлению сельского хозяйства // Коммунист. – 1922. – 13 дек.
3. Бюлетень Народного комиссариата земледелия (НКЗ) УССР. – № 9. – X., 1922.
4. Бюлетень НКЗ УССР. – № 16 – 17. – X., 1922.
5. Бюлетень НКЗ УССР. – № 28 – 29. – X., 1922.
6. Бюлетень НКЗ УССР. – № 3 – 4 (53–54). – X., 1925.
7. Бюлетень НКЗ УССР. – № 44 – 45. – X., 1925.
8. Вісті ВУЦВК. – 1925. – 13 січня.
9. Гринченко В. Г. Деятельность И. Е. Клименко на Украине в 1922–1924 гг. // Современная публицистика и историко-партийная наука. Сб. науч. трудов. – Дн-к, 1991. – С. 146 – 153; Його ж. К вопросу о «беспринципной групповщине» в Сибирской парторганизации в 1930 году // Актуальные вопросы политической истории России и Украины. Сб. науч. трудов. – Дн-к, 1992. – С. 149–158; Його ж. Маловідомі сторінки біографії І. Є. Клименка // Наукові записки. – Вип. 10. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2007. – С. 70 – 76; Його ж. І. Є. Клименко: сторінки політичної діяльності (1917–1921 рр.) // Наукові записки. – Вип. 11. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2008. – С. 91 – 99 та ін.
10. Гринченко В. Г. Політична і господарська діяльність І. Є. Клименка (1917–1937 рр.) / Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – 227 с.

11. Дейнега О. І. Іван Клименко. – Одеса, 1968. – 127 с.
12. Клименко И. К всеукраинскому съезду колхозов // Коммунист. – 1924. – 19 дек.
13. Клименко И. Коллективизация и кооперирование // Бюлетень НКЗ УССР. – № 42. – Х., 1924. – С. 3 – 8.
14. Клименко И. О работе на селе // Коммунист. – 1924. – 16 мая.
15. Клименко И. Пять лет советского земледелия // Коммунист. – 1924. – 12 дек.
16. Клименко И. Сельскохозяйственный кредит и сельскохозяйственная кооперация // Коммунист. – 1924. – 28 ноября.
17. Коммунист. – 1923. – 12 апр.
18. Коммунист. – 1924. – 20 янв.
19. Коммунист. – 1924. – 17 апр.
20. Коммунист. – 1925. – 16 янв.
21. Компартия и село. Материалы к широким крестьянским конференциям. – Х., 1925. – 95 с.
22. Компартия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – 1918 – 1941. – К., 1976.
23. Лапіна В. М. Іван Євдокимович Клименко // Борці за Жовтень. Вип. III. Діячі революційного руху на Одещині. – Одеса, 1957. – С. 65 – 69; Случевська С.А. Полум'яний більшовик І.Є. Клименко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 152–153; Дейнега О.І. Іван Клименко. – Одеса, 1968. – 127 с.; Голубова Г. Г. Один з керівників КП(б)У (до 80-річчя від дня народження І. Є. Клименка) // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9. – С. 113–114; Клименко М. М. Документальні джерела про революційну діяльність І. Є. Клименка // Архіви України. – 1984. – № 3. – С. 57 – 60 та ін.
24. Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923 – 1928 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8. – С. 76–87.
25. Петровський Г. Пять знаменательных лет // Коммунист. – 1925. – 21 февр.
26. Раковський Х. До п'ятої роковини Наркомзему УСРР // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 21 лют.
27. РЦЗВДНІ (Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії). – Ф. 17. – Оп. 16. – Од. зб. 140.
28. РЦЗВДНІ. – Ф. 17. – Оп. 16. – Од. зб. 1401.
29. ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади і управління) України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Од. зб. 698.
30. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Од. зб. 25а.
31. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 29.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 154.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 1965.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 17.
35. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине 1917 – 1929 гг. – М., 1974. – 326 с.
36. Чубар В. До 5-х роковин Наркомзему // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 21 лют.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; проблеми політичної історії України перших десятиліть радянського періоду.

ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ КЕРІВНИЦТВО РАДЯНСЬКОЮ СИСТЕМОЮ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ (1922 — 1933 РР.)

Тетяна СТОЯН (Київ)

У роботі досліджується проблема впливу партійного апарату на систему радянської політичної цензури у 20 - 30-х роках ХХ століття.

The work investigates the influence of the party apparatus on the system of Soviet political censorship in 20th – 30th of XX century.

Сучасна історіографія проблем становлення та функціонування системи радянської політичної цензури визнала основним ініціатором її створення партійні органи [1]. Опубліковані архівні документи й матеріали також засвідчують історичний факт безпосередньої участі політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК ВКП (б) у формуванні організаційної структури, штату, повноважень і завдань партійно-державної системи цензури.

Функції доголовлітвської цензури, тобто до 6 червня 1922 р., коли виникло Головне управління у справах літератури і видавництв (Головліт), виконували політвідділи при видавництвах – фактично партійні структури. Політичне керівництво звертало особливу увагу на необхідність ідеологічного впливу стосовно розвитку радянського мистецтва. Так, 30 червня 1922 р. Л.Д. Троцький надіслав членам політбюро ЦК РКП(б) записку про молодих поетів, художників, письменників з вимогою взяти їх на облік "Головним Цензорним Управлінням", тобто Головлітом, щоб на кожного з них було "досє" [2]. Він радив органам цензури запроваджувати "педагогічний нахил", виховуючи лояльних до радянської влади митців, а також "...виявляти нещадність стосовно тих художньо-літературних угруповань, які є фактичним центром меншовицько-есерівських елементів" [3]. Також категоричною була настанова досить впливового члена політбюро ЦК РКП(б) Троцького. Партійні органи контролювали роботу Головліту. 8 листопада 1922 р. РКП(б) звернув увагу Головліту на те, що в "...установі повинні працювати переважно члени РКП, заміщуючи безпартійних членами РКП" [4]. В "Інструкції" Головліту його місцевим органам від 29 листопада 1922 р. підкреслювалося, що він "...організований з ініціативи ЦК РКП", а "...досвід цензурного впливу висуває два основних шляхи цензурної політики": адміністративне і судове переслідування (закриття видавництв, видань, зменшення накладу, штраф); "вдалий ідеологічний вплив, вплив на редакцію". "Цензурну політику", яка згадується в інструкції, визначав вищий партійний орган – політбюро. Політвідділи при видавництвах, а також Головне управління політичної освіти (Головполітосвіта) виконували функції

партійної цензури. Так, у грудні 1923 р. Н.К. Крупська, яка очолювала Головополітосвіту, пропонувала створити комісію з представників відділів народної освіти, місцевих органів Головліту та Державного політичного управління для масового вилучення "контрреволюційної літератури" [5].

Партійне керівництво органами цензури забезпечувалося відповідними структурними підрозділами ЦК РКП – ВКП(б). Повсякденними питаннями політико-ідеологічного контролю у 20-х рр. займалися відділ агітації та пропаганди ЦК РКП(б) (Агітпроп), а також відділ преси (1924 – 1928 рр.). Агітпроп очолювали Є.О. Преображенський (квітень – червень 1920 р.), Л.С. Сосновський (жовтень 1921 – травень 1922 р.), А.С. Бубнов (1922 – лютий 1924 р.) [6]. Їхніми заступниками були Я.О. Яковлев, М.М. Попов, О.К. Аболін, С.М. Діманштейн, які впливали на розвиток освіти, науки, культури, національної політики не лише в РСФР, а також в Україні.

Питання оперативного реагування органів цензури обговорювалися на засіданнях політбюро. Так, 22 травня 1922 р. Ф.Е. Дзержинський просив секретаря оргбюро ЦК Й. Сталіна поставити до порядку денного питання стосовно обов'язкового перегляду членами політбюро некоммуністичних видань та книг [7]. До обговорення подібних справ долучалися Сталін, Ленін, Г. Зінов'єв, Л. Троцький, особливо діяльності видавництва, їхнього закриття. Поточними питаннями цензури займався завідуючий політвідділом Держвидаву М. Мещеряков [8], котрий очолював одночасно редколегію держвидаву та Головне управління у справах друку. 25 червня 1922 р. Л. Троцький просив Мещерякова та секретаріат ЦК звернути увагу цензури на літературу, літературну критику та видавництва [9]. Документи свідчать, що Троцький і Сталін виявляли особливу активність стосовно посилення ідеологічного контролю за діяльністю видавництв, газет, особливо ліберального спрямування.

Друга половина 20-х рр. вирізнялася розширенням структури та посиленням ідеологічного нагляду цензури за розвитком культури. Політичними кураторами державних органів цензури були Агітпроп та відділ друку ЦК ВКП(б). Відділ друку спочатку очолив Я.А. Яковлев (1924), а згодом його керівниками були С.М. Канатчиков, І.М. Варейкіс (1924 – 1926), С.І. Гусєв (1926 – 1928). Відділ мав книжково-журнальний підвідділ, газетний, відділ робітничої, селянської та спеціальної преси, а також національної преси [10]. 18 грудня 1924 р. начальник Головліту РСФРР П.І. Лебедев-Полянський [11] інформував наркома освіти А.В. Луначарського про те, що "...представник Відділу друку ЦК РКП бере досить дієву участь у справах Головліту" [12]. Принципові питання Головліт завжди узгоджував з відділом друку ЦК РКП(б), надсилав щоденно звіти, готував доповідні

записки, а також річні звіти про цензурну діяльність. Начальник Головліту виявляв особливу відданість політико-ідеологічним принципам радянської системи цензури. Так, 10 червня 1924 р., незважаючи на рішення політбюро від 10 квітня про безперешкодне перевезення з Берліна в СРСР журналу "Беседа", редактором якого був М. Горький, Лебедєв-Полянський просив скасувати таке рішення, позаяк журнал буде "...сприяти поліпшенню стану каси ЦК меншовиків, та власне журнал має неприємний ідеологічний нахил, теософсько-містичний; на його сторінках друкують статті наші відверті вороги і рекламується вся білогвардійська і меншовицька література" [13]. Начальник Головліту, будучи істориком літератури і літературним критиком, знав про еміграційні видання, але партійне керівництво дбало про повернення М. Горького в СРСР.

Зміст постанов політбюро ЦК РКП(б), ухвалених протягом 1924 – 1925 рр., свідчить про безпосереднє партійне керівництво ідеологічною цензурою в СРСР. На його засіданнях розв'язували питання про повернення в країну відомих діячів культури, про друковані видання, про дозвіл та заборону п'єс, художніх творів, про виставки, про ставлення партії до пролетарських письменників, про кадровий склад журналів, про рецензентів-партійців при періодичних виданнях, про зміст літературної критики. Так, 25 вересня 1924 р. політбюро доручило секретаріату ЦК РКП(б) змінити склад Реперткому Наркомосу РСФРР, а 2 жовтня визнало "...недоцільним видання журналу "Література і критика" [14]. Літературно-видавничими питаннями займався відділ друку ЦК партії. Формулювання "затримати подальше розповсюдження", "звернути увагу редакції", "запропонувати редакції", "дозволити", "відкласти", "доручити", "визнати необхідним", "заборону п'єси скасувати", "відхилити пропозицію", які були характерні для постанов політбюро, секретаріату ЦК РКП(б) першої половини 20-х рр., віддзеркалюють директивний принцип функціонування політико-ідеологічного контролю за літературою, культурою.

Вищий партійний орган формував політичні принципи розвитку літератури та літературної критики. 18 червня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову "Про політику партії в галузі художньої літератури", над якою працювала колегія на чолі з М.І. Бухаріним. Вона стала програмою боротьби з "антиреволюційними елементами" та "ідеологією нової буржуазії" [15]. Підкреслювалося, що партія "керує літературою загалом", але водночас "...неприпустима декретом або партійною постановою легалізована монополія на літературно-видавничу справу будь-якої групи чи літературної організації" [16]. 3 лютого 1926 р., скориставшись цією постановою, група художників звернулася до члена політбюро ЦК ВКП(б) Сталіна з проханням,

щоб "...нормальна лінія художньої політики в галузі образотворчого мистецтва отримала ясне формулювання у вигляді партійної керівної директиви за аналогією резолюції з питання про художню літературу" [17]. Вони висловилися проти монополії "революційного мистецтва", яку здійснювала Асоціація Художників Революційної Росії (АХРР).

Партійні постанови, особливо політбюро ЦК ВКП(б), мали силу політичного закону, тобто були обов'язковими до виконання відповідними державними органами – Головлітом та його місцевими структурами. Так, 13 травня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про вилучення п'ятого числа журналу "Новый мир", у якому було опубліковано повість Б. Пільняка, яка виявилася "...злісним, контрреволюційним і брехливим випадом проти ЦК і партії" [18]. За друк цього твору одержали догану А.В. Луначарський та І.І. Скворцов-Степанов. Політбюро створювало комісію для редагування творів Л.М. Толстого, про видання їхнього повного зібрання під "...політичним наглядом державної редакційної комісії", про заборону сценізації деяких п'єс М. Булгакова, про позбавлення Ф. Шаляпіна звання народного артиста.

Політбюро заслуховувало звіт та розглядало доповідні записки Головліту. Така форма роботи свідчила про стосунки державного цензурного органу з партійними структурами. 7 березня 1927 р. оргбюро ЦК ВКП(б) одержало доповідну записку Лебедева-Полянського, яка розкривала організаційні форми, принципи, методи, завдання головлітівської цензури. Він зазначив, що вона не пропускає літературу, яка "...спрямована проти радянського будівництва", керуючись не лише раднаркомівськими, а передусім "...окремими директивами оргбюро і Політбюро ЦК ВКП(б)" [19]. Суть партійних директив, на думку головного цензора, полягала у формуванні єдиної ідеологічної лінії стосовно діяльності органів цензури.

В Україні партійне керівництво цензурою забезпечували два структурних підрозділи ЦК КП(б)У – агітаційно-пропагандистський (Агітпроп) та відділ друку. В листопаді 1928 р. їх об'єднали в один відділ – агітації, пропаганди і друку [20], одним із керівників якого був А.А. Хвиля. Республіканська парторганізація залежала від політбюро ЦК ВКП(б), особливо протягом 1925 – 1928 рр., коли на неї тиснув Л.М. Каганович, призначений генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

Уніфікація організаційних форм, ідеологічних структур свідчила про концентрацію політичного впливу партії на суспільство. Відділ агітації, пропаганди та друку ЦК ВКП(б), котрий мав сектори – пропагандистський, національний, газетний, художньої літератури і мистецтв, агітації і масової роботи, очолювали протягом 1928 – 1930 рр. О.І. Криницький, О.І. Стецький,

П.М. Керженцев, С.Б. Інгулов, С.М. Діманштейн [21]. Вони уособлювали номенклатуру органів політичної цензури, впливали на розвиток літератури і мистецтва. Так, С.Б. Інгулов очолював газетний сектор цього відділу, займався перевіркою сатиричних журналів, призначав редакторів, "...відданих радянській владі художників і літераторів". Він у 30-х рр. керував Головлітом України.

Агітпропвідділ виконував доручення політбюро: забороняв видання художньо-літературних творів, призначав рецензентів, оголошував догану редакторам, звільняв їх з роботи. Його посадовці розробляли тактику цькування відомих діячів культури, ідеологічного тиску на них. Так, у грудні 1928 р. "несподівано" з'явився лист до Сталіна від об'єднання "Пролетарський театр", спрямований проти М. Булгакова, його п'єс ("Бег", "Дні Турбіних"), які демонструвалися на театральних сценах Москви. Твори письменника вважалися "антирадянськими", але, незважаючи на їхню заборону "нашою цензурою", вони виходили на суд глядача. Драматурги, які підписали листа Сталіну, обурювалися з того, що "...всі інші автори (у тому числі комуністи) підлеглі контролю реперткому", а "...органи пролетарського контролю над театром фактично безсилі по відношенню до таких авторів, як Булгаков" [22]. 6 січня 1929 р. заступник завідуючого агітпропвідділу ЦК ВКП(б) П.М. Керженцев розвинув тему політичної критики творів М. Булгакова, особливо п'єси "Бег". Простежується ідеологічний зв'язок між листом драматургів, тобто "театральної громадськості", і партійним керівництвом. Оцінки Керженцева – "політична тенденційність", "політична концепція", "класова суть білогвардійського руху" – свідчила про звичний для партійного цензора стиль, для якого булгаківська п'єса була прагненням "...реабілітувати і звеличити художніми прийомами і методами театру вождів та учасників білого руху і викликати до них симпатії і співчуття глядачів" [23]. 30 січня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б), спираючись на рішення комісії, яку очолював К.Є. Ворошилов та Л.М. Каганович, визнало "...недоцільним постановку п'єси в театрі" [24]. Заборона торкнулася також і п'єси "Дні Турбіних". 12 лютого 1929 р. А.В. Луначарський звернувся з листом до Сталіна, у якому назвав три органи, які забороняли п'єсу: Головрепертком, політбюро ЦК ВКП(б) і Агітпроп. Він не заперечував постанови політбюро, але обурювався з того, що Агітпроп в особі П.М. Керженцева критикував позицію Наркомосу. Зокрема, нарком освіти Луначарський пригадав статтю Керженцева "До приїзду українських письменників", яку помістила газета "Правда". "Дехто ще не звільнився від великодержавного шовінізму і зверхньо споглядає на культуру України, Білорусії, Грузії тощо. І ми не робимо всього, – наголошував Керженцев, – щоб позбутися припущених

помилку. Наш найбільший театр (МХАТ) продовжує ставити п'єсу, яка спотворює український революційний рух і принижує українців. І керівник театру, і НКОС РСФРР не відчують, якої шкоди цим завдають взаєминам з Україною" [25]. Між політбюро та Агітпропом не було конфлікту повноважень, позаяк Керженцев виконував його генеральну лінію, хоч і дуже запопадливо.

Стаття Керженцева, опублікована в газеті "Правда", з'явилася не випадково, яка передувала зустрічі Сталіна з українськими літераторами 12 лютого 1929 р. Вона відбулася в ЦК ВКП(б), роботою якої керував Л.М. Каганович. На бесіду з вождем приїхали начальник Головмистецтва України О. Петренко-Левченко, керівники Всеукраїнської спілки пролетарських письменників І.Ю. Кулик, І.К. Микитенко, А. Десняк (О.І. Руденко), О. Вишня. Їх представляв керівник Агітпропу ЦК КП(б)У А.А. Хвиля, котрий згодом опублікував статтю в журналі "Критика" з фрагментами промови Сталіна, тому мав попередження від Керженцева за публікацію думок вождя без дозволу вищого партійного керівництва [26]. Розмова Сталіна з делегацією українських письменників мала профілактично-настановчий характер. Він висловив тезу про розвиток національної культури на фоні "загального соціалістичного змісту", говорив про підґрунтя в усьому світі "не російської, а міжнародної мови", про "соціалістичну культуру", про підняття культури України лише на основі української мови, про відмінність форми і змісту національної культури. "Від форми страшно багато залежить, без неї ніякого змісту не буває, – наголосив Сталін. – Форма – національна, зміст – соціалістичний. Це не означає, що кожний літератор повинен стати соціалістом, марксистом тощо. Це не обов'язково. Це означає, що в літературі, позаяк мова іде про літературу, мають з'явитися нові герої" [27]. Сталін позитивно відгукнувся про В. Іванова та Б. Лавреньова, твори яких ("Бронепоезд", "Розлом") "принесли значно більше користі, ніж 10–20 чи 100 комуністів-письменників" [28]. Аналізуючи п'єсу М. Булгакова "Дні Турбіних", Сталін назвав її демонстрацією непереможності "сил більшовизму". Декілька його теоретичних зауважень стосувалися питання про недоцільність перенесення політичних оцінок "праві" чи "ліві" на літературний процес. Для літератури він запропонував інші "мірки": "пролетарська" – "непролетарська", "революційна" – "нереволюційна", "антирадянська". Завершуючи виступ, Сталін зазначив, що поділ літератури для робітників російською, а для селян – українською мовами – це "свідома або несвідома махінація". Перспектива української літератури, на його переконання, саме в гармонійності цих явищ, оскільки місто буде поповнюватися за рахунок села.

Наприкінці 20-х рр. політбюро ЦК ВКП(б) визначило основні принципи розвитку літератури, образотворчого мистецтва, довело їх до кожного цензурного комітету. 11 січня 1929 р. секретаріат ЦК ВКП(б) видав постанову "Про керівні кадри робітників кінематографії", якою зобов'язав усунути неузгодженість художньо-ідеологічного керівництва між Головреперткомом і кіноорганізаціями. "Завдання партії, – наголошувалося в постанові, – всебічно посилити керівництво роботою кіноорганізацій і, забезпечуючи ідеологічну витриманість кінопродукції, рішуче боротися із спробами пристосування радянського кіно до ідеології непролетарських прошарків". 28 березня 1930 р. голова Ради у справах мистецтв і літератури Ф. Кон звітував про наслідки "...чистки екрана від ідеологічно недоброякісної продукції", яку здійснював Головрепертком, знявши з прокату половину кінокартин – 400 назв [29]. Головрепертком, здійснюючи "заборонну політику", не допускав "ідеологічно невитриманої продукції". Його вимоги стосувалися і музики, не допускаючи демонстрації "...антихудожніх, політично сумнівних та ідеологічно шкідливих творів" [30].

Сталінська модель соціалістичної реконструкції, тобто одночасне здійснення масової колективізації та форсованої індустріалізації, яка супроводжувалася жорсткими репресіями та загостренням так званої класової боротьби, зумовила посилення ідеологічного нагляду за суспільством. Відбулася відповідна перебудова центрального партійного апарату. Так, відділ агітації, пропаганди і друку зазнав структурної реорганізації: було створено відділи культури і пропаганди та агітації і масових кампаній, які діяли до 1934 р. [31] Подібні зміни відбулися в апараті ЦК КП(б)У, у якому діяли відділ агітації та масових кампаній і культурно-пропагандистський відділ. Така структура зберігалася і в 1932 р., коли виникли області. Культурпроп мав сектори: пропаганди ленінізму та політики партії; викладання ленінізму у вузах; народної освіти і науки; газетно-журнальний; культурної роботи; мистецтва; партійних посібників [32]. Його функції і методи роботи свідчили про зміцнення політичної цензури в Україні, якою переймався ЦК КП(б)У.

На початку 30-х рр. відбулася реорганізація системи головлітівської цензури, хоча структурно вона залишалася в наркомосах республік, але посилювалися функції, особливо карально-репресивна. Значно зросли вимоги до політредакторів по лінії політико-ідеологічної роботи. Від них вимагали здатності "...користуватися марксистсько-ленінською методологією" [33]. У січні 1931 р. Головліт скликав нараду керівників республіканських Головлітів, на якій обговорювали питання про політико-ідеологічний контроль за літературою у період реконструкції. Виступаючи на нараді,

начальник Головліту П.І. Лебедев-Полянський критикував М. Булгакова, О. Чаянова, М. Кондратьєва, закликав присутніх політредакторів звернути особливу увагу на "літературний фронт", на ідеологічну пильність. "Якщо до останнього часу, – підкреслив він, – ми були переважно органами каральними, своєрідним ГПУ в літературі, то тепер відбувається поворот в іншу сторону [34]. Вичерпна і дуже лаконічна оцінка діяльності Головліту.

Політико-ідеологічний контроль, ініційований партійним керівництвом, стосувався усіх галузей культури, освіти, науки. "ЦК партії зобов'язав Головліт, – наголошував на січневій нараді 1931 р. П.І. Лебедев-Полянський, – щоб він не лише слідкував за книгами, які виходять, але і виявляв усі ті тенденції, які визрівають в окремих галузях літератури, щоб він міг знати про небезпеку, що назріває" [35]. Головлітська цензура, керована вищими партійними інстанціями, дійсно була "ГПУ в літературі", а також в кінематографії. Карально-репресивний стиль політичної цензури не змінився, коли в червні 1931 р. Головліт очолив Б.М. Волін [36]. "Партія і уряд, – наголошував він 6 липня 1931 р. в одному із циркулярів, – останнім часом видали низку важливих рішень і постанов з питання про посилення політконтролю за періодичною і неперіодичною пресою, яка видається. Ці постанови встановлюють партійну та кримінальну відповідальність за пропуск до друку антирадянських видань або матеріалів, які спотворюють радянську дійсність, а також за друк відомостей, що мають таємний характер" [37]. За його керівництва посилювався партійний вплив на структури Головліту, широко практикувалося "висуванство", тобто призначення комуністів-редакторів, зміцнився "громадсько-партійний контроль" за друкованими виданнями. До нього зверталися як до "начальника Головліту СРСР", хоча такої структури не існувало, але вплив ВКП(б) та уніфікація функцій політико-ідеологічної цензури надавали йому особливих повноважень. Саме політбюро ЦК ВКП(б) видало постанову від 3 вересня 1930 р. про реорганізацію Головліту [38], незважаючи на те, що ця установа належала державному органу – Наркомосу РСФРР, а також відповідно інших союзних республік.

Постанови політбюро ЦК ВКП(б), видані протягом 1931 – 1933 рр. з питань культури, мистецтва, літератури, стосувалися переважно зміцнення ідеологічного контролю за видавничою справою, творчістю письменників, за підготовкою з'їзду радянських письменників. Принципи політичної цензури, форми і методи її функціонування були викладені в постановах політбюро: "Про посилення політконтролю за періодичною і неперіодичною пресою, яка виходить" 5 квітня 1931 р.; "Про перебудову літературно-художніх організацій" 23 квітня 1932 р.; "Про ліквідацію монопольних прав театрів на постанову п'єс" 23 жовтня 1932 р.; оргбюро ЦК ВКП(б) "Про порядок

затвердження і теми кінокартин на 1933 – 1934 рр. " 7 червня 1933 р.; "Про видавництво дитячої літератури" 9 вересня 1933 р. Цензурна діяльність партійних органів висвітлюється у доповідних записках завідуючого відділом культурно-просвітницької роботи ЦК ВКП(б) О.І. Стецького. Спостерігався оперативний політичний тандем Головліту та Культпропу ЦК ВКП(б). Політбюро не приховувало того факту, що саме воно сприяло "...зміцненню особливих пролетарських організацій в галузі літератури" у 20-х рр., а на початку 30-х рр. висунуло ініціативу про ліквідацію асоціації пролетарських письменників та об'єднання усіх письменників, які підтримували "платформу радянської влади" [39]. Ця вимога стосувалася інших галузей мистецтва – музики, кіно, образотворчого мистецтва. 5 травня 1932 р. оргбюро ЦК ВКП(б) видало постанову про виконання постанови політбюро від 23 квітня 1932 р., тобто відбувалася концентрація партійного керівництва літературно-мистецьким життям через уніфікацію організаційної системи, усунення гуртків, напрямків, течій. Культпроп ЦК КП(б)У посилив художньо-ідеологічне керівництво кінематографом, дав указівки газетам і журналам активізувати питання кінокритики. Так, на початку квітня 1932 р. була створена кінокомісія оргбюро ЦК ВКП(б) на чолі з А.С. Бубновим та Л.М. Кагановичем, яка формувала теми для гучних художніх кінокартин, склад письменників і сценаристів, кінорежисерів [40]. Вона насаджувала принципи соцреалізму в кіно, залучаючи до цієї "творчої справи" письменників – І. Микитенка, О. Фадєєва, Б. Лавреньова, М. Шолохова, В. Іванова, М. Кольцова, К. Федіна, А. Любченка, Д. Бедного, М. Шагінян, С. Маршака, К. Чуковського, режисерів – О. Довженка, В. Пудовкіна, І. Пир'єва, С.Д. і Г.М. Васильєвих, Ф. Ермлера, Л. Трауберга та інших. Головами тематичних комісій були П.П. Постишев, С.С. Лобов, К.Є. Ворошилов, О. Косарєв, М.І. Бухарін, А.С. Бубнов, С. Орджонікідзе, Я.О. Яковлев, Я.Е. Рудзутак, Л.М. Каганович, М.І. Калінін. 7 травня 1932 р. оргбюро ЦК ВКП(б) вирішило продовжити роботу кінокомісії А.С. Бубнова, створену 5 квітня 1932 р. Вона переглядала кінокартини, дозволяла або забороняла їхню подальшу екранізацію. 7 серпня 1932 р. кінокомісію очолив О.І. Стецький [41], тобто нею безпосередньо керував Культпроп ЦК ВКП(б). 7 жовтня 1933 р., звітуючи про її роботу, голова комісії говорив про мотиви зняття картин з прокату, а також про соціальне замовлення тем для роботи над новими фільмами про громадянську війну, Червону Армію, колгоспне життя, молодь, міжнародні відносини [42].

Таким чином, аналіз джерел та літератури дає змогу констатувати той факт, що формування системи політичної цензури в СРСР відбувалося з ініціативи політбюро ЦК ВКП(б), яке здійснювало організаційно-функціональне та ідеологічне забезпечення відповідних державних і

партійних структур. Партійні органи мали власний апарат політико-ідеологічного контролю за художньою літературою, кінематографом, музикою, образотворчим мистецтвом, а також через оргбюро та секретаріат ЦК партії впливали на державні установи, які займалися цензурною діяльністю. Монопартійна система формування радянської влади зумовила тотальний механізм ідеологічного нагляду за суспільством, особливо за культурою, засобами масової інформації, за письменниками, митцями. Партія насаджувала форми і методи функціонування карально-репресивних органів цензури, схиляючи одних літераторів до співпраці, інших відправляючи в табори. Головлітвська цензура, тобто суто державна структура, яка діяла при наркомосах союзних республік, тісно співпрацювала з партійними органами цензури, забезпечуючи таким чином її тотальний характер, уніфікаторські тенденції і функціональний централізм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953. – Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. – 312 с.; Его же. За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929. – С.-Петербург: Академический проект, 1994. – 319 с.; Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 402 с.
2. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917 – 1953 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А. Артизов, О. Наумов. – М.: МФД, 2002. – С. 36.
3. Там само. – С. 37.
4. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы / Сост. А.В. Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 35.
5. Там само. – С. 45.
6. Институты управления культурой в период становления 1917 – 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 23.
7. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917 – 1956 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Л.В. Максименков. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 46.
8. Мешеряков Микола Леонідович (1865 – 1942) – член РСДРП з 1901 р., публіцист, агент газ. «Искра» в Москві (1902). Закінчив Льєжський університет у Бельгії, дипломований інженер-механік. Голова Московської губернської ради робітничих депутатів, член редколегії газети «Социал-демократ» (1917), «Правда», завідувач політвідділу Держвидаву РСФРР (1920 – 1922). 6 червня 1922 р. призначений начальником Головліту, але не скористався посадою, очолював Держвидав, Головне управління у справах друку (1922 – 1924), оргсектор Селянського Інтернаціоналу, член правління Міжнародного аграрного університету (1926), член президії селянської секції Комінтерну (1929 – 1931), редактор та упорядник зібрання творів Леніна. Засновник науково-популярного журналу «Наука и жизнь» (1934), член-кореспондент АН СРСР (з січня 1939). Помер 1942 р. / Цензура в Советском Союзе... – С. 20.
9. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов... – С. 50.
10. Институты управления культурой в период становления 1917 – 1930-е гг. ... – С. 32.

11. Лебедев-Полянський Павел Іванович (1881 – 1948) – літературний критик, історик літератури, член РСДРП з 1902 р. Освіту здобув у духовній семінарії та на медичному факультеті Юр'євського університету, послідовник керівника Пролеткульту О.О. Богданова. Керівник літературно-видавничого відділу Наркомосу РСФРР, член комісії (1919), голова Всеросійської ради Пролеткульту, професор МГУ і Комакадемії. Начальник Головліту (жовтень 1922 – 1931), голова експертної комісії з філологічних наук Всесоюзного комітету в справах вищої школи (1934). Дійсний член АН СРСР (з 1946). Помер 1948 р. / Зеленев М.В. Аппарат ЦК РКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы. – Нижний Новгород, 2000. – С. 260 – 262.
12. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / Сост. А.В. Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 84.
13. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов... – С. 76.
14. Власть и художественная интеллигенция... – С. 48.
15. Там само. – С. 56.
16. Там само. – С. 57.
17. Там само. – С. 65.
18. «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925 – 1938 гг. Документы / Состав. Д.Л. Бабиченко. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 25 – 26.
19. Там само. – С. 71.
20. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991). – К., 2005. – С. 133.
21. Власть и художественная интеллигенция... – С. 84.
22. Там само. – С. 87.
23. Там само. – С.86.
24. Там само. – С. 100.
25. Там само. – С. 109.
26. Там само. – С. 745.
27. Там само. – С. 104.
28. Там само. – С. 97.
29. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы... – С. 165.
30. Там само. – С. 176.
31. Институты управления культурой в период становления 1917 – 1930-е гг. ... – С. 23.
32. Лозицький В.С. Вказ. праця. – С. 134.
33. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы... – С. 188.
34. Там само. – С. 195.
35. Там само.
36. Волін (Фрадкін) Борис Михайлович (1886 – 1957) – член РСДРП з 1904 р. Співробітник газети «Социал-демократ» та журналу «Спартак», учасник збройного повстання 1917 р. в Москві, член МК РСДРП(б). Голова губвиконкомів в Орлі, Костромі, Харкові (1918 – 1921), заступник наркома внутрішніх справ УСРР, брав участь у каральних операціях. Редактор низки газет і журналів, спіробітник РОСТА – ТАСС, секретар радянського повпредставництва в Парижі (1924 – 1925), керівник відділення ТАРС у Відні, зав. відділом друку Наркомінземсправ. Член колегії Наркомосу РСФРР (1931 – 1935). Начальник Головліту (1931 – 1935), зав. відділом шкіл ЦК ВКП(б), перший заступник наркома освіти, директор Інституту червоної професури, редактор «Исторического журнала», старший науковий співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б), автор книг про Леніна та радянську інтелігенцію / Цензура в Советском Союзе... – С. 205 – 206.
37. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы... – С. 204.

38. Власть и художественная интеллигенция... – С. 128.
39. Там само. – С. 173.
40. Кремлевский кинотеатр. 1928 – 1953: Документы. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 169.
41. Там само. – С. 186.
42. Там само. – С. 218.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стоян Тетяна Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та історіософії Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: інтелігенція 1920 – 1930-х рр. в Україні, цензура.

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У 20 — 30-Х РОКАХ ХХ СТ. ЯК ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Володимир ТКАЧЕНКО (Київ)

У роботі розкривається державна політика стосовно закордонних відряджень українських учених у 1920 – 1930 -х роках.

The work shows the state policy according to the foreign business trips of the Ukrainian scientists in 1920 – 1930.

За сучасних умов можливість широких, у тому числі й наукових, зв'язків з іншими країнами є одним із найважливіших надбань незалежності. Сучасний стан справ у сфері наукової комунікації небезпідставно протиставляється радянському періоду із притаманною тодішньому режимові тотальною закритістю, коли закордонні зв'язки були системно обмежені та перебували під пильним наглядом держави та її спецслужб. Таким чином, сама можливість поїздок за кордон для громадян може розглядатися як своєрідний індикатор демократизму суспільної системи.

Вивчення закордонних відряджень, які здійснювали українські вчені в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.), поглиблює наші знання про характер зв'язків української науки із закордонною, показує еволюцію цих зв'язків протягом досліджуваного періоду, допомагає виявити та оцінити чинники, що визначали ці зміни.

У радянській історіографії чимало праць присвячено вивченню окремих аспектів цієї проблеми. Серед таких досліджень слід виділити працю А.Є.Іоффе „Международные связи советской науки, техники и культуры 1917 – 1932 гг.” [7].

Зв'язкам радянських науковців з їхніми колегами з окремих країн присвячена низка документальних видань, а саме: „Русско-германские

научные связи” [20], „Русско-французские научные связи”[21], „Из истории англо-русских научных связей” [19] та інші.

Видавалися також збірки документів щодо розвитку науки на різних етапах становлення радянської держави, які дозволяють скласти більш-менш об’єктивне уявлення про масштаби та загальні рамки наукового співробітництва [16; 17; 3; 4].

Крім того, нам треба пам’ятати, що радянські дослідники, вивчаючи тематику сталінської епохи, не розкривали (та й не могли в принципі розкрити) повної картини. Це стосується у нашому випадку проблематики закордонних наукових контактів. Так, наприклад, А.Є.Іоффе, розглядаючи період двадцятих років, коли кількість контактів була зумовлена об’єктивними чинниками та поступово зростала, наводить узагальнені статистичні дані, а щодо тридцятих, коли виїзд за кордон став ледь не винятковим явищем, концентрує увагу на окремих поїздках відомих учених, уникаючи небажаних і красномовних узагальнень. Таким чином, не відкидаючи досягнень радянських авторів, треба критично підходити до аналізу їхніх висновків. Звичайно, із набуттям незалежності інтерес до теми міжнародних контактів українських учених посилюється. Варто виділити дисертацію Г.В.Саган „Наукові зв’язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.)” [22] та ряд досліджень, присвячених зв’язкам України із окремими державами, авторами яких є І.В.Муляр [15], С.Ф.Кротюк [14] та Г.В. Калінічева [11].

Зовнішнім зв’язкам радянської науки присвячені також праці російських учених Ю.І.Кривоносова [13], А.А.Жидкової [5], Ю.Х.Копелевича [12], Д.А.Александрова [2] та С.І.Посохова [18].

Визначальним принципом вивчення проблеми в їхніх працях є, так би мовити, „тоталітарний” підхід, який розглядає політику партії та уряду як основний фактор змін у стосунках радянської науки із закордоном, у той час як самі вчені на сторінках досліджень виступають пасивною та ворожо налаштованою (щодо влади) масою. Однак існує й інше трактування цього періоду, яке вбачає причини поступового згортання співробітництва, насамперед, у процесах, що відбувалися всередині самої наукової спільноти. Зокрема, таку концепцію обстоюють Д.А.Александров та С.І.Посохов.

Мета ж нашої публікації дослідити на прикладі закордонних відряджень українських учених у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) особливості та еволюцію державної політики щодо науки та закордонних контактів.

Джерельною базою дослідження є архівні документи, а також їхні публікації у відповідних тематичних збірниках. Багатий документальний матеріал містять збірки „Історія Національної Академії наук України” за різні періоди [8; 9; 10]. Важливою для вивчення зазначеної теми є збірка

документів „АН СРСР у рішеннях Політбюро”. Вона допомагає нам з належною достовірністю реконструювати головні принципи партійно-державного управління наукою у 30-х роках. Часто Політбюро вирішувало долю окремих учених та наукових установ. І хоча в збірці йдеться про АН СРСР, але треба мати на увазі, що багато видатних українських учених були одночасно академіками як української, так і всесоюзовної академії, а тому матеріали збірки мають прямий стосунок до сформульованої проблеми [1].

У 1920-і роки кількість закордонних відряджень поступово зростала в міру виходу країни з післявоєнної руйнації та у зв'язку з поступовим поліпшенням фінансування науки. У 1922 – 1923 рр. Наркомпрос України відправив за кордон 36 учених. Для порівняння: АН СРСР у 1921 – 1925 рр. відрядила 94 учених, у тому числі 36 академіків, Наркомпрос РСФРР у 1922 – 1923 рр. – 225 науковців [7, 210].

У той же час Політбюро ЦК КП(б)У постановило відправити делегацію українських педагогів до Брюсселя на міжнародний конгрес професійних об'єднань працівників освіти [6, 128].

1924 року М.М.Крилов відвідав Париж та взяв участь у міжнародному математичному конгресі в Торонто [16, 390]. Щоправда, не обійшлося без певних непорозумінь, бо за час, коли академік перебував за кордоном, його було „механічно скорочено” з роботи в Київському інституті народної освіти [8, 54].

20 квітня 1926 р. на засіданні секретаріату ЦК КП (б)У розглянули питання про регулювання закордонних відряджень. Було вирішено з метою економії скоротити кількість відряджень, надалі встановити певний твердо обмежений бюджет з відрядження, регулювання відряджень покласти на „керівничі верхи” відомств, увести обов'язкове подання попередніх планів та звітів з відряджень [6, 140].

У 1926 – 1927 навчальному році в УСРР було дозволено 64 наукових відрядження, а у два наступні – 214 [7, 275]. 1927 року в Берліні відбувся „тиждень учених”, у якому брали активну участь радянські науковці. Серед них було чимало вчених з України. Зокрема, на з'їзді були присутні І.І.Шмальгаузен та О.В.Палладін [17, 370 – 371]. І.І.Шмальгаузен відзначав, що ідея запрошення радянських учених до Німеччини виникла під час святкування 200-річного ювілею Всесоюзовної Академії наук, на якому серед запрошених гостей значну частину становили німці. Також він звертав увагу на сприятливі умови відрядження. Оскільки поїздка відбувалася за постановою Раднаркому СРСР, то всі формальності були зведені до мінімуму та встановлена досить висока матеріальна винагорода – кожному учаснику наукового форуму було видано по 200 крб. в іноземній валюті, у той час коли німецька сторона взяла на себе витрати на утримання вчених [8, 305 – 307].

Того ж 1927 року поїздку до Німеччини здійснив Л.М. Яснопільський для вивчення німецької валютної системи. По закінченню відрядження він подав спільному зібранню ВУАН звіт про економічну ситуацію у Німеччині [8, 321 – 322].

Хоча й були менш поширеними, але також практикувалися відрядження за кордон молодих спеціалістів. Наприклад, 1923 року НКО УСРР вирішив відправити за кордон 15 молодих комуністів – випускників вищих навчальних закладів для удосконалення наукових та практичних знань [6, 127]. 1929 року до Канади на навчання було направлено студента Є.С.Кравчука [6, 155].

Головною перешкодою в отриманні закордонних відряджень у 1920-і роки був брак коштів. Економіка переживала тяжкі часи й далеко не на всі поїздки держава була спроможною виділяти гроші. Так, у вже згадуваному протоколі засідання секретаріату ЦК КП(б)У від 20 квітня 1926 р. йшлося про необхідність скорочення кількості відряджень саме через економію та необхідність зменшення вивезення дефіцитної валюти за кордон [6, 155]. Втім, доки політичні міркування ще не вийшли на перший план, учений міг сам знайти кошти на свою поїздку, і тоді дозвіл, зазвичай, надавався [5, 163 – 170].

Іншою характерною для країни проблемою була незборима бюрократична тяганина. Так, академік В.І.Липський у своєму листі незмінному секретареві ВУАН академіку А.Ю.Кримському з відтінком відчаю пише, що не дуже сподівається на відрядження бо не може 49 разів бути в Наркомосвіті, плюс ще 13 разів десь в іншому місці, як це зробив М.М.Крилов. Тому він просить, щоб йому краще надали внутрішнє відрядження до Туркестану як таке, що простіше отримати [8, 129].

У 30-х роках кількість відряджень за кордон різко зменшилася. За кордон виїжджала тільки невелика група вчених зі світовими іменами.

Ще 1929 року Політбюро приймає спеціальне рішення „Про порядок розв’язання питання про участь делегацій СРСР у міжнародних з’їздах та про склад таких делегацій”. Згідно з ним питання участі в міжнародних з’їздах як поза межами СРСР, так і на його території, тепер розв’язувалося безпосередньо РНК СРСР. Особовий склад делегацій визначався Комісією ЦК з виїздів за кордон, а в разі розбіжностей з РНК – у ЦК [13, 256]. Так, 1935 року за кордон виїжджали О.Г.Гольдман, О.О.Богомолець, М.М.Крилов, М.М.Боголюбов та Л.В.Писаржевський [10, 181]. Академік Богомолець та професор В.М.Шамов брали участь у конференції з переливання крові в Італії та відвідали Неаполітанську біологічну станцію. Академік Л.В.Писаржевський їздив за кордон для ознайомлення з останніми досягненнями фізичної хімії. Професор О.З.Козлов був у відрядженні до Франції з метою удосконалення та вивчення хірургічної техніки в клініках.

Також за кордон виїздив представник наркомату охорони здоров'я проф. Гальперін, який брав участь у роботі Міжнародного хірургічного конгресу в Каїрі [23, арк. 47].

Можна помітити, що серед відряджених за кордон 1935 року більшість становлять медики. Дійсно, відчутний спад у контактах із іншими країнами в 30-х роках меншою мірою зачепив медицину. Г.В.Саган резонно пояснює це меншою ідеологічною роллю, яку відігравала медична галузь порівняно з заангажованими представниками суспільних наук [22, 87]. Відповідно менше випускали за кордон науковців-гуманітаріїв, дещо більше візитів зробили представники технічних та природознавчих наук.

Поступово виїзд за кордон ставав дедалі проблемнішим і для видатних учених. Так, наприклад, М.М.Крилов 1934 року змушений був звертатись із доповідною запискою до президії ВУАН про необхідність наукових контактів та свою особисту потребу в лікуванні за кордоном [10, 104].

Для того, щоб передати труднощі із отриманням дозволу на закордонне відрядження, нижче ми наведемо схему отримання такого дозволу.

Первинне рішення про поїздку за кордон приймалося партгрупою та Президією Академії наук [10, 106]. За умови позитивного рішення інстанції документи подавалися до РНК УРСР. На цьому етапі справи кандидатів на виїзд перевірялися НКВС. Перевірка мала надзвичайно ретельний та прискіпливий характер – неважко уявити, що представники НКВС керувалися саме „презумпцією відмови”. Так, з тринадцяти осіб, що перевірялися НКВС 1936 року, тільки стосовно чотирьох не виникло зауважень. Причому „ненадійними” були визнані видатні вчені, які вже багато разів перебували за кордоном. Наприклад, академік М.М.Крилов був охарактеризований як „поміщик”, „різко антирадянськи налаштований”, „дуже близький до найбільш реакційних кіл”. Зауважувалося до того ж, що академік „відкрито висловлював незадоволення радянською владою і її політикою”. Академік О.О.Богомолець, за показаннями засудженого в справі Української військової організації Сорочан, був пов'язаний з цією контрреволюційною організацією [46, 4].

Після перевірки голова РНК УРСР подавав прохання про дозвіл на відрядження до Політбюро ЦК ВКП(б), члени якого приймали остаточне рішення [46, 4].

Очевидно, що за таких обставин отримати дозвіл на виїзд було складно навіть для наукових світил, а про рядових учених годі й казати. Крім того, слід зазначити, що республіканські наукові установи Україні були в ще гіршому становищі, ніж загальносоюзні. У доповідній записці Президії Академії наук говорилося наступне: „Академія наук УСРР майже не одержує закордонних відряджень, навіть коли стоїть питання про участь у

міжнародних наукових конгресах, у той час, коли Академія наук СРСР широко користується цим правом і зараз, наприклад, обговорює питання про відрядження академіків на Празьку всесвітню виставку” [1, 181].

Таким чином, у тридцяті роки на перший план виходять політичні міркування, що відтісняють міркування наукової доцільності при розв’язанні питань про надання закордонного відрядження. Перешкоди з боку уряду були викликані становленням тоталітарної системи в СРСР та зведенням „залізної завіси”. Звісно, свою роль у цьому процесі відіграло також занепокоєння партійно-державного керівництва країни щодо можливого неповернення вчених із відряджень, як це вчинили, скажімо, академіки В.М.Іпат’єв та А.Є.Чичибабін. Вони та інші вчені, що залишилися за кордоном, були позбавлені усіх звань, а їхні праці в СРСР були заборонені та вилучені [13, 257].

Крім того, чітко впадає в очі надцентралізація процесу надання відповідних дозволів на виїзд за кордон. Очевидно, що коли це питання розглядалося довгим ланцюжком різноманітних установ, а наприкінці самим Політбюро, то багато відряджень просто не могло надаватися. Це було неможливо вже через саму надзвичайну громіздкість такої системи.

Не будемо також скидати з рахунку й інший погляд на ці події, протилежний думці про вирішальний характер політики радянської влади у зведенні „залізної завіси”. Так, Д.А.Александров висловлює думку про значну роль самих учених у встановленні наукової ізоляції радянської країни. По-перше, на його думку, це було пов’язано з переорієнтацією вчених із закордонних на вітчизняні авторитети. По-друге, поліпшилися можливості наукового самовираження в рамках СРСР. По-третє, з’явилося нове покоління радянських науковців, яке вже не мало сталих зв’язків із закордоном [2, 3–24].

Підсумовуючи викладене, маємо підстави розділити досліджувану проблему зазначеного періоду на два етапи.

На першому, який охоплює 20-ті роки, наукові відрядження надаються охочим науковцям досить вільно. Отримання відряджень ускладнюють лише фінансові перешкоди та бюрократична плутанина й тяганина.

На другому етапі, який починається у 1930-х роках, формується нова політика стосовно наукових зв’язків із закордоном. Вона знайшла втілення у побудові жорстко централізованої системи перевірки та затвердження кандидатур на відрядження. При розгляді кандидатур на перший план виходить політична благонадійність особи. Доцільність наукового плану відходять на другий план. На обох етапах закордонні відрядження мали або політичний характер, насамперед, бажання демонстрації досягнень радянської чи української науки, або особистий, коли йшлося про необхідність збагатити досвід конкретного вченого, надати йому можливість ознайомитися із дослідженнями закордонних колег тощо.

Причини, які зумовили трансформацію в негативному напрямку щодо політики наукових відряджень, лежать як у площині перманентних фінансових негараздів, так і в ізоляціоністській політиці партії та уряду. Певною мірою давалися взнаки й ізоляціоністські настрої самих учених, особливо представників нової генерації, вихованої уже за радянського періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Академія наук в рішеннях Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС 1922 – 1991 / 1922 – 1952 / Сост. Есаков В.Д. – М.: РОССПЭН, 2000. – 591 с.
2. Александров Д.А. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самодостаточности и изолированности отечественной науки, 1914 – 1940 // ВИЕТ. – 1996. – № 3. – С. 3 – 24.
3. Документы по истории Академии наук СССР (1917 – 1925). – Л.: Наука, 1986. – 382 с.
4. Документы по истории Академии наук СССР (1926 – 1934). – Л.: Наука, 1988. – 286 с.
5. Жидкова А.А. Ранняя страница истории иностранного инвестирования советской науки // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 1998 г. – М.: ИИЕТ РАН, 1999. – С.163 – 170.
6. З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-і роки ХХ ст.): Документи і матеріали. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 448 с.
7. Иоффе А.Е. Международные связи советской науки, техники и культуры 1917 – 1932 гг. – М.: Наука, 1975. – 430 с.
8. Історія Національної Академії наук України 1924 – 1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 761 с.
9. Історія Національної Академії наук України 1929 – 1933: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 544 с.
10. Історія Національної Академії наук України 1934 – 1937: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 2003. – 828 с.
11. Калінчева Г.В. Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті – на початку 30-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Донецький держ. ун-т.– Донецьк, 1996. – 21с.
12. Копелевич Ю.Х. К истории советско-германских научных связей в 1926 –1932 гг. // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 1997 г. – М.: "Янус-К", 1997. – Ч.1. – С. 153 – 155.
13. Кривоносов Ю.И. Партийное регулирование международных научных связей // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 2003 г. –М.: Диполь-Т, 2003. – С. 256 – 258.
14. Кротюк С.Ф. Культурні зв'язки Німеччини і Веймарської Німеччини (1921 – 1932 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07 07.00.03 / К., 1993. – 22 с.
15. Муляр І.Ю. Українсько-польські культурні зв'язки в 20-30-х роках ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07 07.00.03 / К., 1993. – 28 с.
16. Организация советской науки в 1917 – 1925 гг.: Сборник документов. – Л.: Наука, 1968. – 417 с.
17. Организация советской науки в 1926 – 1932 гг.: Сборник документов. – Л.: Наука, 1974. – 407 с.
18. Посохов С.И. Социальная история советской науки (конец 1920 – начало 1940-х гг.) Проблемы историографии. – Х. : Харьковский гос. ун-т, 1994. – 152 с.
19. Радовский М.И. Из истории англо-русских научных связей. – М.-Л.: АН СССР, 1961. – 298 с.

20. Русско-германские научные связи между Академией наук СССР и Академией наук ГДР 1700 – 1974: Сборник документов. – М.: Наука, 1975. – 395 с.
21. Русско-французские научные связи: Сборник документов. – Л.: Наука, 1968. – 218 с.
22. Саган Г.В. Наукові зв'язки українських та іноземних учених у міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К.: 1999. – 198 с.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Об. зб. 6638.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Об. зб. 6877.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Об. зб. 7092.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ткаченко Володимир Володимирович – професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: історія України 20-х – 30-х років ХХ століття.

РОЗВИТОК ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Валерій КІЗЮН (Кіровоград)

У цій статті проаналізовано головні напрямки розвитку паперової промисловості в Україні у 20-ті роки ХХ століття, з'ясовано причини її залежності та відставання від російської поліграфічної індустрії.

The main directions of development of paper industry in Ukraine in 20th of XX age, reasons of its dependence and lag are found out Russian polygraph industry are analyzed in this article.

Паперова промисловість була й залишається однією із складових інформаційної незалежності України. Саме тому розуміння закономірностей її становлення та розвитку в період українського національно-культурного ренесансу 20-х років ХХ століття дає незалежній Україні ХХІ століття безцінний досвід розв'язання нагальних проблем цієї галузі, можливість не повторити помилок минулого, подолати певні кризові явища в українській видавничій справі на сучасному етапі.

Серед праць, присвячених ґрунтовному висвітленню процесу становлення та розвитку паперової промисловості в Україні, треба відзначити дослідження Д. Голованова [3], А. Нилова [5], В. Чуїстова [10]. У своїй працях ці дослідники основну увагу приділили визначенню магістральних напрямків розвитку паперової промисловості, її централізації радянською державою. В пропонованій статті ми спробуємо визначити роль паперової промисловості в становленні та розвитку поліграфічної індустрії України в цілому, у причинах її відставання та залежності від аналогічної галузі Росії.

До поняття матеріальної бази видавничої діяльності входить система постачання її папером, різним друкарським обладнанням, фарбами тощо. Поліграфічна та паперова промисловість являли собою, таким чином,

найважливіші складові матеріальної бази із забезпечення видавничої діяльності, які, у свою чергу, є об'єктом забезпечення машинобудування, хімічною промисловістю і т.п. З виникненням видавничих комбінатів, які органічно поєднали в собі видавництва з більшою частиною поліграфічних підприємств – друкарень, останні перетворилися на структурні елементи видавничої діяльності.

У травні 1919 року ВУЦВК прийняв декрет «Про об'єднання всіх окремих радянських видавництв у Всеукраїнське видавництво», яке поряд з випуском літератури повинно було здійснювати облік та розподіл паперу й друкарського устаткування, а також розповсюдження друкованої продукції. Відповідний контроль Всевидав мав здійснювати над усіма видавництвами, у тому числі й приватними.

У дусі воєннокомуністичної надзвичайщини ВУЦВК зобов'язав Всеукраїнське видавництво в найкоротший строк зібрати всі відомості про облік наявної кількості паперу, що є на території України, а також взяти на облік усе друкарське майно. Жодні установи без дозволу Всевидаву не мали права видавати будь-кому ані паперу, ані будь-якого друкарського майна, а саме: машини, шрифти, вали і т. ін.[4, 48]. У подальшому централізація в організації видавничої справи посилилася ще більше. Постановою ВУЦВК від 18 серпня 1920 р. при ньому було створене Всеукраїнське державне видавництво України – Всевидав. З боку ВУЦВК Всевидаву було надане право об'єднання й регулювання видавничої діяльності всіх установ, товариств та організацій, всієї періодичної преси, а в разі потреби виняткового використання підприємств поліграфічного виробництва (друкарень, літографій, цинкографій, палітурних і брошурувальних закладів), пріоритетного розподілу всього паперу, що може бути використаний для друкування газет, брошур, листівок і плакатів. Задля реалізації вищезазначених прав у структурі Всевидаву було створено новий підрозділ – Папірбюро. [4, 69]. Всеосяжність контролю республіканського апарату Всевидаву посилювалася зі створенням філій у вісімнадцяти містах України.

До революції друкарське виробництво поєднувало в собі риси великого капіталістичного промислового виробництва й ремісничої майстерні. Це відбивалося навіть у термінах: «графічна справа», «видавнича справа». Слово «поліграфія» взагалі не використовувалось в значенні друкарська промисловість. Це слово, а отже і пов'язане з ним поняття в широкий вжиток у виробничій сфері було запроваджено 1918 року, коли в складі ВРНГ України був створений поліграфічний відділ. Уже 1919 року термін «поліграфія» поширився по всій республіці.

Роки світової та громадянської воєн привели до занепаду української поліграфії та її сировинної бази – паперової промисловості. Паперові фабрики

України післявоєнного часу являли собою здебільшого напівзруйновані підприємства, що виробляли переважно грубі гатунки паперу. В результаті війни з 32 поліграфічних підприємств, що функціонували в Україні з 1913 р. до 1921 р., збереглося лише 18, тобто 56,2% . З решти підприємств 4 відійшли до Польщі, одне (Суразьке) – до Білорусії, сім – згоріло, а інші були зруйновані [10, 9]. Підприємства, що збереглися, були в такому стані, що без відповідних капітальних вкладень їх не можна було пустити в хід. Трест Південпапір, що прийняв ці підприємства 1920 року до свого складу (до речі, тільки три з них функціонувало), незважаючи на наявність у них сировини й матеріалів, міг виробити тільки 75 тис. пудів, тобто приблизно 2,5 % передвоєнного виробництва [3, 12].

Друкарське господарство не поповнювалось технікою і шрифтами, які швидко зношувалися. Крім того, за ці роки відбулися переміщення і без того нечисленних кадрів в інші галузі народного господарства. Де були більш високі заробітки, можливість отримувати частину їх натурою, там була певна перевага в умовах інфляції і голоду.

Перед молодого паперовою промисловістю республіки постало безліч проблем: зношене устаткування, брак кваліфікованих кадрів, по суті повна відсутність раціональної організації праці, будь-яких навичок у галузі економіки тощо.

На початку 20-х років стан паперової промисловості був жахливим, а тому вкрай застаріла друкарська техніка робила читання газет усе менш доступним для читача. «Сірий, часто в одній і тій же книзі неоднаковий папір, неясний друк збитим шрифтом, некрасива зовнішність – ганчірка ганчіркою» [7, 125], – такою у більшості випадків була друкована продукція періоду громадянської війни в Україні.

Після закінчення громадянської війни першими кроками працівників української паперової промисловості було поновлення техніки, налагодження організації праці, підведення міцної матеріальної бази під друкарську справу. Для цього газетним і книжковим видавництвам були передані пристосовані друкарні й певні паперові ресурси. Згодом були створені окремі комбіновані видавничі об'єднання (видавництва, друкарні, паперові фабрики тощо) [6, 93]. 850 поліграфічних підприємств, що дісталися Україні як спадщина від царського режиму, були розкидані по всій її території. Керувати ними, здійснювати контроль, навіть налагодити організовану роботу при відсутності відповідних матеріалів і паперу було надто важко. 1921 року вироблялася лише 1/6 частина довоєнного виробітку паперу [5, 18]. До того ж якість його набагато погіршала, майже зовсім не було рулонного паперу для ротаций, на яких друкувалася більшість газет у той час.

Питання про планове й регулярне постачання поліграфічних підприємств друкарським папером ще довгий час залишалося нерозв'язаним, тим більше, що з пожвавленням видавничої справи паперова криза відчувалася особливо гостро. Потрібен був ряд рішучих практичних заходів, щоб налагодити виробництво паперу й постачання ним виробництва.

У кінці 1921 р. 10 найбільших паперових підприємств з 18, що збереглися, було об'єднано в український паперовий трест, а решту – 8 дрібних, найбільш спрацьованих та потерпілих від війни фабрик було передано до експлуатації місцевим радам народного господарства. Це давало Радянській державі в умовах загальної руїни можливість зосередити у своїх руках найбільш пристосовані до виробництва паперові підприємства. Ця акція держави практично не потребувала значних фінансових ін'єкцій і досить швидко давала непоганий економічний ефект.

На початку 20-х років відбудова підприємств просувалася доволі повільно і визначалася лише в дрібних капітальних роботах на фабриках, що діяли. Починаючи з 1924 р. роботу з відбудови трестівських паперових фабрик було широко розгорнуто і в 1926 – 1927 рр. закінчено цілковитою відбудовою усього основного капіталу, щоправда переважно, на старій технічній основі, оскільки відповідної високотехнологічної галузі у вітчизняному машинобудуванні створено ще не було., а імпорт папероробного обладнання наштотхнувся на відсутність достатніх валютних коштів.

Водночас з процесом відбудови основного капіталу бурхливо зростала продукція паперових підприємств, причому цей приріст навіть дещо випереджав процес відновлення основних виробничих фондів. 1927 року розмір продукції паперових підприємств перевершив передвоєнний рівень.

Динаміка виробництва паперу дає картину його бурхливого наростання, що видно з таких даних (у відсотках до попереднього року): 1921-22 рр. – 17,3 %; 1922-23 рр. – 174 %; 1923-24 рр. – 137 %; 1924-25 рр. – 182 %; 1925-26 рр. – 153 % [10, 10]. Деяке зниження темпу приросту продукції у 1923-24 рр. прояснюється в основному невігідною кон'юнктурою ринку, а також обмеженістю обігових коштів тресту й відсутністю кредитів. Певне зменшення приросту в 1925-26 рр. слід пояснити пуском у попередні роки потужних папероробних машин у зв'язку з чим пуск менш потужних паросилових машин – самочерпалок, що залишилися, не міг вже дати ефекту подібного до попередніх років. Характерною ознакою розвитку паперової промисловості, зокрема, була фактична відсутність високодосконалої технічної бази світового рівня. Реконструкція на той час цієї галузі промисловості виявлялася, переважно, в посиленні та поновленні паросилових машин з виготовлення паперу майже на всіх підприємствах

Українського паперового тресту. Встановлення ж найсучаснішого папероробного обладнання, яке використовувало електроенергію і тому мало більш високу ефективність, було неможливим у зв'язку з відсутністю належної кількості валюти.

Надшвидкі темпи зростання папероробних фабрик в республіці були відносними, оскільки досягалися більшою мірою за рахунок відновлення зруйнованого в роки війни обладнання та концентрацією уцілілого, що й уможливило 1927 року досягти лише передвоєнного рівня розвитку. Інакше кажучи, концентрація уцілілого, але й морально застарілого обладнання давала змогу відносно швидко розв'язати тактичне завдання – досягти передвоєнного рівня розвитку папероробної промисловості. У стратегічному ж плані відновлення морально застарілої матеріально-технічної бази паперової промисловості по суті блокувало можливість більш-менш значного підвищення ефективності виробництва в цій галузі народного господарства, що прирікало її на екстенсивний шлях розвитку. Цей шлях, на який стала в кінці 20-х років папероробна промисловість, теж не сприяв Україні повністю задовольнити свою потребу в папері. Більш того, темпи імпорту його з Росії зростали. Якщо в третьому кварталі 1928 р. Комітет у справах друку СРСР виділив Україні 1650 тонн паперу, то в наступному кварталі ця цифра зросла до 2800 тон [8, 50].

У 1928-30 рр. по дев'ятьох найбільших паперових підприємствах, які введено до плану загальносоюзної п'ятирічки, було передбачено інвестицій на 4744 тис. крб., а фактично витрачено 4631 тис. крб., тобто 97,5 % плану. Офіційне визнання недовиконання інвестиційного плану свідчило про те, що паперова промисловість не входила в той час до галузей пріоритетного розвитку. ВРНГ ставилася до папероробної промисловості як до легкої індустрії. Саме тому інвестиції в українську паперову промисловість в кінці 20-х років склали лише 60 % п'ятирічних проектувань [1, 2]. Відсутність фінансів, які активно в цей час вливались у важку індустрію змушувала використовувати в паперовій промисловості переважно морально застаріле обладнання. В цьому певною мірою виявлялась й імперська політика Москви щодо України.

Із загальної суми інвестицій кінця 20-х років по всіх підприємствах Укрпаптресту 82,5 % припадало на роботи, пов'язані з розширенням наявного виробництва, а решта в основному припадала на капітальний ремонт, що свідчить про переважно екстенсивний шлях розвитку цієї галузі промисловості.

У результаті капітальних інвестицій, а також у зв'язку з уведенням до складу Укрпаптресту низки підприємств, що їх раніше експлуатувала місцева промисловість, основний капітал тресту зріс з 10 млн. 607 тис. крб.

1927 року до 14 млн. 199 тис. крб. 1930 року. Перерозподіл основного капіталу Укрпапїртресту посилив його централізацію, що давало змогу йому ще певний час збільшувати виробництво без значного якісного вдосконалення своєї матеріально-технічної бази.

У паперовій промисловості стан основного капіталу та його потужність визначалися папероробними машинами та рольними агрегатами. У середині 20-х років фізична спрацьованість деяких папероробних машин сягала понад 50 %. Деякі з них можна було віднести то своєрідного музейного раритету. Строк служби деяких машин перевищував 60 років. Наприклад, з 25 самочерпок, що діяли на Славутській та Камишеватській паперових фабриках 15, або близько 60 % , були фізично зношеними на 40 % і тільки 5 самочерпок (20 %) не мали фізичного зношення.

Незадовільним був і ступінь електрифікації. Із загальної кількості спожитої енергії електрична становила 1930 року лише 46 %. З усіх фабрик тільки Донецька, Понінківська та Миропільська споживали понад 50 % електроенергії, яка використовувалась у поліграфпромисловості. Посилення використання переважно паросилових папероробних машин дозволяло певний час нарощувати виробництво паперу. Але в той же час ще швидше зростали витрати виробництва, падала його ефективність та рентабельність.

Загалом порівняно із швидкими зрослими потребами республіки в папері паперова промисловість України у 20-ті роки розвивалась недостатніми темпами. Завдання, що постали перед українською паперовою промисловістю і зводилися до потреби покривати щораз більше споживання паперу за одночасного скорочення його імпорту з-за кордону, вимагали приділити цій галузі промисловості велику матеріальну та організаційну увагу. Однак, як зазначалося раніше, ВРНГ СРСР ставився до паперової промисловості як до легкої індустрії, незважаючи на постанову V всесоюзного з'їзду рад про введення цієї галузі до групи «А». Наслідком такого ставлення, як вже зазначалося раніше, було скорочення інвестицій у цю галузь, що призвело Україну до залежності від російських та закордонних поставок. До цього ж додалася зовсім незадовільна робота самої паперової промисловості України. Так, спеціальне дослідження, яке було проведене з ініціативи РНК СРСР, встановило, що виробничу програму на паперових фабриках було взято зменшеною, що виконання її проходило незадовільно, якість паперу низька, обладнання повною мірою не використовувалося, відсутні запасні частини до дорогих імпортних машин. Але спеціальна урядова комісія, що проводила перевірку роботи галузі, повністю так і не розкрила причин такого важкого становища паперової промисловості України. Зокрема, 1924 року Україна одержала 2,94 % від усього імпортного обладнання, закупленого СРСР. Загальна вартість його становила 2 630 376 американських доларів. 1925 року

із загальної кількості обладнання вартістю 528 тис. доларів, що було закуплено в Німеччині, Україна одержала його на 11 500 доларів, тобто менш ніж 2,5 % загальної вартості імпорту [11, 210]. Внаслідок цього й виникло недовиконання Україною планів виробництва високоякісних сортів паперу. Виробництво такого паперу було можливе тільки на високотехнологічному обладнанні, якого бракувало Україні. Переважання в українській папероробній промисловості морально застарілого обладнання робило її з господарського погляду більш зацікавленою у виробництві грубіших гатунків паперу, прив'язуючи тим самим економічно цю галузь до Росії.

Українська паперова промисловість до всього іншого посідала незначне місце в постачанні високоякісних сортів паперу ще й через брак у республіці великих лісових масивів. Щоправда, в 1929 р. була розроблена технологія виробництва високоякісних сортів паперу з солом'яної целюлози. Проте, ВРНГ УСРР не мала достатньо коштів для будівництва солом'яно-целюлозного комбінату і його було законсервовано [2, 2].

У 30-х роках із згортанням процесу українізації, Укрпапіртрест було остаточно й повністю поставлено під контроль Москви, яка, таким чином, отримала додатковий важіль впливу на обсяг, зміст та характер друкованої продукції в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агуф М. Увагу матеріальній базі преси // Вісті. – 1930. – 5 травня.
2. Вісті. – 1930. – 5 травня.
3. Голованов Д. Что такое Главбум и Югбум. – Х., 1921. – 98 с.
4. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. – Т.1. – К., 1959. – 369 с.
5. Нилов А. Полиграфическая промышленность Украины. – К., 1921. – 78 с.
6. О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов. – М., 1972. – 293 с.
7. Пакуль Н. Книга. Исторический очерк. – Х., 1923. – 136 с.
8. Полиграфическое производство. – 1929. – № 5. – С. 37 – 59.
9. Червоное казачество. Сборник воспоминаний. – М., 1970. – 176 с.
10. Чуїстов В. Паперова промисловість України та шляхи її розвитку. – Полтава, 1931. – 115 с.
11. Центральний державний архів громадських організацій України – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2493. – 210 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізюн Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблематика історії видавничої справи в Україні у 20-х роках ХХ століття.

СУБ'ЄКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ОПОРУ ПЕРЕД ДИЛЕМОЮ ВИБОРУ ДРУЗІВ І ВОРОГІВ У 1942 РОЦІ

Галина СТАРОДУБЕЦЬ (м. Біла Церква)

У статті аналізується діяльність основних учасників українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни: ОУН(б), ОУН(м) і УПА-Поліська Січ от. Т.Бульби-Боровця. Показано їх ставлення до проблеми розгортання збройного антифашистського руху Опору в середині 1942 року.

The article highlights the activity of the main participants of the ukrainian – national – liberation movement of the second world war period: OUN(b), OUN(m), and UPA – Poland Sich T. Buiba-Borowets. Their aptitude to the problem of carrying out art antifascist Resistance movement in the middle of 1942.

Рік 1942 в історії національно-визвольного руху займає особливе місце. Саме він виявився тим Рубіконом, який поставив сили національного руху Опору перед дилемою вибору – діяти самостійно чи об'єднатися? Продовжувати тактику пасивного спротиву окупантам чи ставати на шлях відкритої збройної боротьби? Спонуком до цього було декілька. Найголовніша – посилення тиску (морально-психологічного, фізичного, економічного) на місцеве населення з боку німецької окупаційної влади, що особливо гостро відчувалося в рейхскомісаріаті “Україна”. Це, у свою чергу, детермінувало наростання стихійного народного руху Опору, що загрожував вийти з-під організованого контролю. Не можна також обминути увагою і такий чинник, як радянський партизанський рух, авторитет якого посилювався в міру масштабності його розгортання на теренах Волині й Полісся. У цій ситуації перед українськими національними силами з усією очевидністю постала необхідність коригування тактики поведінки – перехід від позиції *політичного загравання* з німцями до активного пошуку найбільш оптимальних форм антинімецького спротиву.

Метою нашої статті є визначити ставлення різних політичних сил національного руху Опору до розгортання активної збройної боротьби, зокрема партизанської за формою, влітку 1942 р. Йдеться, насамперед, про таке коло суб'єктів українського визвольного руху в цей період, як збройні загони ОУН(б), ОУН(м) та Поліська Січ – УПА отамана Т.Бульби-Боровця.

Навесні 1942 р. на теренах Волині й Полісся найактивніше здійснювала опір окупантам і намагалася усілякими засобами обмежити терор німецької цивільної влади збройна формація під керівництвом Тараса Бульби-Боровця Поліська Січ – УПА, кількість якої на середину весни становила близько 3 тис. осіб.

За словами Тараса Боровця, перший етап його боротьби тривав з квітня до середини червня 1942 р. Наслідком його стало те, що “... почали злітати в повітря автомашини та різні установи Кохової аристократії в Україні разом із пасажирами та урядовцями” [1, 170]. Німцям важко було боротися з українськими партизанами, бо, по-перше, не розуміли і не знали партизанської тактики, по-друге, мали обмаль інформації про УПА, оскільки останні мали всебічну підтримку українського населення.

Отаман Т. Боровець постійно підкреслював, що метою його боротьби була побудова незалежної України. У цьому питанні його погляди збігалися з програмою націоналістів обох відламів. Проте між ними існували певні розбіжності. На відміну від оунівців, Т. Бульба-Боровець категорично виступав проти однопартійної системи, яка, на його думку, неодмінно веде до встановлення диктатури однієї партії, причому не залежно від її ідеологічного спрямування. Він уважав, що, “для України найбільш відповідною концепцією є концепція Української Народної Республіки з її християнсько-ідеалістичним світоглядом, ліберально-демократичним ладом і новою справедливою соціальною програмою” [1, 22]. За своїми політичними переконаннями Т. Бульба-Боровець був демократом-республіканцем. Варто відзначити й те, що він виступав проти залучення сторонньої сили для здобуття державної незалежності, вважаючи такі сподівання марними й безпідставними.

Маючи за спиною конкретну військову силу, Т. Бульба-Боровець постійно намагався знайти спільні точки дотику з іншими впливовими політичними угрупованнями краю, зокрема ОУН(м) і ОУН(б). Перша напівофіційна зустріч отамана з оунівцями відбулася ще в кінці липня 1941 р. у Львові. Домовленості про співпрацю з бандерівцями тоді не було досягнуто, оскільки останні поставили вимогу “підпорядкуватися лінії і директивам революційної ОУН і приймати розпорядження місцевих районних і окружних проводів” [6, 29], з чим Боровець категорично не погоджувався. Переговори ж з мельниківцями закінчилися 3 серпня 1941 р. підписанням договору між Головною Командою Української Повстанської Армії — “Поліська Січ” і ПУНОм про взаємну співпрацю й допомогу. Відтоді бере свій початок тісна співпраця бульбівців з ОУН(м) як у військовій, так і в політичній сферах.

Одним із принципових питань, яке стало своєрідним каменем спотикання в стосунках Т. Бульби-Боровця з бандерівцями в першій половині 1942 р., було ставлення до партизанської боротьби. Якщо бульбівці партизанську боротьбу вважали найбільш оптимальною формою діяльності своєї армії, то бандерівці розгортання партизанської війни вважали невчасним і недоцільним. Свою позицію стосовно цього питання вони висвітлили у

відомій листівці “Партизанщина і наше ставлення до неї”, розповсюдженій серед українського загалу в червні того ж року.

Поява летючки була реакцією на активізацію збройної боротьби партизанських загонів “Поліської Січі”. На фоні жорсткого посилення окупаційного режиму, що супроводжувався відвертим грабунком українського населення, масовим забиранням “ясиру” на роботу до Третього Рейху, чимраз збільшувалася хвиля людського незадоволення, котра шукала виходу назовні. Місцеві жителі вбачали в “Поліській Січі” свого захисника, що значно піднімало авторитет останньої і відповідно загрожувало політичній позиції ОУН(б). Іншою, на нашу думку, не менш важливою причиною появи цієї листівки стала активізація радянського партизанського руху на теренах Волині й Полісся, що спонукало бандерівців влітку 1942 р. активно виступити проти партизанської боротьби як такої, ототожнюючи її тільки із “совєтсько-польською диверсією” [1, 61]. “Партизани, — вказувалось у летючці, — це агенти Сталіна і Сікорського, які хотіли охоронити — один московське, другий польське населення від німецької відплати. Вони хотіли, щоб якраз ми — українці платили рахунки за прорахунки їхніх земляків. Саме завдяки політиці Росії і Польщі німці мають можливість вдаватися до масових репресій, спалення сіл, розстрілів цивільного населення” [4, арк. 55 – 56].

На підставі таких узагальнень робився висновок про негативне ставлення до партизанщини. Бандерівці вважали, що масовий збройний опір проти окупантів підіймати ще рано. Автори листівки застерігали проти необдуманих учинків, які йдуть на користь ворогам. Єдино правильний шлях у цій ситуації — не поспішати, тому що “наш час” ще не наступив. Головне завдання вони вбачали у тому, щоб об’єднуватись навколо Організації українських націоналістів. Вельми суттєвим є те, що в листівці конкретно наголошувалося на необхідності спиратися на власні організовані сили, а не союз із Берліном чи Москвою.

Проблема правильного вибору часу й місця розгортання партизанської боротьби була для бандерівців настільки актуальною на початку літа 1942 р., що основні тези листівки “Партизанщина і наше ставлення до неї” знайшли своє висвітлення у низці інших документів, датованих цим періодом. Так, автори “Вказівок для праці між робітниками зі західноукраїнських земель”, даючи відповідь на питання “Чому ми проти партизанки?”, підкреслюють, що “сьогоднішня партизанка на Україні, це боротьба за інтереси Польщі і Москви, тому в партизанці беруть участь переважно поляки, москалі й жида, що бажають повернути Сталіна”. Це й слугує поясненням того, що “ці вороги цілево проводять її на українській території, щоб таким чином спричинити репресії на українців і німецькими руками нищити українське населення” [9,

арк. 114]. Бандерівці були переконані, що час розгортання партизанської боротьби вибрано неправильно, оскільки, по-перше, гітлерівці мають достатньо сил, щоб не допустити її поширення на значні території, по-друге, вони не безпідставно вважали, що “це злочин безпечно стріляти з лісу і болота, чим наражувати безборонне населення на терор”.

Офіційна позиція оунівців стосовно “партизанщини” не була секретом для окупантів, опосередкованим свідченням чого слугують німецькі джерела. Так, в одному з німецьких повідомлень про ситуацію на Сході досить детально описуються причини негативного ставлення бандерівців до партизанського руху: “Поляки і більшовики можуть гратися в партизани скільки їм хочеться, нас це не цікавило б, якби вістря партизанської боротьби не спрямовувалося проти нас. Областю більшовицької партизанської діяльності частково є українська земля. Ні в Московщині, ні в коронній Польщі немає партизанів. Сталін і Сікорський свідомо для цих цілей вибрали наші області. Сталін і Сікорський хотіли вберегти російське і польське населення від німецьких каральних акцій. Ми вороже ставимось до партизанів і тому знищуємо їх. Наш час ще не прийшов. Наша мета – не зміна однієї окупаційної влади на яку-небудь іншу, а – самостійність, наша мета – не партизанська боротьба, а національно-визвольна революція українських мас” [10, арк. 70 – 71]. Безумовно, аргументи оунівців є досить спірними, адже наївно було б уважати, що життя простого росіянина для Сталіна було вартіснішим, ніж українця, тим більше, що в партизанських загонах пліч-о-пліч воювали представники різних національностей. Не витримує критики й аргумент про відсутність партизанського руху в інших республіках СРСР, зокрема Російській. Проте, слід зауважити, що така форма документа, як листівка, має конкретну мету – тезово донести певну інформацію до широкого кола населення і тому не передбачає глибокого аналітичного аналізу поточної ситуації і допускає використання популістських гасел. Саме тому піддавати серйозній аргументованій критиці її зміст не має сенсу.

Летючку “Партизанщина і наше ставлення до неї” місцеве населення зустріло несхвально, бо, незважаючи на наявність цікавих думок і слухних застережень, вона закликала до спокою під час страхіть окупаційного режиму. Люди ж, змордовані репресіями, голодом, постійним страхом смерті, були готові до застосування радикальних дій і тільки чекали силу, здатну організувати їх для захисту власних осель і життя. Тому офіційна позиція ОУН(б) жителям краю була незрозумілою і неочікуваною.

Тоді, коли на теренах волинського Полісся і північної Волині оперували партизанські відділи Поліської Січі – УПА, на території південної Волині — Рівненщині, Дубенщині, Кременеччині, а також Володимирщині й

Горохівщині творилися невеликі військові відділи націоналістів. Як уже зазначалося, діяльність обох ОУН до весни 1942 р. ще не набула рис чітко вираженого антинімецького спрямування. Проте після масових репресій проти оунівців взимку – навесні 1941 – 1942 рр. і мельниківці, і бандерівці постали перед дилемою — як діяти далі?

Своє бачення виходу із ситуації ОУН(б) частково виклала на Другій Конференції, що відбулася у квітні 1942 р. У її постановах зазначалася необхідність урахування “близької можливості збройної боротьби в слушний час”, тобто тоді, коли обидва суперники виснажаться. Досі ж оунівці вважали завчасним розгортання масового збройного виступу, оскільки розраховували, що “час гратиме на них”. У слушний момент, що мав наступити з “розбиттям Москви, загальним виснаженням, зовнішнім і внутрішнім потрясінням Німеччини”, українці зможуть вибороти свою незалежність. У тогочасний же момент, “аби енергія народу не вилілася в партизанщину, але оформилася в широкий всенародний рух, ставилося завдання планово організувати і мобілізувати сили на всіх ділянках” [7, 49].

Оунівці засуджували окупаційну політику Німеччини стосовно України, визнаючи її колоніальний характер, але збройна боротьба проти неї відсувалася на невизначний час. Допускаючи можливість збройного зіткнення з німецьким окупантом, Конференція однозначно визнала, що головним фронтом ОУН(б) залишається “фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маскою він би не виступав (білогвардійщина, більшовизм, слов’янофільство тощо)”. Отож, стратегія ОУН(б) полягала в тому, щоб, з одного боку, критикувати німецький окупаційний режим, а з другого — вести в різних формах боротьбу проти Москви, зокрема проти радянського партизанського руху.

Початком активної діяльності бандерівців у напрямку творення повстанської армії можна вважати кінець літа – початок осені 1942 р. Особливість цього процесу полягала в тому, що ініціатором його розгортання виступив не Центральний Провід ОУН(б), а представники Крайового Проводу ПЗУЗ, тобто Волині й Полісся.

ОУН(м), керівництвом якої на українських землях займався О. Ольжич, навесні 1942 р. теж зробила ставку на нелегальну роботу підпільними засобами. Відтоді основна увага мельниківців переноситься на Волинь, або, як її тоді називали в системі підпільної роботи, Інспекторат ч. II, до якого, крім Волині, входило ще Полісся і частина Поділля. ОУН(м) мала досить помітний вплив на населення цього регіону, зокрема південних районів Волині — Кременеччину й Дубенщину.

24 – 25 травня 1942 р. в селі Рудня-Почаївська, за 20 кілометрів від Кременця, відбулася досить важлива за своїми наслідками Конференція. У ній узяли участь представники повітових осередків Другого Інспекторату, а також відомі діячі ОУН(м): “Бистрий” (Я. Гайвас), “Шуляк” (О. Штуль-Жданович) та провідник Другого Інспекторату — Барда. Важливість Конференції полягала в тому, що вона мала закласти теоретичні підвалини під подальші, заплановані мельниківцями заходи з погляду оцінки тодішньої політичної та воєнної ситуації і перегляду світоглядно-ідеологічних позицій.

Суттєвим наслідком Почаївської Конференції стало офіційне визнання беззаперечності факту поразки німців у війні. Виходячи з цього, мельниківці змушені були переглянути свою тактичну лінію боротьби за державну незалежність України і внесли до неї деякі зміни. Ними розглядалися два варіанти найближчої політичної перспективи: перемога більшовизму, а значить – повернення радянської влади, або створення політичного вакууму у зв’язку з послабленням німецької сили, що створило б реальну можливість українцям заповнити його власною державницькою субстанцією.

Не менш важливим було питання про українсько-німецькі стосунки в тогочасний період та прийняття з цього приводу відповідного рішення. Як відомо, до травня 1942 р. вони будувалися на основі лояльності, демонстрації з боку оунівців готовності до мирного співіснування з окупаційною владою. Націоналісти вірили в можливість співпраці й навіть після лютневих подій 1942 року в Києві не виступали за розгортання активних збройних дій проти окупантів. На Конференції, знову ж таки вперше, офіційно було визнано, що “українсько-німецькі відносини з боку українців мусять будуватись у відповідності з німецькою політикою в Україні”. Оскільки “ця політика є не лише політикою колоніального визиску, але й колоніального винищення українського населення..., то одинокою нашою відповіддю може бути відкрита боротьба проти цього” [2, 286].

Таким чином, можна зробити висновок, що Почаївська конференція поклала початок новому етапу діяльності ОУН(м). В основу визначення політичної тактики лягли висновки, прийняті учасниками форуму. Суть їх зводилася до того, що, *по-перше*, Німеччина своїх військових цілей не досягне; *по-друге*, вона визнавалася таким же ворогом України, як і Радянська Росія; *по-третє*, жорстокий окупаційний терор вимагав відплатних акцій, на чому особливо наполягали представники від Волині та Полісся.

Час показав, що мельниківці, як і бандерівці, не поспішали до збройного протистояння з німцями, оскільки не вірили в його ефективність. Ймовірніше, навпаки, вони вважали, що збройний опір завдасть надто велику шкоду всьому українському народу, кількість жертв мирного населення буде

непомірно високою. Проте, висловлюючись не на користь масового антинімецького виступу, мельниківці не відкидали необхідності бути до нього готовими. Саме тому ОУН(м) прихильно поставилася до розгортання діяльності УПА Т. Бульби-Боровця на Поліссі. Та й самі мельниківці проводили курси підготовки військовиків, медсестринського персоналу. “Основними осередками вишколу й організаційної підготовки мельниківців, — за словами О. Штуля-Ждановича, — стали терени навколо Рівного, Луцька, Дубна, Кременця”. У липні – серпні 1942 р. тут було проведено 15 вишколів, у кожному з яких брали участь близько 120 осіб. Цією роботою керував провід Волині – Поділля — “Інспекторат ч. II”, а саме: А. Барановський, О. Яценюк (“Волинець”), В. Білий (“Арієць”), який обіймав пост бойового коменданта усього Інспекторату [5, 336]. Уже в серпні 1942 р. тільки в Крем’янецькому повіті мельниківці мали 67 повних і 24 неповні боївки, 2 загони швидкого призначення, разом — близько 450 бійців.

Слід наголосити на тому, що низові ланки ОУН(м) не мали чітких вказівок щодо розгортання збройного опору. Це відсовувало початок боротьби на невизначений строк і певною мірою вселяло зневіру в силу націоналістичного руху. Ті, хто працював на місцях, змушені були діяти здебільшого на власний розсуд, не маючи змоги вчасно отримати інформацію “згори”. Та й самі обставини змінювалися так швидко й непрогнозовано, що, як згадує М. Данилюк (“Блакитний”), бойовий комендант Кременецького повіту в 1942 р., “часто в області ще не знали, що будуть робити” [3, 53], тоді як ситуація вимагала оперативних дій і рішень. Аби не втрачати контакту з населенням краю, активісти місцевих ланок ОУН, здебільшого інтелігенція, часто організовували таємні зібрання селян, на яких “говорили про минуле, німців, Україну, народ. Закликали до саботажу харчової рознарядки, яку німці вже встигли накласти на села. Закликали не здавати німцям зброю, яку, безперечно, селяни мали, визбиравши її гарненько по шляхах, як утекли червоні” [3, 34]. Такі розмови справляли на слухачів велике враження. Малограмотні селяни слабо орієнтувалися в політичних питаннях і прагнули отримати інформацію, яка їх дуже цікавила, не з уст “якихось польських паничків”, чи “вчених політруків”, а “своїх” [3, 34].

ПУН на чолі з А. Мельником не зовсім прихильно поставився до ініціатив керівництва Інспекторату — ч. II, спрямованих на підготовку збройної боротьби проти фашистської Німеччини. Саме тому, мабуть, 22 червня 1942 р. з’являється Меморандум до А. Розенберга, підписаний А. Мельником [8, арк. 3 – 6]. Цей документ можна розглядати як ще одну спробу налагодити дружну співпрацю з німцями, які вочевидь ігнорували українське питання.

Та й не тільки ОУН(м), а й інші антикомуністичні рухи, продовжували постійно звертатися до офіційного Берліна з проханням долучити Україну до протибільшовицького фронту, дозволити формування українських збройних сил. Позиція ж Гітлера в цьому питанні була незмінною. 11 квітня 1942 р. він заявив в одному зі своїх виступів, що найбільша дурниця, яку можна допустити в окупованих східних областях, — це дати в руки підкореним народам зброю. Історія вчить, що всі панівні народи загинули, дозволивши підкореним народам доступ до зброї. Як відомо, українці теж належали до населення східних територій, тому їхні сподівання стосовно взаєморозуміння з німцями залишалися просто ілюзіями.

Таким чином, 1942 рік в історії українського національно-визвольного руху був періодом переосмислення нових військово-політичних реалій, вироблення нових тактичних схем боротьби з окупантами. Одними з перших на шлях партизанської боротьби стали загони от. Т.Бульби-Боровця та ОУН(м). Бандерівці ж прийшли до розуміння необхідності активного застосування партизанської тактики ведення бойових дій згодом, і то лише під тиском “низових” організацій Волині й Полісся. На жаль, навіть перед небезпекою фізичного винищення місцевого населення німецькими окупантами 1942 рік не став роком єднання суб’єктів національного руху Опору – ОУН(б), ОУН(м), “Поліської Січі” от. Т.Бульби-Боровця. Взаємне поборювання та міжпартійний антагонізм ослаблювали їхні сили, а отже, національно-визвольну боротьбу в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Київ, 1996 – 269 с.
2. Гайвас Я. Переломовий рік // ОУН 1929 – 1954 рр. – Париж, 1955.
3. Данилюк М. Повстанський записник. – К., 1993. – 191 с.
4. Державний архів у Рівненській області. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Об. зб. 19.
5. Жданович О. На партизанському фронті // На зов Києва. Український націоналізм у другій світовій війні. – Торонто, 1985.
6. Кабайда А. Ювілейний рік Української Повстанської Армії // Самостійна Україна – 1986. – № 3.
7. Літопис УПА. – Торонто, 1995. – Т. 24 – 589 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 73.
9. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 5.
10. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 81.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стародубець Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та економічної теорії Білоцерківського національного аграрного університету.

Наукові інтереси: український національно-визвольний рух періоду Другої світової війни.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗМІН У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ КУРСІ КНР У ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ДЕН СЯОПІНА

Руслан СТАДНІЧЕНКО (Кіровоград)

У статті досліджуються проблеми концептуальних засад і теоретичного обґрунтування внутрішньої політики КНР з огляду на модернізацію політичної та економічної систем у період перебування при владі Ден Сяопіна (1978 – 1996 рр.).

The problems of internal policy conceptual foundations and theoretical basis during Den Syaopin governing by China People's Republic in the article are explored. Also the main parameters of Chinese modernization at the Den Syaopin epoch are regarded (1978 – 1996).

Дослідження проблеми змін у внутрішньополітичному курсі Китайської Народної Республіки в другій половині ХХ століття є актуальною тематикою сучасної історичної і політичної наук. Причина підвищеної дослідницької уваги лежить у площинах цивілізаційної ваги східних країн у процесі глобалізації та сучасної ефективної трансформації політичної і економічної систем КНР, що створює передумови для участі Китаю у розбудові системи міжнародних відносин ХХІ століття.

У праці “Історія Сходу” російський автор Л.С. Васильєв відмічає історичні особливості еволюції внутрішньополітичного устрою КНР. Він указує на головні заходи політико-економічної модернізації періоду правління Ден Сяопіна. Роль третього пленуму Комуністичної партії Китаю, на його думку, матеріалізувалась у наступних системних перетвореннях: відмова від жорстоких експериментів Мао з наступним поверненням зацікавленості працівника в плодах власної трудової діяльності (що виявилось у ліквідації комун – китайських колгоспів та офіційній легалізації комерції), у промисловості відбувається обмеження державного плану й централізованого керівництва, створюється принципово нова система адміністративних зв’язків та фінансування [1, 460 – 472]. Таким чином, 1979 – 1981 роки було проголошено періодом реконструкції, що стало своєрідним фундаментом подальших трансформацій у внутрішній політиці.

Ураховуючи засадничі принципи здійснення влади й структуру влади сучасного Китаю, яка складається з Всекитайських зборів народних представників (ст. 57 Конституції КНР), Постійного комітету ВЗНП (ст. 67 Конституції КНР), Голови КНР, Державної Ради КНР (ст. 85 Конституції КНР), Центральної військової Ради КНР (ст. 93 Конституції КНР) [11, 768 – 781], російський дослідник В.Н. Усов робить висновок, що державне управління Китайської Республіки природно враховує східну специфіку

централізації і, як наслідок, однопартійності в країні, історично-правові фактори народного представництва (з панівною роллю в структурі влади Всекитайських зборів народних представників) й особливе місце Народної Армії Китаю в особі Центральної військової Ради [14, 456 – 471]. Тому, на думку В.Н. Усова, історичні передумови виходу КНР на лідируючі позиції в світовій економіці продиктовані зваженою організацією державного управління й роботи бюрократичного апарату [15, 456 – 471].

Продовжуючи лінію виявлення глибинних причин зміни внутрішньополітичного курсу КНР, відомий російський китаєзнавець Л.П.Делюсін концентрується на проблемі впливу політичних і соціальних інститутів та ідей минулого на особливості розвитку сучасного Китаю [6, 37]. Його позиція синхронізована з пошквалюванням дискусій з цього приводу як у самому Китаї, так і в західній науковій літературі. Предмет дискусії полягає у зверненні до традиційної китайської культури, етичних учень, історично-політичних концепцій минулого як до джерел політичної та економічної модернізації. Це зумовлює гармонізацію суспільних запитів з політико-правовими й фінансово-економічними пропозиціями сінської еліти [7, 25].

Паралельним дослідницьким курсом рухається вчений К.А. Єгоров. Однак, його погляди на матеріальні успіхи китайської держави на сучасному етапі виходять з контрастного аналізу переваг і недоліків функціонування політичної системи КНР у 80-х роках. Автор говорить про те, що не слід ідеалізувати китайський досвід. Хоча після “культурної революції” у Китаї було взято курс на розвиток політичної демократії, однак реалізація таких планів була ускладнена рядом факторів, серед яких найголовнішими є, по-перше, неповнота економічної основи, пов’язана з нерівномірним розвитком усіх галузей економіки. Таким чином, зберігається лише юридична (формальна) рівність громадян, що економічно (фактично) залишаються нерівними. По-друге, впливає нерозвиненість загальної політичної культури більшості населення, значна частина якого повністю або частково неграмотна. До політичних традицій, що склалися в Китаї ХХ ст., слід віднести: гіпертрофовану роль військових; злиття партійного й адміністративного апаратів, яке призводить до структурної і функціональної застигlosti перед новими вимогами часу [8, 19].

Під своєрідним кутом зору російський дослідник К.К. Кокарев поглиблено аналізує важливий аспект китайських реформ, проведених Ден Сяопіном – політичний режим КНР та особливості його еволюції. Автор розглядає політичний режим як функціонально-часовий зріз політичної системи [10, С. 255].

Порівняльне дослідження наявних на території Китаю трьох політичних систем: Китайської Народної Республіки, “Китайської Республіки” на території провінції Тайвань й особливого адміністративного району КНР – Сянган (Гонконг) проведено в колективній монографії співробітників Інституту Далекого Сходу РАН [9, С. 124 – 126].

Багатоманітність наукових поглядів на проблематику трансформацій внутрішньополітичного курсу КНР у 80-ті – 90-ті роки спричинена насиченістю подій, що відбулися в зазначений період історії Китаю, а також великою концептуальною, етичною та культурною спадщиною сінської цивілізації. Тим часом передумови політичних нововведень у КНР періоду правління Ден Сяопіна, попри глибинну історичну спадковість, на пряму логічно випливали з необхідності модернізації політичної та економічної систем через наявні міжнародні і внутрішні загрози китайській державі кінця ХХ ст. Однак, передумови здійснення реформ Ден Сяопіном лежали в теоретичній площині й практичних кроках його історичних попередників.

Після повалення Цінської династії у результаті синхайської революції була здійснена перша спроба створення в Китаї держави народовладдя з демократичною формою правління. Три народних принципи президента Сунь Ятсена – націоналізм, народовладдя і народний добробут (кожному селянину – своє поле) – відповідали завданням модернізації традиційного китайського суспільства на найширшій, загальнонаціональній основі. Але в цей період не було подолано тенденції послаблення центральної влади, посилення територіальної роздробленості й занепаду громадського порядку.

Подібно до Сунь Ятсена, Чан Кайші наполягав на існуванні системи п’яти влад, заснованої на переробленій ще Кан Ювеем (1858 – 1927 рр.) історіософській теорії Трьох Ер, творчо сприйнятої доктором Суном. Вона передбачала функціонування в державі п’яти гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової, екзаменаційної і контрольної (усі вони й дотепер існують на Тайвані). Реалізація ж названої системи передбачала проходження трьох періодів правління: військової влади, політичної опіки й конституційного правління. Традиційну систему Чан Кайші оголошував такою, що діагностувала існування Китаю періоду політичної опіки [2, 68]. Чан Кайші засуджував “вільні вчинки”, що завдають збитки як окремим індивідам, так і суспільству в цілому [3, 38 – 39]. Чан Кайші писав: „Свобода людської діяльності не може бути безмежною: у відносинах між державою та індивідом як під час війни, так і після неї, не може бути визначальною індивідуальна свобода подібно до піску, що розсипається” [4, 183]. Це означає, що авторитарне законодавство врятує країну від розпущеності й анархії.

Народний добробут у вченні Цзян Цзеші є найбільш консервативною частиною оригінальної доктрини вченого, якою послуговувався Чан Кайші, парадоксально поєднуючи її з теоретичним новаторством. Принципово новими стали в цьому контексті аспекти багатогалузевого перетворення, що торкалося не тільки економіки. Здійснення національної реконструкції (цзян-го, дослівно “державне будівництво”) спирається на єдність навчання, військової справи та економіки, враховуючи п’ять напрямів:

1) Психологія – перебудова її у душі чистоти, аскетизму, практицизму й серйозності в справах.

2) Етика – забезпечення пріоритетів держави перед пріоритетами сім’ї та індивідуума.

3) Соціум – перебудова його в рамках “Руху за нове життя”, передусім, на селі.

4) Політика – встановлення демократичного устрою в душі опори на власні сили, без індивідуалізму й класової свідомості.

5) Економіка – індустріалізація в умовах планової економіки й розвиненого соціального законодавства. Умови відродження економіки – перетворення всього приватного капіталу в державний [5, 101].

Китайська економічна наука за Чан Кайші ширше західної, адже це не тільки приватна справа учасників ринку, але насамперед контроль та участь держави. Китайська економічна теорія прагне відкрити раціональну природу людини як члена суспільства й відшукати способи найкращого використання людської сили, землі й товарів. Стару систему мали замінити кооперативи, як і в давнину, виробнича одиниця ставала військовою одиницею.

Таким чином, постулюємо найважливіші положення: для Чан Кайші головним змістом поняття про народний добробут було одержавлення економіки. Усі успіхи в економічному будівництві в Китаї Чан Кайші зачисляв на рахунок держави й уряду: по-перше, розвиток інфраструктури – будівництво нових залізничних магістралей і шосейних доріг, по-друге, створення сучасної фінансової і грошово-монетарної систем.

Падіння влади Гоміньдана, яка ґрунтувалася на військовій диктатурі, привело до створення Китайської Народної Республіки, що відкрило новий етап розвитку китайської державності – соціалістичної, який триває і по цей час. У нововиниклій політичній системі повторювались основні риси партійно-державної структури Радянського Союзу.

Саме тому Мао Цзедун висунув план модернізації у два кроки – 1) створення незалежної промисловості й національної економіки, наближення Китаю до рівня світових держав; 2) початок модернізації у сільському господарстві, промисловості, обороні, науці й техніці. Але

зростання виробництва було перервано зміною політичного курсу й початком створення “народних комун”, реалізацією “великого стрибка”. Пізніше перебудова структури економіки та інвестиційний маневр на користь сільського господарства, зниження виробництва у важкій промисловості й максимальне скорочення масштабів нового капітального будівництва були досягнуті консенсусом у політичному керівництві країною, що забезпечувався стосовно курсу регулювання економіки “п’ятьма єдностями” – єдністю розуміння, єдністю політики, єдністю планів, єдністю керівництва, єдністю дій. “Великий кормчий” активно послуговувався філософією стародавнього й середньовічного Китаю, в основі якої лежав принцип “Використовувати давність на благо сучасності”. Разом з тим суспільному й політичному життю Китаю значної шкоди завдала “велика пролетарська культурна революція”. Слабка політична система КНР сформувалася в авторитарну з тенденцією до тоталітаризму. Визріла очевидна потреба змін внутрішньополітичних акцентів, яка мала враховувати історичну традицію і номенклатурні інтереси.

Лідером, здатним очолити енергію розвитку й будівництва, що набирає оберти в китайському суспільстві, став Ден Сяопін. Саме він розробив концепцію реформи в економічній і політичній сферах, увівши до неї запропоновану Чжоу Еньлаєм програму модернізації у чотирьох галузях (у сільському господарстві, у промисловості, у науково-технічній галузі і в армії), потім трансформувавши її в теорію будівництва “соціалізму з китайською специфікою”. Основними причинами проведення економічних реформ у КНР у 70 – 80-ті рр. XX ст. доцільно виділити наступні:

- 1) економічну відсталість Китаю; необхідність розвитку виробничих сил у промисловості і в сільському господарстві, забезпечення науково-технічного прогресу;
- 2) жалюгідне становище величезної маси селян, що не мали можливості заробляти й забезпечувати сім’ю найнеобхіднішим;
- 3) прагнення подолати відчуження суспільства від держави, падіння авторитету вищого партійного керівництва, що діяло не в інтересах народу, а заради власної вигоди.

Насправді, соціально-економічна спадщина, що дісталася Ден Сяопіну в кінці 1970-х років, була вкрай суперечливою і загалом досить нелегкою. У конкретному плані заслуговують на увагу наступні моменти:

1. Успадкована й сприйнята реформаторським керівництвом як стрижнева ідея модернізації Китаю мала лозунговий характер. Здійснена в 1977 – 1978 роках, спроба форсованого досягнення завищених перспективних параметрів модернізації виявилася відірваною від реальних умов і можливостей країни. Стала очевидною необхідність більш фундаментального

відпрацювання всього комплексу питань, пов'язаних з модернізацією – її якісних критеріїв і кількісних орієнтирів, етапів і методів реалізації.

2. До кінця 1970-х років КНР володіла досить потужною матеріальною базою. Величезну роль у створенні цієї бази відіграло тісне радянсько-китайське співробітництво 1950-х років. Середньорічні темпи промислового виробництва за 1950 – 1977 роки склали 13,5 %, а сільськогосподарського – 4,2%. Основні фонди державних промислових підприємств досягли 1978 року величини 320 млрд. юаней (за початковою вартістю) в порівнянні з 15 млрд. юаней 1952 року. КНР 1978 року займала третє місце у світі за видобутком вугілля (618 млн. т), п'яте – за виправкою сталі (31.8 млн.т), перше – за виробництвом бавовняних тканин (11 млрд. м) [13, 38 – 47].

Специфіка Китаю, констатував Ден Сяопін, визначає необхідність здійснення модернізації китайського типу. Одночасно він сформулював названі ним “корінною передумовою реалізації чотирьох модернізацій” чотири основних ідеологічних і політичних принципи: відстоювати соціалістичний шлях, диктатуру пролетаріату, керівництво компартії, марксизм-ленінізм – ідеї Мао Цзедуна (маоїзм).

Чотири засадничих принципи несли в тій конкретній історичній обстановці, у якій вони були висунені, подвійну функцію відповіді як тим, хто з лівацьких позицій розглядав курс модернізації і реформ як поворот Китаю на капіталістичний шлях розвитку, так і передусім тим, хто на ділі не бажав такого повороту й розумів модернізацію Китаю як його всебічну вестернізацію. Дехто в Китаї, практично за аналогією із Сунь Ятсеном, просто не бачив іншого шляху подолання відсталості країни, крім як запозичувати західної техніки, технології, капіталів, досвіду державного управління.

Саме їм Ден Сяопін адресував заклик ураховувати реалії КНР, розумною мірою запозичуючи досвід Заходу: „Нам варто в плановому порядку і з розбором ввозити з капіталістичних країн передову техніку і все корисне для нас. Але нам ніяк не можна переймати капіталістичні порядки, все занепадницьке й чуже” [12, 67 – 81].

Поряд з модернізацією економічної системи Китай потребував перегляду основ державного управління. Початковим кроком у модернізації політичної систем КНР став 3-й пленум Центрального комітету Комуністичної партії КНР (ЦК КПК) 11-го скликання 1978 р., на якому було прийнято рішення про перебудову політичної структури. Основними завданнями було виділено: усунення надмірної концентрації влади, сумісництво посад, розмежування функцій між партією та урядом, між урядом і підприємствами. Револьюційною була ідея про допущення приватного капіталу на китайський ринок. Політичну реформу була запропоновано як необхідну умову економічних перетворень у країні.

Питання політичної реформи стали предметом спеціального розгляду XIII з'їзду Компартії (жовтень 1987 р.). На з'їзді багато говорилося про демократію, про недопустимість уведення в Китаї багатопартійності й двопалатного парламенту на західний манер, а також про початкову стадію розвитку соціалізму з китайською специфікою.

З'їзд підкреслив необхідність проведення демократичних виборів, підвищення ролі органів представницької влади (Всекитайських зборів народних представників), удосконалення інституту політичних консультацій і діалогу, поліпшення партійного стилю, розвитку внутрішньопартійної демократії, зв'язок її з політичною лібералізацією, зміцнення соціалістичного правопорядку.

Процес політичних реформ охарактеризований Ден Сяопіном як “друга революція”, але революція, не спрямована на злам старої надбудови й проти якого-небудь суспільного класу, а революція у сенсі революційного оновлення соціалізму на його власній основі через самовдосконалення.

На XIV з'їзді КПК (1992 р.) питання розподілу функцій партії та урядових органів було усунено з програми реформи політичної системи. Це пов'язано з тим потрясінням, яке викликали трагічні події на площі Тяньаньмень 1989 р. У матеріалах XV і XVI з'їздів КПК (1997 р. і 2002 р.) знову підкреслюється важливість поступового та впорядкованого здійснення політичних реформ.

У теорії будівництва соціалізму з китайською специфікою було запропоновано три елементи, взятих як її методологічної і світоглядної основи, а саме: реалістичний підхід до справи (шиши цюши), розкутість свідомості (цзефан сисян), рух у ногу з часом (юйши цзюцзинь). Перші два спрямовані на подолання догматичного розуміння марксизму. В основі “реалістичного підходу” лежить марксистський принцип “практика є критерієм істини”, поєднаний з давнім китайським висловлюванням “той доб'ється істини, хто займається реальними справами”. “Розкутість свідомості” розуміється як позбавлення свідомості від старих звичок та пут суб'єктивізму; вивчення нової обстановки. Відповідно до цих принципів слід виходити з реальної обстановки всередині країни, всередині провінцій, повітів і волостей; виходити з притаманних їм, а не вигаданих закономірностей, шукати внутрішні зв'язки у явищах навколишнього світу.

Підбиваючи підсумки, на думку автора, у формуванні і еволюції концепції модернізації Китаю у період правління Ден Сяопіна можна виділити наступні етапи.

1979 – 1980 роки – початкове коригування історично успадкованих підходів до модернізації країни, визначення контурів змісту поняття “модернізація” стововно Китаю.

1981 – 1983 роки – кінцевий розрив з лівацьким підходом до завдання модернізації, формулювання уточнених офіційних цілей та орієнтирів модернізації Китаю, початкова наукова розробка концепції модернізації країни в тісному взаємозв'язку зі стратегією розвитку країни.

1984 – 1988 роки – поглиблена наукова розробка програми модернізації КНР до 2000 року, посилення в концепції акценту на реформу економіки.

1989 – 1991 роки – пробуксовування в осмисленні процесу модернізації у зв'язку з політичною та економічною кризами в країні, тяжіння до помірних темпів зростання.

1992 – 1996 роки – перегляд концепції розвитку Китаю на 1990-ті роки й більш віддалену перспективу в контексті повороту країни до радикальних ринкових перетворень, спроба наповнити орієнтири модернізації конкретним соціальним змістом в вигляді первинного висунення критеріїв суспільства малого добробуту (сяокан).

Отже, відповідно до часових рамок проведення реформ, концептуальних засад змін внутрішньополітичного курсу в період правління Ден Сяопіна стали три взаємопов'язані теоретичні складові.

Це, по-перше, погляди керівництва країни на проблему модернізації, що являють собою політичний рівень концепції. Саме на цьому рівні формуються офіційні цілі, етапи, пріоритети модернізації, визначаються її політичні рамки та ідеологія.

По-друге, розробка проблем модернізації ученими країни, що втілюється в науково-теоретичному вимірі концепції. Хоча переважальним напрямом тут, особливо на перших порах, стали інтерпретація, обчислення, деталізація тих чи інших пропозицій, сформульованих лідерами країни, проте китайські вчені зуміли не тільки розгорнути гасло модернізації у достатньо конкретну, структуровану та взаємопов'язану програму, але й підказати керівництву КНР ряд принципів для концепції модернізації новацій, наприклад необхідність вичленення “третього кроку” модернізації Китаю у період після 2000 року.

По-третє, реальна господарська практика, що визначила неодноразове уточнення уявлень про строки, темпи, пріоритети й методи здійснення модернізації Китаю, а значною мірою й еволюцію змісту самого поняття “модернізація” стосовно Китайської Народної Республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л.С. История Востока: В 2 т.: Учеб. по спец. «История». – М.: Высшая школа, 1998. – Т. 2. – 528 с.
2. Виноградов А.В. Китайская модель модернизации. Поиски новой идентичности. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – 324 с.
3. Там само. – С. 38 – 39.
4. Там само. – С. 183.
5. Там само. – С. 101.

6. Делюсин Л. П. Особенности строительства социализма в Китае // Азия и Африка сегодня. – 1986. – № 12. – С. 34 – 41.
7. Делюсин Л. П. Реформы в Китае: проблемы и противоречия // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 9. – С. 21 – 29.
8. Егоров К. А. Китайская Народная Республика: политическая система и политическая динамика (80-е годы). – М., 1993. – 280 с.
9. Как управляется Китай. Эволюция властных структур Китая в 80 – 90-е гг. XX в. – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2001. – 212 с.
10. Кокарев К.А. Политический режим и модернизация Китая. – М.: ИДВ РАН, 2004. – 398 с.
11. Конституционное право зарубежных стран: учебник / Под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И.Лейбо и Л.М. Этнина. – М.: Норма, 2008. – 1056 с.
12. Островский А.В. Китай: фундамент успехов 21 века. – М.: Институт Дальнего Востоковедения РАН, 2002. – 458 с.
13. Титаренко М.Л. Китайская Народная Республика 2004 – 2005 гг.: политика, экономика, культура. – М.: Международные отношения, 2005. – 590 с.
14. Усов В.Н. История Китайской Народной Республики (1966 – 2004): В 2 т.: Учеб. по спец. «История». – М.: Восток – Запад, 2006. – Т. 2. – 688 с.
15. Усов В.Н. История Китайской Народной Республики (1966 – 2004). – В 2 т.: Учеб. по спец. «История». – М.: Восток – Запад, 2006. – Т. 2. – 688 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стадніченко Руслан Вікторович – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії міжнародних відносин, концептуальні засади внутрішньої політики держав Сходу.

СОЦІАЛЬНА СФЕРА ШАХТАРСЬКИХ МІСТ УРСР В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 80-х РОКІВ ХХ СТ.

Володимир АГАПОВ (Донецьк)

У статті висвітлюється стан соціальної сфери шахтарських міст України. Розкриваються політичні, управлінські, економічні передумови занепаду міст, простежується вплив цієї обставини на психологічний стан мешканців міст і шахтарських колективів.

In the article the condition of social sphere in miner towns are elucidated. The political, administrative and economical prerequisites of decadence in miner towns are cleared up. The influence of this circumstance on the psychological state of miner groups and inhabitants of the region is monitored.

Актуальним завданням історичної науки є дослідження всього комплексу політичних, економічних і соціальних чинників, які зумовили виникнення в УРСР народного руху, що боровся за створення незалежної української держави. Однією з рушійних сил політичного процесу 1989 – 1991 рр. був шахтарський рух, про роль якого останній політичний лідер СРСР

М. Горбачов пише наступне: «Швидке руйнування суспільного ладу, що проіснував 70 років, почалося з хвилювань шахтарів – одного з найбільших і бойових загонів робітничого класу, на який, за ідеєю, спиралася Радянська влада» [23, 460]. Причини страйків, обставини переходу гірників на антикомуністичні позиції можуть бути зрозумілими в разі з'ясування не тільки виробничого та суспільно-політичного аспектів їхнього життя, але й соціального. Це зумовлює необхідність вивчення міст як соціально-культурного середовища, де проживали гірники та члени їхніх родин, з'ясування ступеня задоволеності населення умовами міського життя. Проблема, що цікавить нас, частково розглядається в колективній монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття» [22], у працях Л. Ковпака [24], А. Просуленка [26], А. Саржана [28]. Мета цієї публікації – з'ясування причин, що призвели до виникнення вимог щодо кардинального поліпшення соціальної сфери шахтарських міст під час страйку гірників у липні 1989 р.

У 80-ті рр. працівники 280 вугільних шахт, розміщених на території восьми областей УРСР, проживали в 55 містах. Найбільша кількість шахтарських міст 25, розміщувалося на території Донецької області, 22 – на території Луганської області. Гірники виробничого об'єднання (ВО) «Олександріявугілля» мешкали в Олександрії, Новомиргороді, шахтарі ВО «Павлоградвугілля» – у Павлограді, Тернівці, Першотравенську. У Черкаській області шахтарським було місто Ватутіне, у Житомирській – Коростишів. У Нововолинську, Соснівці, Червонограді жили гірники ВО «Укрзахідвугілля».

У повоєнні роки шахтарі були свідками двох періодів розвитку своїх міст. Перший з них тривав до кінця 60-х років, коли зростали обсяги капітальних вкладень Міністерства вугільної промисловості СРСР (далі – МВП СРСР) у розвиток соціальної галузі. Міста розвивалися. Міграція молоді до шахтарських міст із аграрних областей була показником їхньої привабливості, відповідності їхньої соціальної галузі запитам людей, що приїжджали. За ступенем розвитку спортивної бази вугільна промисловість (далі – ВП) посідала провідні позиції порівняно з іншими галузями народного господарства. Але про якість об'єктів, що створювалися, не дбали. Доволі часто вони будувалися на швидкоруч за тимчасовими схемами. Кожен третій клуб розміщувався у примітивних приміщеннях, наприклад, у колишніх лазнях. З 1971 р. розпочинається другий період історії шахтарських міст. Обсяги фінансування соціальної галузі зменшувалися. Якщо у 1966 – 1970 рр. на будівництво лікарень, шкіл, палаців культури та інших об'єктів МВП СРСР виділяло 16,1 % капітальних вкладень, то в 1981 – 1985 рр. – 13,7 %. Падіння обсягів вуглевидобутку істотно обмежило матеріальні можливості МВП СРСР у реалізації соціальних проектів. Хоч і в

деформованому вигляді, проте соціальний розвиток вуглевидобувних областей все ж таки тривав. Якщо 1980 року в Донецькій області були здані в експлуатацію шкільні площі на 6,6 тис. учнівських місць, то 1988 року – в 2,5 раза більше. Збільшувалася кількість дитсадків. Будувалися кінотеатри. Це сприяло кращому проведенню дозвілля. 93 % шахтарів досить часто відвідували кінотеатри. 54 % гірників хоча інколи, але бували в театрах [22, 211]. Поява кооперативів 1988 року дала імпульс для розширення таких послуг, як ремонт побутової техніки, житла, а також спорудження його, виготовлення меблів, медична діагностика, оздоровча фізкультура. Обсяг платних послуг на одного мешканця Донецької області зріс протягом 80-х років на 40 % .

У той же час скоротилося будівництво клубів і палаців культури. Темпи розвитку охорони здоров'я були мінімальними. Потреби в розвитку сфери послуг значно випереджали пропозиції. Обсяг усіх видів послуг у Донецькій області становив 32 % від раціональних нормативів. За споживанням побутових послуг в кінці 80-х рр. Луганська область посідала 12-е місце в УРСР, Донецька область – 22. Гірше ніж у Донецькій області ця галузь була розвинена лише у Вінницькій, Чернігівській, Сумській і Рівненській областях [17, 94].

Протиріччя між можливостями соціальної сфери шахтарських міст і потребами населення збільшувалися із зростанням освітнього рівня і матеріальних можливостей людей, зміною їхніх духовних цінностей. На перший план вийшли показники якості життя. У цьому понятті разом з іншим були такі складові, як чисте повітря і сучасність архітектурних форм, доступність медичних послуг, можливості всебічного виховання дітей і проведення культурного дозвілля. За цими критеріями населення мало підстави бути незадоволеним умовами міського життя.

Більшістю мешканців була усвідомлена наявність серйозної екологічної проблеми. Населення міст і селищ пожинало результати використання у ВП дідівських прийомів видобутку, коли породи, що містять вугілля, вивозяться на поверхню. Величезні обсяги породи вимагали її складування. Кількість териконів на території Донецької і Луганської областей досягла 1125. У Горлівці відвалами шахт було зайнято 284 га землі. У цих відвалах містилося 87 млн. тонн породи. Багато відвалів перебували в безпосередній близькості від житлових будинків. На території смт. Крепенське (м. Антрацит) було 15 порідних відвалів. У Донбасі 279 териконів горіли, в тому числі 29 у Донецьку [14, 5]. В атмосферу викидалися понад 2 млрд. м³ газоподібних і пилоподібних речовин. Донецьк, Горлівка, Лисичанськ, Луганськ, Макіївка, Єнакієве, на території яких, окрім шахт, розміщувалися коксохімічні, хімічні та металургійні комбінати, входили до переліку найбільш забруднених міст УРСР. Якщо на одного мешканця УРСР на

рік припадало 213 кг промислових викидів, то в Донецькій області – 530 кг, а в Єнакієвому цей показник становив 663 кг [11, 198]. Вугільний пил осідав у легенях людей, що було однією з причин збільшення кількості хвороб. Відсоток онкологічних захворювань у згаданому Єнакієвому, порівнюючи з початком 80-х років, збільшився на 50 %. У Горлівці зростання кількості захворювань органів дихання у 2,2 рази перевищувала середні показники [13, 22].

У зв'язку з погіршенням екологічної ситуації населення все більші вимоги висувало щодо якості медичного обслуговування. Кількісний критерій, який застосовувався для з'ясування ступеня розвиненості медичних послуг, показував, що в шахтарських містах середні величини досягнуті не були. Згідно з нормативами, забезпеченість лікарняними ліжками населення повинна була становити 138,9 на 10 тис. осіб. У Донецькій області цей показник становив 136,2, у Торезі – 123, у Донецьку – 105,2 на 10 тис. осіб. Але встановлені нормативи не відповідали потребам. Створена у Павлограді система охорони здоров'я за оцінками місцевих органів влади забезпечувала потреби населення на 60 – 70 %. Унаслідок зростання загальної захворюваності людей лікувальні установи працювали в умовах подвійного навантаження. У Первомайську, Антрациті, Ровеньках стало нормою розміщення ліжок у коридорах лікарень. Більшість лікувальних установ була розміщена в пристосованих приміщеннях, багато з яких не відповідали будівельним та санітарно-гігієнічним вимогам. У Кіровському, Красноармійську, Стаханові бракувало поліклінік. У Тернівці, де проживало 40 тис. мешканців, її просто не було. Багато шахт мали відомчі медустанови. Але забезпеченість робітників місцями в санаторіях-профілакторіях при нормі 20 на тисячу людей становила 5,4 місця [15, 24].

Завдяки будівництву дитячих дошкільних установ кількість дітей, що їх відвідувала, збільшилася в Донецькій області, зокрема, з 64 % до 69 %. Зменшувалася кількість переповнених дитячих груп. Але проблема забезпеченістю місцями у дошкільних установах вирішена не була. У Донецькій області в черзі на отримання місць перебувало 27 тис. осіб, з яких 8 тис. були дітьми шахтарів. У шахтарських містах кожен шостий відомчий дитсадок був переповнений, а запити шахтарів задоволені на 73 %. Особливо гостро стояло питання будівництва нових дитсадків в Олександрії та Добропіллі. Батьки школярів були змушені змиритися з тим, що їхні діти вчаться у переповнених класах, у другу або навіть у третю зміни. У Кіровському в другу зміну навчалися 33 % школярів (середньо-республіканський показник – 20 %). У тризмінному режимі вчилися діти в Павлограді.

Можливості проведення культурного дозвілля шахтарських сімей були обмежені. У 49 населених пунктах Донецької області з населенням понад 500 тис. осіб, у 15 міських мікрорайонах не було культурно-освітніх установ. У Шахтарську функціонували три кінотеатри, що було вдвічі менше, ніж зазначалося в нормативних документах. Культурний відпочинок став більш проблематичним у зв'язку з упровадженням 1988 року договірних цін. Вартість квитків у кінотеатрах зросла у 2 – 3 рази. Населення відповіло на нововведення скороченням відвідування культустанов. Порівняно з 1980 р. вони зменшилися на 20 %. Істотне скорочення коштів, які МВП СРСР виділяло на підтримку об'єктів соціально-культурної сфери, вело до їхнього передчасного руйнування. На деяких шахтах будинки культури були в аварійному стані. Тут переставали функціонувати гуртки художньої самодіяльності, занепадав бібліотечний фонд, закривалися музеї шахт. Клубні приміщення передавалися в оренду кооперативам та різним установам.

Шахтарські міста мали суттєві ознаки нерозвиненості, занедбаності, депресивності. Нерозвиненість соціальної галузі в сконцентрованому вигляді виявлялася в Кіровському районі Донецька, на території якого розміщувалися селища шахт «Лідієвка», ім. Абакумова, ім. Кірова, ім. Скочинського. Тут 70 % державного житлового фонду потребувало ремонту. Мешканці були забезпечені школами на 78 %, дитячими дошкільними установами – на 84 %, лікарнями – на 44 %, поліклініками – на 65 %, торговою мережею – на 50 % [7, 7]. Потреби щодо вивезення сміття задовольнялися на 60 %. Становище у цьому районі було типовим, але не найгіршим.

Занепад міст був зумовлений поєднанням політичних, економічних та управлінських чинників. Його першопричиною була низька ефективність народного господарства. Реалізація принципу першочергового виробничого будівництва мала наслідком обмежене фінансування соціальної сфери. У Донецькій області, наприклад, на розвиток виробництва в 70 – 80-і роки було виділено 32 млрд. крб., в той час, як на будівництво об'єктів соціальної сфери у 4 рази менше [5, 15]. Пріоритетний розвиток нафтогазової промисловості зумовив занепад ролі ВП у паливно-енергетичному комплексі СРСР. Унаслідок організаційних прорахунків, старіння основних фондів шахт і постійного недофінансування ускладнювалися проблеми галузі. 40 % шахт УРСР не мали матеріальних і фінансових можливостей не тільки для нового будівництва, але й для підтримки об'єктів соціального та культурного призначення. У Донецькій області обласна Рада профспілок була змушена взяти на свій баланс деякі соціальні об'єкти шахт. 1988 року фінансова допомога профспілок інших галузей на утримання будинків культури,

спортивних споруд, піонерських таборів, баз відпочинку тільки вугільним підприємствам Донецька становила близько 200 тис. крб. [9, 18].

Однією з основних причин такого процесу було постійне безгрошів'я місцевих органів влади. Установлені в державі економічні нормативи не дозволяли їм використовувати зібрані з підприємств податки на потреби громад. Пропорції між державним, республіканським, територіальними й місцевими бюджетами були не на користь останніх. На думку економістів, оптимальним є співвідношення між державним і місцевим бюджетами у пропорції 60:40 [20, 32]. У Донбасі воно становило приблизно 90:10. 1988 року із загальної суми зібраних у Донецькій області податків 54,4 % коштів було спрямовано до союзного бюджету, 30 % – до республіканського й тільки 16,4 % залишилося у регіоні. З перерахованих трудовими колективами Донецька до бюджету 2 млрд. 133 млн. крб. у розпорядженні міста залишилися 10,5 % коштів [8, 75], у Лисичанську – 6 % [2, 61], у Кіровському районі Донецька – 5,3 % [7, 43].

Знекровлення місцевих бюджетів відбувалося через функціонування механізму вилучення грошей із промислових регіонів. У ціни на вугілля, чавун, сталь (як і на діаманти, нафту, газ), на відміну від товарів широкого споживання не закладався податок з обігу, який частково залишався на місцях. Тому відрахування підприємствами ВП до місцевих бюджетів були мінімальними. У ВО «Макіїввугілля», наприклад, вони становили 1,45 % обігових коштів об'єднання [12, 11]. Ця сума в 5 разів була меншою за ту, яка надавалася шахтами на підтримку відомчих дошкільних установ. Навіть у моногалузевих містах відрахування вугільних об'єднань до місцевого бюджету не перевищували 30% від загальних сум. Ситуація з формуванням міських бюджетів могла бути більш-менш терпимою, якби вугільні підприємства виконували державні завдання з виробництва товарів широкого вжитку. Однак, абсолютна більшість шахт, незважаючи на тиск Держплану СРСР, їх виробництвом не займалася. Питома вага цієї групи товарів в обсягах виробленої продукції не перевищувала 0,4 %. Підприємства легкої і харчової промисловості були не в змозі сприяти наповненню бюджетів, нейтралізувати наслідки зривів державних завдань шахтарськими колективами. У структурі промислового виробництва Донецької області частка галузей групи «Б» становила лише 24,8 %. Непропорційний розвиток промисловості Донбасу, неможливість виконання вугільними об'єднаннями (і не тільки ними) завдань з виробництва товарів широкого вжитку, що спускалися згори, були причинами того, що Донецька область за цим показником займала останнє місце в УРСР.

Політика оподаткування, що проводилася державою, мала на меті вилучити максимум коштів там, де створювалися основні матеріальні цінності, зокрема з Донецької області, яка за своїм економічним потенціалом випереджала десять союзних республік СРСР [4, 52]. Тому з отриманих сум податку з обігу у Донецькій області вилучалося 75 % коштів, у той час, як у Миколаївській – 40 %, у Кіровоградській – 19 %.

Перерозподіл консолідованого бюджету, який здійснювався для нейтралізації сепаратистських настроїв у союзних республіках, вирівнювання темпів соціально-економічного розвитку регіонів і збереження соціальної однорідності суспільства, вів до того, що суми, котрі поверталися в промислові центри знову були мінімальними. Кошти, що виділялися на одного мешканця Донецької області були в 4,5 раза меншими за ті, що виділялися на одного мешканця Прибалтійських республік, на 28 % меншими, ніж на мешканця Волинської області, на 15 % – ніж на мешканця Харківської області. У той час, як на одного мешканця Ялти 1988 року з бюджету було виділено 348 крб., на киянина – 336 крб., на мешканця Донецька – 160 крб., Горлівки – 113 крб. [26, 59 – 60].

Фінансові можливості місцевих органів влади ставали все більш обмеженими зі зростанням дефіциту державного бюджету СРСР. У 70-х – першій половині 80-х років у прагненні підвищити життєвий рівень громадян за рахунок отримуваних «нафтодоларів» керівництво СРСР переступило припустиму межу залежності від зовнішнього ринку. Падіння цін на нафту з 35,4 дол./бар. 1980 року до 14,1 дол./бар. 1988 року [21, 45] унеможливило отримання в колишніх розмірах валютних надходжень. Знекровило бюджети припинення продажу спиртних напоїв після розпочатої кампанії боротьби за тверезість. Виробництво лікєро-горілчаних виробів в УРСР скоротилося з 34,6 млн. декалітрів 1980 р. до 15,9 млн. декалітрів 1987 року. Удару економіці завдали аварія на ЧАЕС і землетрус у Вірменії, матеріальні збитки від яких за офіційними оцінками становили 18 млрд. крб. [6, 82], а за підрахунками вчених досягали 250 млрд. крб.

В умовах скорочення державних прибутків команда Горбачова-Рижкова форсованими темпами збільшувала соціальну складову витрат. У той час, коли прибутки державного бюджету 1988 року порівняно з 1985 роком зросли на 1,9 млрд. крб., витрати збільшилися на 74 млрд. крб. Центральні органи влади пішли шляхом збільшення частки прибутку підприємств, що вилучалася до союзного бюджету.

1988 року в СРСР дефіцит державного бюджету становив 36 млрд. крб., в УРСР – 1,2 млрд. крб. Міністерства були поставлені перед необхідністю жорсткої економії. Зберігаючи обсяги промислового будівництва, вони

вилучали із планів соціально-економічного розвитку зведення шкіл, лікарень, крамниць. Держава обмежила витрати на медичну допомогу хворому до 74 крб. У лікарнях не стало медичних препаратів, знеболювальних ліків. Потреби населення в них задовольнялися на 40 – 50 % [25, 72]. Одноразовими шприцами медустанови були забезпечені на 10 %. Машини швидкої допомоги стояли без пального. Дефіцит 1988 р. був нівельований завдяки перевиконанню планів продажу горілки. До того ж перевитрата заробітної плати 1988 року становила 1,4 млрд. крб., і ця сума була оподаткована.

Ситуація погіршилася 1989 року, коли дефіцит державного бюджету СРСР досяг 100 млрд. крб., УРСР – 1,8 млрд. крб. [1, 23]. Держава була позбавлена можливості здійснити внутрішню позику. Її внутрішній борг становив половину національного прибутку країни, отриманого за рік. Частина республіканського дефіциту (720 млн. крб.) була розподілена між областями та містами УРСР. У Донецькій області він становив 62 млн. крб., у Донецьку – 12 млн. крб., у Горлівці – 3,5 млн. крб. – 6 % міського бюджету, у Кіровському районі Донецька – 930 тис. крб. [7, 44]. У березні 1989 року з Москви до РМ УРСР надійшло розпорядження додатково знайти до бюджету 560 млн. крб. Донецькій області належало заощадити 28 млн. крб., Дніпропетровській – 26 млн. крб., Луганській – 15 млн. крб.

Коштів, що перебували в розпорядженні міст, було достатньо для виплати зарплати працівникам бюджетних установ. З 1,35 млрд. крб., які 1989 року мав у своєму розпорядженні виконком Донецької області, для цього було витрачено 81,4 % коштів [10, 14]. У багатьох шахтарських містах після виплати заробітної платні працівникам бюджетних організацій у розпорядженні місцевих органів влади залишалось приблизно 10 % наданих сум. Бюджет Антрациту, наприклад, був розподілений таким чином: 38 % коштів виділялося народній освіті, 32 % – працівникам охорони здоров'я, 6,6 % – йшло на підтримку комунального господарства. На розвиток фізкультури і спорту відраховувалося 0,007 % міського бюджету [18, 63]. Створену раніше соціально-культурну галузь місцева влада утримувати була не в змозі.

Шахтарські міста, які в 60-і роки розглядалися як еталон розвитку соціальної сфери, втратили колишню привабливість. "Селища наші вмирають", – характеризували стан справ посадові особи [3, 137]. Реакцією гірника на реальності міського життя, були слова: "Ніякого відпочинку немає. Парк покинутий. Футбольне поле покинуте. Лавки розтягнули"[19, 29]. Обурення мешканців Сніжного висловив шахтар М. Мазур: "У місті два відеосалони. Окрім них, молоді нікуди податися. Ось вони й поневіряються підвалами, пиячать і знаходять причини почухати кулаки" [4, 310]. Таким

побачив весною 1991 р. Димитров американський журналіст: "Половина населення живуть в огидному гетто в 5 – 9-поверхових блокових будинках. Хоча вони були побудовані менше 20 років тому, однак перебувають у жахливому стані. Великі шматки бетону просто обвалюються. На балконах, що покосилися, сушитися білизна, а увесь район являє собою море бруду. Дитячі майданчики складаються з напівзатоплених шин та іржавіючих перевернутих металевих гірок для катання. З труб електростанцій, що розміщені поблизу і які працюють на вугіллі, вилітають клуби чорної сажі, котра опускається на житлові квартали" [30].

Міське буття підривало фізичне й психічне здоров'я людей. "Ну що залишається гірникові, який цілодобово гниє у шахті, що залишається робити, якщо не пити?", – висловлювався директор шахти "Комсомольська" ВО "Антрацитвугілля" А. Денькін [18, 41]. Нерозвиненість соціально-культурної галузі була однією з причин складного криміногенного становища в шахтарських містах. Тут діяли тисячі злочинних груп, частина яких була з високим ступенем організованості. Падала народжуваність. Донецьк серед 30 найбільших міст СРСР посідав за цим показником 29-е місце [22, 15]. У Луганській області природний приріст за 1986 – 1989 рр. зменшився в 7 разів. Нервова система організму не витримувала навантажень і стресів, які мала людина на виробництві та у побуті. Психіатричні установи надавали допомогу 105 тис. мешканцям Донецької області [4, 34]. Деградація соціальної сфери міст зумовила кризу довіри до влади, сприяла деформації моральних засад суспільства, зростанню соціального песимізму, який став родючим ґрунтом для конформізму та антикомуністичної ідеології. В умовах соціальної кризи зростало друге повоєнне покоління, котре не бажало визнавати досягнення суспільства як цінність. Один з учасників демократичного руху висловлювався: "До середини 80-х рр. наше покоління вже здобуло освіту і деякий досвід практичного життя в "совці", накопичило свій заряд ненависті й презирства до гнилої, брехливої комуністичної системи. У якийсь момент вирішили для себе, що вони не будуть нидіти все життя... у смердючому болоті "розвиненого соціалізму" [29, 7]. Незадоволеність людей соціальною галуззю міст мала, таким чином, політичні наслідки.

Керівництво КПРС і СРСР було поінформоване про соціальні проблеми шахтарських міст УРСР. У вересні 1988 р. Президія ВР СРСР розглядала питання "Про роботу Рад народних депутатів Ворошиловградської області із зверненнями громадян в умовах демократії та гласності". Про проблеми шахтарських міст йшлося під час зустрічі в Донецьку шахтарів з М. Горбачовим (лютий 1989 р.). У червні 1989 р. партійно-господарський актив Донецька зважився на публічне вираження своєї незгоди із соціальною

політикою МВП СРСР. Від імені міського комітету КП України, радянських органів і трудових колективів до ВР СРСР були направлені телеграми з пропозицією не рекомендувати М. Щадова на посаду міністра ВП СРСР. Через три тижні після цього демаршу в Україні почався шахтарський страйк. Усвідомлення деякими керівниками СРСР шкідливості здійснюваної ними соціальної політики відбулося вже після розвалу СРСР. Син шахтаря із Дзержинська, останній Голова РМ СРСР М. Рижков пише: "Моя величезна відповідальність полягає у тому, що у низці популістських "прискорень" під час перебудови я не згадав про необхідність життєво важливого "прискорення" в розвитку соціальної галузі вугільної промисловості. Мені тим більше соромно, що я працюю шахтарів знаю не з чуток. Винен" [27, 301].

Отже, проведене нами дослідження підтверджує оцінку економістів, які відзначають, що за часів радянської влади "шахтарські міста і селища набули потворного індустріального розвитку" [20, 33]. Гірники, які своєю працею забезпечували розвиток енергетичного й металургійного комплексів, хімічної промисловості, не отримували зворотного еквівалента у вигляді екологічно чистих, упорядкованих міст, якісних послуг. Люди, що мешкали в шахтарських містах, виявилися заручниками ситуації, для якої було характерне розв'язання соціальних проблем через призму відомчих інтересів. Практика доводила: перебування у руках галузевого міністерства виробничих і соціальних функцій призводить до утиску соціальної складової. Стагнація міст, їхня подальша деградація, скорочення виплат громадам у реальних величинах із суспільних фондів споживання характеризували процес абсолютного й відносного зубожіння українських шахтарів. Необхідність припинення такого розвитку ставала нагальною.

Керівна партія вчасно не усвідомила необхідності зміни системи управління економічними й соціальними процесами, не змогла знайти ефективні засоби нейтралізації негативного впливу на економіку країни, обвалу цін на світовому ринку енергоресурсів. У другій половині 80-х рр. КПРС розвитком соціальних процесів не керувала. Жодна з прийнятих ухвал, покликаних поліпшити стан соціальної галузі, медичного, комунального обслуговування, виконана не була. Руйнування бюрократичної управлінської вертикалі, що почалося в період "перебудови", рух до республіканського госпрозрахунку відкривали перспективи для створення іншої моделі управління суспільством. Але відсутність у влади матеріальних ресурсів призвело до того, що процес реформування економічних і соціальних відносин був зірваним.

Обмеженість прав місцевої влади, її мізерні матеріальні можливості, відсутність законодавчого забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування, вилучення більшої частини отриманого на місцях прибутку

до Центру є практикою авторитарного режиму. Історичний досвід довів згубність такої моделі державного суспільного ладу, але вона й надалі з деякими змінами функціонує у сучасному українському суспільстві. У зміні цієї ситуації полягає шлях до створення в Україні демократичної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 1002.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 55. – Од. зб. 5881.
3. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 113. – Оп. 49. – Од. зб. 27.
4. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 136. – Од. зб. 7.
5. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 136. – Од. зб. 13.
6. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 136. – Од. зб. 103.
7. ДАДО. – Ф. 425. – Оп. 66. – Од. зб. 30.
8. ДАДО. – Ф. 557. – Оп. 53. – Од. зб. 20.
9. ДАДО. – Ф. 920. – Оп. 2. – Од. зб. 4424.
10. ДАДО. – Ф. 2794. – Оп. 2. – Од. зб. 168.
11. ДАДО. – Ф. 2794. – Оп. 2. – Од. зб. 6113.
12. ДАДО. – Ф. 2794. – Оп. 2. – Од. зб. 6337.
13. ДАДО. – Ф. 2794. – Оп. 2. – Од. зб. 6343.
14. ДАДО. – Ф. 2794. – Оп. 2. – Од. зб. 6344.
15. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 179 – Оп. 75. – Од. зб. 5.
16. ДАЛО. – Ф. 179. – Оп. 75. – Од. зб. 9.
17. ДАЛО. – Ф. 179. – Оп. 75. – Од. зб. 117.
18. ДАЛО. – Ф. 6414. – Оп. 35. – Од. зб. 3.
19. ДАЛО. – Ф. 6394. – Оп. 35. – Од. зб. 6.
20. Амитан В. Н., Лукьянченко А. А., Денисов Ю. Д. Территориальные особенности диверсификации промышленных городов Донбасса. – Донецк: ИЭП НАН Украины, «Юго-Восток, ЛТД», 2001. – 58 с.
21. Байков Н., Безмельница Г. Мировое потребление и производство первичных энергоресурсов // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 5. – С. 44 – 52.
22. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / Під ред. З. Г. Ліхолобової. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 339 с.
23. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – М.: Новости, 1995. – 600 с.
24. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ століття (1945 – 2000 рр.). – К.: Ін-т Історії НАН України. – 250 с.
25. Паламарчук В. Социальная сфера накануне рынка // Политика и время. – 1991. – № 17/18. – С. 69 – 74.
26. Просуленко А. А. Человек и город: Социально-экономическое развитие городов Донецкой области. – Донецк: Донбас, 1990. – 80 с.
27. Рыжков Н. Перестройка: история предательств. – М.: Новости, 1992. – 410 с.
28. Саржан А. О. Зміни в соціально - економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – Донецьк: Лебедь, 2004. – 412 с.
29. Скубко Ю. Заметки по истории ДС – первой оппозиционной партии в СССР. – М.: Свободное слово, 1995. – 123 с.
30. «Филадельфия инкувайер» о забастовке шахтеров в Советском Союзе // Мир и СССР. – 1991. – 1 апреля.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Агапов Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту Української академії залізничного транспорту.

Наукові інтереси: історія вугільної галузі та шахтарського руху України.

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

У пропонованій роботі розкриті процеси розвитку системи загальної середньої освіти в Україні в період незалежності. Зроблений аналіз якісних змін у структурі мережі як у межах усієї держави, так і по областях. Звернена увага на розвиток спеціалізованих шкіл-інтернатів, зміни в освіті в сільській та міській місцевостях. Висвітлені позитивні та негативні процеси розвитку та їхні причини.

This work views the processes of the development of secondary educations during the period of the independens. It gives the analysis of qualitative changes in the structure of the system in the state itself and also in the separate regions. The attention is paid to the development of specialized boarding schools and to the changes in the process of educations both in countryside and in city. The positive and negative processes of the development and their reasons are explained.

Інноваційні, зокрема інтеграційні, процеси в системі національної освіти ставлять свої вимоги до змін типів навчальних закладів та форм їхньої роботи. Від того, наскільки ефективно буде працювати система освіти, залежатиме задоволення політичних, економічних, суспільних та культурних потреб держави.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., державна політика України стосовно розв'язання проблем дитинства була спрямована на забезпечення на законодавчому рівні прав підростаючого покоління на освіту й виховання в умовах, які відповідали б природному середовищу зростання та гармонійного виховання, тобто сім'ї. Найбільш оптимальні результати щодо освіти й виховання дітей дає тісна взаємодія педагогів та батьків. Тому в Україні почалося відновлення батьківського всеобучу, який, набувши нового змісту, почав проводитися як у дошкільних, так і в загальноосвітніх навчальних закладах. 1996 року було прийнято Програму родинно-національного виховання та навчально-тематичний план педагогічної освіти батьків. На розвиток системи освіти були спрямовані Закони України „Про освіту” (1991 р.), „Про загальну середню освіту” (1999 р.), „Про професійно-технічну освіту” (1998 р.), Укази Президента України „Про основні напрями реформування вищої освіти в

України” (1996 р.), „Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти”, „Про основні напрями реформування вищої освіти”, „Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти”.

Разом з тим на розвиток загальної середньої освіти були спрямовані такі нормативні документи, як Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні (1995 р.), Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти, Державна національна програма „Освіта (Україна ХХІ століття)”, у яких визначено основні напрямки й орієнтири розвитку в галузі освіти відповідно до кардинальних змін у суспільному житті країни.

У Державній національній, програмі „Освіта (Україна ХХІ століття)” накреслено стратегію розвитку освіти на найближчі роки й перспективу, визначено курс на створення системи безперервного навчання й виховання, забезпечення можливості постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального й культурного потенціалу як вищої цінності української нації. Також визначено основне завдання щодо виведення освіти в Україні на рівень розвинутих країн світу докорінним реформуванням її концептуальних, структурних, організаційних засад, демократизації навчально-виховних закладів, формування багатоваріантної інвестиційної політики в освітянській галузі. У Програмі сформульовано найважливіші принципи реформи всієї системи освіти, серед яких – демократизація освіти й розширення автономії навчальних закладів з урахуванням розвитку партнерства учнів, студентів та педагогів; гуманізація системи, що полягає в утвердженні людини як вищої соціальної цінності; гуманітаризація освіти, покликаної формувати у свідомості учнів цілісний науковий світ, розвивати їхню духовність і творче мислення; національна спрямованість освіти, її гармонійне поєднання з національною історією і народними традиціями; неперервність освіти, перетворення її на процес, що триває протягом усього життя людини; органічна єдність навчання та виховання, що є важливою рушійною силою економічного й політичного прогресу суспільства.

Системний аналіз цілісної системи навчання і виховання в Україні дає змогу зробити висновок про те, що відродження навчально-виховної сфери, її наближення до життя потребує гармонізації її основних функцій, структурних компонентів, які об’єктивно визначаються сутністю, місцем і роллю освіти як головної складової частини життя українського суспільства.

Необхідною умовою подальшого успішного розвитку, серед ряду інших, для країни стало створення нової нормативно-правової системи в усіх сферах державного життя, яка б відповідала міжнародним стандартам. Для освіти цей процес значно затягнувся, що великого мірою вплинуло на її подальший

розвиток. Так, Закон України „Про освіту” було прийнято 1996 року, а Закон України „Про загальну середню освіту” – 1999 року. Цей нормативно-правовий акт став основним механізмом регуляції середньої школи, визначивши зміст і характер її діяльності, охарактеризувавши структуру, навчально-виховний процес та зазначивши головні пріоритети.

Мережа загальноосвітніх навчальних закладів у період, що вивчається, формувалася за такими принципами: доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; відкритий характер освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; соціальний захист дітей [1, 8].

Разом з тим мережа загальноосвітніх навчальних закладів формувалася з урахуванням демографічної, етнічної та соціально-економічної ситуації за освітніми рівнями (початкова, базова, повна загальна середня освіта), які забезпечувалися закладом [5, 7].

На зміну радянській середній школі приходять загальноосвітні навчальні заклади I ступеня (початкова школа); II ступеня (основна школа); III ступеня (старша школа), котрі могли функціонувати інтегровано або самостійно: середні загальноосвітні школи (I, II, III ступенів або поєднання їх), спеціалізовані школи (школа-інтернат); гімназії (II – III ступені), ліцеї (III ступінь), колегіуми (III ступінь), загальноосвітні школи-інтернати для дітей, які потребують соціальної допомоги, корекції фізичного та розумового розвитку, загальноосвітні санаторні школи-інтернати (I – III ступені); школи соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих підходів у вихованні, вечірні школи (II – III ступені) [1, 9].

Складовими мережі також були позашкільні навчальні заклади, навчально-виробничі комбінати, професійно-технічні навчальні заклади, вищі навчальні заклади I – II рівнів акредитації, які забезпечували здобуття повної загальної середньої освіти [1, 11 – 12].

За роки незалежності мережа загальноосвітніх навчальних закладів під впливом складних соціально-економічних тенденцій розвитку держави зазнавала змін у просторі, часі та структурі. Несприятлива демографічна ситуація та певні соціально-економічні чинники призвели до скорочення контингенту учнів та зменшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів, особливо шкіл I та I – II ступенів у сільській місцевості.

У 1990–1991 н.р. кількість загальноосвітніх навчальних закладів у цілому по Україні становила 21825 [13, 66], у 1995 – 1996 н.р. – 22255, у 2000 – 2001 – 22210 та у 2002 – 2003 – 220941 [13, 190]. У першій половині 90-х років ця

мережа, як видно, мала тенденцію до зростання. Починаючи з другої половини 90-х рр., вона дещо стабілізувалася, але спостерігалися ознаки спаду. По регіонах ситуація мала наступний вигляд: станом на 2002–2003 н.р. областями-лідерами за кількістю загальноосвітніх навчальних закладів були Вінницька – 1068 закладів, Дніпропетровська – 1116 закладів, Донецька – 1203, Львівська – 1486, Харківська – 1002 та Хмельницька – 1096 закладів. Найменше цих закладів у цей період налічувалося в Запорізькій – 692, Кіровоградській – 632, Миколаївській – 669, Сумській – 679, Херсонській – 582 та Чернівецькій – 459 закладів. У м. Києві та м. Севастополі відповідно налічувалося 525 і 76 загальноосвітніх закладів [3,392].

Разом у 2002–2003 н.р. в Україні діяло денних загальноосвітніх навчальних закладів 21855, у тому числі I ступеня — 5046, II ступеня – 6063, III ступеня – 12334 закладів. Із них навчалися в одну зміну –19140, у дві – 2265 (або 11 % від загальної кількості) [13, 4] (для порівняння в 1990 – 1991 н.р. у дві зміни працювали 4146 закладів). Головною причиною цього процесу стало зменшення учнівського контингенту. У цей час різко зменшується мережа вечірніх загальноосвітніх навчальних закладів. У 1990 – 1991 н.р. кількість вечірніх закладів становила 515, а у 2002-2003 н.р. – 239 [14, 211].

1998 року появилися загальноосвітні навчальні заклади приватної форми власності, навчально-виховні комплекси та об'єднання .

Так, кількість приватних загальноосвітніх навчальних закладів у 2002–2003 н.р. становила 267. Найбільша кількість їх зосереджувалася в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській та Донецькій областях – по 25, Одеській – 29, Харківській – 24, м. Києві – 36. У Волинській і Рівненській областях приватних закладів у цей час не було взагалі [12,160].

Поступово зросла кількість шкіл I – II та I – III ступенів, досить активно розвивалася мережа гімназій, ліцеїв, колегіумів. З'явилися школи для національних меншин, зокрема для румунів, угорців, поляків, кримських татар, словаків та інших народів. Також відкривається значна кількість навчальних закладів з двома й більше мовами навчання [4, 317].

До 2002 – 2003 н.р. мережа денних загальноосвітніх навчальних закладів нового типу зросла. Кількість гімназій становила в цілому 3681 (найбільше в Дніпропетровській області – 24, Запорізькій – 26, Львівській – 22, Хмельницькій – 25, м. Києві – 33, найменше у Вінницькій – 3, Житомирській – 5, Харківській області – 5 та м. Севастополі – 5. В Україні нараховувався 331 ліцей (найбільше в Дніпропетровській області – 25, Донецькій та Рівненській – по 27, Хмельницькій – 34, найменше у Волинській – 4, Житомирській та Кіровоградській – по 2, м. Севастополі – 3). У

досліджуваний період кількість колегіумів сягала 34 закладів, у тому числі в Хмельницькій області – 11, Рівненській – 7, Дніпропетровській – 3. В деяких регіонах таких закладів у цей час не було. Великою була частка навчально-виховних комплексів, що становили на початок 2002 – 2003 н.р. 686 закладів. З них у Київській області налічувалося 167, Хмельницькій – 155 та в Києві – 100, а також у Кіровоградській – 13, Луганській – 17, Севастополі – 2 [11, 504].

До 2000 р. була створена розгалужена мережа інтернатних закладів, у яких утримувалися, навчалися, виховувалися, одержували комплекс корекційно-реабілітаційних, лікувально-оздоровчих заходів діти, які потребували соціального захисту (діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, хворі діти, діти а вадами фізичного або розумового розвитку, діти-інваліди, діти, які порушили закон) [10, 63].

До складу мережі входило 689 інтернатних закладів різних типів, у яких навчалася 154,5 тис. учнів, зокрема: 299 загальноосвітніх навчальних закладів-інтернатів (86,3 тис. учнів), у тому числі: 44 – для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (12,3 тис. учнів); 65 – санаторних для дітей, яким необхідне тривале лікування (16,5 тис. учнів); 391 спеціальна школа-інтернат для дітей, котрі потребували корекції фізичного чи розумового розвитку (61,2 тис. учнів), з яких 238 – для розумове відсталих (38,4 тис. учнів), 30 – для дітей з вадами зору (5,1 тис. учнів), 59 – для дітей з вадами слуху (7,3 тис. учнів), 18 – для дітей з наслідками полімеоліту та церебрального паралічу (2,3 тис. учнів) 14 – для дітей з важким порушенням мови (3,2 тис. учнів), 32 – для дітей із затримкою психічного розвитку (4,9 тис. учнів); 14 закладів соціальної реабілітації для дітей, які потребували особливих умов виховання (0,9 тис. учнів); 83 дитячі будинки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (4,8 тис. дітей) [10, 614].

На зламі тисячоліть поступового вдосконалення зазнавала мережа навчальних закладів для дітей з особливостями психофізичного розвитку.

Створювалися заклади нового типу: гімназії-інтернати, навчально-виховні комплекси, навчально-реабілітаційні центри, організовувалися спеціалізовані класи для обдарованих дітей, вводилася спеціалізації та індивідуальні форми навчання. Саме в цей час започатковано досвід нових підходів і технологій розв'язання проблем інтеграції у суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку через перебування їх у середовищі однолітків.

Значна увага приділялася вдосконаленню та реформуванню мережі інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Для забезпечення конституційних прав дітей-сиріт у другій

половині 90-х рр. ХХ ст. відповідно до потреб відкрито 32 дитячі будинки, 30 шкіл-інтернатів. Набули поширення малокомплектні дитячі будинки змішаного типу (15 – 30 дітей), які формувалися за різновіковим принципом та за місцем проживання родичів дітей і утримувалися за рахунок місцевих бюджетів [3, 623].

На початок 2000 – 2001 навчального року в 21260 денних загальноосвітніх навчальних закладах системи Міністерства освіти і науки України (без спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів) навчалось 65510 тис. учнів, що на 382 тис. менше, ніж на початок 1996 – 1997 навчального року. У 2002 – 2003 н.р. ця кількість зменшилася до 6237 тис. осіб. У міських поселеннях кількість учнів скоротилася на 7,7 %, у сільських – на 0,9 %. Однією з причин скорочення контингенту було зменшення впродовж 1995 – 1999 років контингенту учнів, зарахованих до першого класу, і лише 2000 року зафіксовано значне зростання кількості учнів-першокласників. Це відбулося, насамперед, за рахунок прийому до першого класу дітей 6-річного віку. Позитивною стала тенденція до продовження навчання в загальноосвітніх навчальних закладах: прийом до 10-х класів, порівнюючи з 1996 роком, збільшився на 5 % у 2000 – 2001 н.р. До того ж 2000 року більше ніж вдвічі, порівнюючи з 1996 роком, зменшився контингент учнів, що навчався в другу зміну [14, 50].

Мережа загальноосвітніх навчальних закладів недержавної форми власності до 2001 року, порівнюючи з 1996 роком, збільшилася на 50% [8, 131].

Контингент учнів загальноосвітніх навчальних закладів у розрахунку на тис. населення зменшився з 1373 у 1990 – 1991 н.р. до 1269 у 2003 – 2004 н.р.

У той же час зросла кількість учнів, які навчалися державною мовою. У 1991–1992 н.р. українською мовою навчалось лише 49% дітей, у 1995 – 1996 н.р. – 58 %, 2000 – 2001 – 70 % та у 2002 – 2003 н.р. – 73 % осіб шкільного віку. Найбільший відсоток навчання учнів державною мовою мали Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька області. У Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській областях та м. Севастополі впродовж досліджуваного періоду пріоритетною мовою навчання була російська [11, 509].

Початкову освіту у вивчений нами час діти здобувають у загальноосвітніх навчальних закладах I ступеня, які існували самостійно або входили до загальноосвітніх навчальних закладів I – II, I – III ступенів. Для забезпечення наступності й неперервності дошкільної та початкової освіти в Україні з другої половини 90-х років функціонують навчально-виховні

комплекси (об'єднання) "Школа–дитячий садок" "Початкова школа – дитячий садок” .

На формування контингенту першокласників значною мірою впливали демографічні та соціальні фактори, стан здоров'я дитини, а також визначений законодавством віковий ценз .

За 90-ті роки ХХ століття динаміка контингенту першокласників набула стійкої тенденції до зменшення. Відповідно до віку першокласника (6 або 7 років) учні здобували початкову освіту за навчальними програмами чотирирічної або трирічної школи I ступеня . З 1997 року відбувалося значне збільшення кількості першокласників 6-річного віку. А з 2001 року відбувся перехід початкової освіти на 4-річний термін навчання. Разом з тим батьки дітей мали право самостійно вирішувати, з якого віку їхня дитина розпочне навчання в першому класі, враховуючи стан здоров'я та рівень підготовки дитини до школи [2,101].

На кінець досліджуваного періоду щороку збільшувалася кількість учнів, які продовжували навчання в 10-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, прийом до яких 2000 року становив 67,7 % до випуску з 9 класу (1996 року цей показник становив 64,1%) .

Процес падіння контингенту випускників загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня призупинено 1995 року, у загальноосвітніх навчальних закладах III ступеня – 1994 року. Починаючи з цих років, зафіксовано зростання контингентів випускників загальноосвітніх закладів II на 12,7 % та III ступенів на 36,3 % [12, 23]. Темпи приросту контингенту випускників 2000 року щодо 1991 року загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня становили 3 %, III ступеня – 18,3 %. Стійкою до зростання стала тенденція випуску учнів з 11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів як у міській, так і в сільській місцевості [12, 234].

Певну частину випускників щороку становили учні, залишені на повторний курс навчання, і такі, що не одержували документа про освіту (видавалась довідка). Так, 2000 року налічувалися 41 тисяча залишених на повторний курс, майже 5 тис. учнів 9-х класів та 13 тис. учнів 11-х класів не одержали документа про освіту. Переважну більшість цих учнів становили міські жителі. І хоча щороку кількість залишених на повторний курс зменшувалася, негативним наслідком другорічництва були значні економічні витрати на повторне навчання та морально-психологічні травми дітей і їхніх батьків. З 2001 року у зв'язку з переходом на 12-бальну систему оцінювання знань учнів було прийняте рішення в загальноосвітніх навчальних закладах не залишати на повторний курс з причин неуспішності.

Випускники загальноосвітніх навчальних закладів, у яких рівень знань був нижчий середнього, стали особливою групою ризику на ринку праці, які, не маючи фахової підготовки, не могли зайняти певну нішу на ринку праці через свою неконкурентоспроможність. Для цієї категорії осіб продовження навчання в професійно-технічних навчальних закладах стало чи не єдиним шансом отримати роботу [8, 192].

Згідно з основними положеннями освітнього законодавства, де йдеться про кадрові ресурси середньої школи, державна політика у сфері формування та зміцнення кадрового потенціалу загальноосвітніх навчальних закладів спрямована на всебічну фінансову, матеріальну підтримку педагогічних працівників, їхній соціальний захист [6, 12].

На початок 2002–2003 навчального року в загальноосвітніх школах працювало 561 тис. учителів, що на 35 тис., або на 5,9% менше, ніж у 1995 – 1996 рр., але на 24 тис., або на 4,3 % більше порівняно з 1990–1991 навчальним роком. Тенденція зростання виявлялася до 1995–1996 н.р., після чого розпочався процес зменшення кількості педагогічних працівників. За цей період дещо підвищився їхній якісний склад за освітньо-кваліфікаційними рівнями педагогічної освіти. Частка педагогічних працівників, які мали освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста, магістра, зросла з 82,5 до 85,0 % з 1996 – 1997 по 2000 – 2001 н.р. [11, 117]

Динаміка зростання кадрового контингенту виявилася у навчальних закладах нового типу. На початок 2002-2003 н.р. кількість учителів гімназій становила вже 20074, ліцеїв – 13108, колегіумів – 2100, навчально-виховних комплексів – 35335 осіб [11, 504].

Спостерігалися певні тенденції у формуванні структури педагогічних кадрів початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів. Мало місце скорочення кількості вчителів початкових класів як у цілому по Україні, так у міських та сільських поселеннях. У той же час частка вчителів початкових класів, які мали освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста, магістра, зросла і становила у 2000 – 2001 навчальному році 68,9 %, у міських поселеннях – 77,7 %, сільських поселеннях – 60,3 %. Підвищився педагогічний рівень вихователів. Їх стали залучати до викладання в початкових класах шкіл. Частка вихователів, які не викладали предмети, зменшилася до 33,8 тисяч 2000 року. У початкових класах сільських поселень відповідно до 2,8 тисяч.

Певних змін зазнала в цей час структура вчительських кадрів за віковим цензом. Зменшилася кількість учителів віком до 30 років і становила у структурі 22,7 %, віком 31 – 40 років – 27,5 %. Без змін залишилася чисельності учителів віком 41 – 50 років і становила 26,5 %. Дещо зросла

кількість учителів віком 51 – 55 років та понад 55 років і становила відповідно 11,3 та 12,0 %.

Аналіз педагогічних кадрів за стажем педагогічної роботи показав, що в школах України в 2000 – 2001 навчальному році працювало 9,5 % учителів зі стажем до 3-х років, 20,0 % – від 3 до 10 років, 32,8 % – від 10 до 20 років та 37,7 % – більше 20 років [8, 160].

За період з 1996 по 2000 рік відбулися певні зміни в технічному оснащенні загальноосвітніх навчальних закладів. Дещо скоротилася кількість загальноосвітніх закладів, що мали кабінети фізики. У той же час збільшилася кількість навчальних закладів, які мали кабінети біології, української мови та літератури, іноземних мов. Спостерігалася тенденція до збільшення навчальних закладів, оснащених кабінетами основ інформатики та обчислювальної техніки, але це збільшення відбулося лише в містах. Тут 60,9 % загальноосвітніх навчальних закладів мали кабінети основ інформатики та обчислювальної техніки. У сільській місцевості, навпаки, спостерігалася зменшення кількості таких закладів. [13, 17].

У цей період особлива увага приділялася вдосконаленню роботи з фізичної культури. Збільшилася кількість навчальних закладів, які мали фізкультурні зали, центральне опалення. У той же час зменшилася кількість закладів, що мали підсобне господарство, медичні кабінети, пришкільні інтернати. Відбулося значне скорочення кількості навчальних закладів, які мали їдальню або буфет, скоротилася кількість їдалень і буфетів. При цьому кількість закладів, яким належала їдальня або буфет, зменшилася лише в сільській місцевості [13, 18].

Значно погіршився технічний стан навчальних закладів. Майже п'ята частина загальноосвітніх навчальних закладів станом на 2000 р. потребувала капітального ремонту й майже п'ять відсотків перебували в аварійному стані. При цьому понад 70 % з них були в сільській місцевості.

З 2000 року розпочинається процес реформування освіти. Оновлюється її зміст і характер. Удосконалюється навчально-виховна робота, матеріальна база, вирішується питання оплати праці педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів, хоча низьким залишається суспільне визнання вчителя, не втрачає актуальності проблема різниці в становищі сільських та міських педагогів [9, 25]. Наприклад, середня заробітна плата вчителів у 2000 року становила 151 гривню, а 2004 року – понад 500 гривень. У бюджеті на 2005 р. передбачено 690 млн. гривень на виплату заборгованості. У 2002 – 2003 рр. здійснено найбільше за роки незалежності України підвищення оплати праці освітян: з травня 2003 р. – на 17,9 % та з липня 2003 р. – на 12,1 %. 2002 – 2003 навчальний рік розпочався із переходу

до стовідсоткової виплати надбавок за педагогічний стаж, преміальних та оздоровчих згідно зі статтею 57 Закону України „Про освіту” [8,199].

У перші роки XXI століття забезпечено реалізацію переходу загальноосвітніх навчальних закладів до нового змісту, структури 12-річного строку навчання. Розроблено необхідну нормативно-правову базу для функціонування дошкільної та початкової освіти. Особлива увага приділялася учням 2-го класу. Для підвищення ефективності навчання учнів других класів були розроблені й надруковані нові навчальні програми та понад 5 млн. примірників підручників. Відбулося стовідсоткове забезпечення учнів перших і других класів підручниками та навчальними посібниками. За новими програмами підготовлено й видано також підручники та навчальні посібники для початкової школи. Загалом для початкової школи в цей час підготовлено 40 нових навчальних програм.

У 2002 – 2003 н.р. була перша спроба впровадження системи незалежного тестування. Міністерство освіти і науки України розробило й запровадило національну модель зовнішнього тестування навчальних досягнень учнів 11-х класів. У 2002 – 2003 н.р. результати тестування з математики й історії, у якому на добровільних засадах узяли участь понад

4 тис. 300 учнів із 670 шкіл міста Києва, Львівської, Одеської та Харківської областей зараховувалися їм і як державна підсумкова атестація за школу, і як вступний екзамен до вищого навчального закладу. Зовнішнє тестування засвідчило, що в умовах нової для учнів процедури й без спеціальної підготовки з історії 87 % учнів отримали бали високого й достатнього рівнів (7 – 12) та 72 % – з математики. Це засвідчило, що, попри кризові процеси навчально-виховної системи, якості знань учнів, „українська середня освіта не втратила свого високого рівня, і якщо дитина прагне здобути якісну освіту, то школа дає їй таку можливість”. Але на практиці школа далеко не завжди виступала джерелом здобуття учнями якісної освіти, оскільки цей аспект прямо залежить від навчально-методичної та матеріально-технічної забезпеченості навчальних закладів – найбільшньої проблеми української середньої школи, особливо сільської.

Іншим важливим пріоритетом середньої освіти початку 2000-х рр. стало вдосконалення системи роботи з науково, творчо й спортивно обдарованою учнівської молоддю. Свідченням цього стали такі об'єктивні показники, як результати учасників всеукраїнських учнівських олімпіад, творчих конкурсів, Малої академії наук України, міжнародних учнівських олімпіад, на яких нашими учасниками здобуто значну кількість нагород. Найбільшу кількість призерів, як завжди, готували навчальні заклади міста Києва, Харківської, Донецької та Волинської областей [3, 515].

Була розширена та активізована співпраця з міжнародними організаціями у сфері освіти: Світовим банком, Радою Європи, Представництвом ООН, Британською Радою, Лігою українських меценатів, Європейським фондом освіти, Міжнародним фондом “Відродження”.

У деяких регіонах у зазначений період використовувалася мало поширена, але перспективна практика взаємодії керівників навчальних закладів з місцевими громадами. За позитивний приклад тут може правити Львівська та Івано-Франківська області, де силами громад зводилися новобудови шкіл [8, 125].

Серед інших важливих заходів, здійснених у сфері середньої освіти в період з 2000 по 2005 рр., слід виділити наступні: 2003 року ухвалено державну програму „Шкільний автобус”, на реалізацію якої у державному бюджеті 2004 р. заплановано 33,4 млн. грн.; при перегляді бюджетного закону додано ще 30 млн. грн.; отримано більше, ніж у попередні роки, коштів на інформатизацію сільських шкіл, що уможливило поставити до них 4759 комп'ютерних класів; було збільшено видатки коштів на проведення предметних олімпіад учнівської молоді, на організацію зимового та літнього відпочинку дітей-сиріт; розроблено й затверджено Державні стандарти освіти з усіх предметів. Старша школа перейшла на профільне навчання; запроваджено вивчення іноземних мов з другого класу; Україна стала однією з небагатьох країн Європі, де іноземні мови школярі починають вивчати в початковій школі; затверджено державну програму „Навчальне обладнання” загальною вартістю 13 млрд. грн.; у 2003 р. навчальні заклади отримали лабораторне обладнання для вивчення предметів природничо-математичного циклу на суму 120 млн. грн., тоді як раніше для цього кошти не виділялися зовсім; 100% профінансована програма забезпечення учнів підручниками, на відміну від попередніх років, коли цей показник сягав 65 – 70 %; припинено негативну практику призупинення окремих норм освітянського законодавства: педагогічне навантаження в початковій школі стало таким, як це передбачено у відповідних законах; збільшено доплати за додаткове педагогічне навантаження (класне керівництво, завідування кабінетами, перевірка зошитів); мала місце поступова реорганізація мережі сільських шил; майже всі області здобули досвід створення освітніх округів; затверджено Державні стандарти початкової і загальної середньої освіти, якими передбачалося введення нового змісту освіти, застосування новітніх педагогічних технологій та гуманізація середньої освіти .

Отже, розвиток загальної середньої освіти в Україні в роки незалежності перебував під впливом складних соціально-економічних чинників, що мали місце в державі. Дослідження процесів розвитку виявило неоднозначність та

непослідовність тенденцій середньої освіти в зазначений час. Увесь вивчений період можна умовно розподілити на дві частини: перша період кризи середньої освіти (1991 – 1998 рр.) та реформування і вдосконалення системи загальної середньої освіти (1998 – 2005 рр.), який триває і сьогодні.

В роки незалежності динаміка мережі середніх навчальних закладів була збільшувальною, тоді як їхній учнівський контингент та кадрові ресурси виявляли динаміку спадного характеру.

Час, що охоплює хронологічні межі наукової роботи, для середньої освіти характеризується як період поступального та в цілому позитивного розвитку, труднощі якого були насамперед пов'язані з перехідним етапом державності незалежної України та новими пріоритетами, що виникали у зв'язку з цим. Так, було розроблено й адаптовано освітянське законодавство, інтенсифіковано національну освіту, проведено ряд важливих реформ у сфері змісту і якості середньої освіти, реалізовано сукупність інновацій, які стали факторами інтеграції української середньої школи до світового та, насамперед, європейського освітнього простору. Названі чинники мають забезпечити сьогодні і в майбутньому високий рівень розвитку людини й суспільства в Україні, сприяти зміцненню нашої держави, її позицій у контексті інтернаціональної системи відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України „Про загальну середню освіту” / м. Київ, 13 травня 1999 р. – N 651-XIV // <http://www.mon.gov.ua/laws/education/average/4>.
2. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Педагогічні концепції / Всеукраїнське Педагогічне Товариство ім. Г.Вашенка; Київський національний ун-т ім. Т.Г.Шевченка; Ін-т українознавства; Академія наук вищої освіти України; Ред. тижневика „Освіта”. – К.: Школяр, 1997. – 149 с.
3. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / Авт.–упор.: В. Литвин, В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. / За ред. В.Литвина. – К.: Навчальна книга, 2004. – Кн. 3: Модернізація освіти. – 2004. – 943 с.
4. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / Авт.-упор.: В. Литвин, В. Андрущенко, А. Гуржій та ін., За ред. В. Литвина.К.: Навчальна книга, 2004 – Кн. 2: Освіта і наука: творчий потенціал державо - і культуротворення. – 2004. – 671 с.
5. Національна доктрина розвитку освіти / Затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002 :// <http://www.mon.gov.ua/>
6. Національна школа: витоки становлення: Навчально-методичний посібник / Б. Ступарик; М-во освіти України; Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1998. – 333 с.
7. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти / В.Г. Кремень, Київ; Грамота, 2005. – 289.
8. Праця і заробітна плата працівників системи профтехосвіти: Довід. посібник. – С.М. Кодацький, В.І. Дзюба, Л.П. Кльосова. – К.: Вища шк., 1990. – 173с.
9. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування/

- Л. Волинець, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко та ін.; Укр. ін-т соціальних досліджень. – К.: 1998. – 119 с.
10. Статистичний щорічник України за 2002 рік – Державний комітет статистики України, К., 2003. – 790 с.
 11. Україна в цифрах у 2003 році: статистичний щорічник. – Державний комітет статистики України, К., 2004. – 673 с.
 12. Статистичний щорічник України за 2004 рік. – Державний комітет статистики України, К., 2005. – 630 с.
 13. Полотенко С.. Стратегія розвитку освіти України: Початок ХХІ століття. – Харків: Знання, 2006. – 232 с.
 14. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми розвитку історії освіти України у ХХ столітті.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

КИЇВСЬКА РУСЬ: ПРАВОСЛАВ'Я І НАРОДНІСТЬ

Олександр МОЦЯ (Київ)

У статті в історіографічному плані обгрунтовується роль християнства в складанні єдиної давньоруської народності.

The article proves the role of Christianity in the formation of the one Old Russian nationality from the point of view of historiography.

Слід зразу нагадати, що феодальна епоха, як і рабовласницька, була щодо етнічності досить невизначеною, хоча якраз бурхливі події тих часів, що пов'язувалися з виникненням та розпадом держав і племінних союзів, масовими переміщеннями та змішуванням різномовних груп населення, створили базу для багатьох сучасних народів. Етнічна невизначеність цього періоду, коли попередні племінні зв'язки були втрачені, а нові – національні – ще не склалися, досить утруднює виділення в ньому якого-небудь єдиного типу етнічної спільноти, таксономічно рівного племені або нації. Як відомо, остання була типовою уже для більш пізньої епохи, яку характеризують у більшості випадків як капіталістичну. На відміну від попередньої, коли правлячі кола суспільства стояли в культурному, а в деяких випадках навіть в етнічному плані ніби поза основної маси населення, в послідууючу, більш демократичну епоху – в період безпосереднього формування націй – співвідношення змінилося [5, 63,68].

Говорячи про середньовічну європейську цивілізацію, її часто називають теократичною, маючи на увазі те, що панівне становище в ній займала всепроникна концепція християнського Бога [4, 447]. Тож більшість дослідників епохи Київської Русі розглядають християнський фактор як цементувальний у формуванні вже згаданої народності після офіційного прийняття нової віри східними слов'янами 988 р. Це було притаманно для розробок радянських часів, але підтримується багатьма дослідниками і нині. Ось лише кілька прикладів :

"Для древнерусской народности характерна общность территории, совпадающая с политической общностью в форме Древнерусского государства, объединившего весь восточнославянский мир. Налицо известная экономическая общность, а также общность материальной и духовной

культури, **релігії** (виділено нами- О. М.), которая в те времена являлась единственной формой идеологии" [13, 42].

"Певну роль в прискоренні складання єдиної давньоруської народності мало введення на Русі християнства. Будучи релігією феодального суспільства, воно справляло значний цементуючий вплив на процес формування загальноруської етнічної спільності. Не випадково уже в XI ст., як видно з писемних джерел, поняття "православний" і "руський" стали фактично тотожними. Згодом це усвідомлення проникло і в народну гуцу" [16, 64].

"В цементации древнерусской народности большое значение имело распространение среди славянского населения Восточной Европы христианской религии" [12, 217].

"Не абсолютизируя степень влияния церкви на все сферы жизни русских людей, есть все основания утверждать, что ей принадлежала огромная консолидирующая роль в сложении единой древнерусской этнокультурной и этнополитической общности" [14, 149].

Думки наших сучасників і попередників підтверджуються певними даними середньовічних писемних джерел. Зокрема Іаков Мніх, відчував єдність Руської землі в просторі й сфері влади, коли писав про те, що князь Володимир: "крести же всю землю Рускую от конца и до конца... и потом всю землю Рускую и грады вся украси святыми церквами, и отверщесе всея дьявола льсти, и приде от тмы дьяволы на светъ с чады своими приде к Богу; крещенье приим и всю землю Рускую истоже из уст дьяволь и к Богу приведе, и к свету истеньному" [8, 68].

А про об'єднувальну роль церкви в часи феодальної роздробленості свідчить, зокрема, звернення київського митрополита Никифора до князя Рюрика Ростиславича, зафіксоване під 1195 р. в Іпатієвському літописі: "княже, мы есмы приставлены в Роуской землѣ от Бога. востягивати вас от кровопролитыа. ажь ся прольяти крови крстьяньскои в Руской землѣ" [9, столб. 684].

Все, начебто, цілком зрозуміло. Але при цьому не враховується те, що стосовно всієї Європи в цілому і слов'янського світу, зокрема православ'я й католицтво не мали певних кордонів на значних територіях, а тому вони не можуть виступати етновизначальним критерієм для окремих народів. Тому постулат "православ'я – народність" не слід розглядати як аксіому. Адже східний варіант християнського віровчення був сприйнятий не лише предками сучасних українців, росіян та білорусів, а і болгарами, сербами, македонцями та іншими, які, хоча і створили Східнохристиянський світ, все ж залишилися на засадах власного етнічного самоусвідомлення. Не слід

забувати і про те, що "особливості конфесіональної спільноти та етноса в більшості випадків досить різняться. Й, відповідно, неправі не лише ті, хто змішує ці два види соціальних спільнот людей або підміняє їх один одним, але й ті, хто стверджує, що ці два види спільнот тісно поєднані" [10, 69].

Християнська віра на Русь поширювалася, передусім, через Кримський півострів у Середнє Подніпров'я, а потім і на інші території. Згадаймо у зв'язку з цим хоча б літописну легенду про перебування апостола Андрія з учнями на київських горах: "И завтра вьставь рече к сущимъ с нимъ оученикомъ. видите горы сия. яко на сихъ горахъ вьсияеть благть Божиа. имать и городъ великъ быти. и цркви мьноги има Бъ въздвигнути. и вшедь на горы сия и блгся. и постави крсть" [9, столб. 6].

Але можна виділити ще один шлях поширення цього віровчення – через Карпати. Стосовно цього слід згадати про один історичний епізод: коли на початку 977 р. празький єпископ Войцех по дорозі з Угорщини в Гнезно прибув до Кракова, що належав того часу до його єпархії, то наштовхнувся на православний обряд, у чому уgliedів ущемлення власних прав як голови своєї єпископії. Ще більше обурило майбутнього польського святого те, що церковнослужителі, які проповідували в Кракові, були поставлені з Болгарії (найвірогідніше – з Охріда), підвласної в ті часи константинопольській патріархії. Справа дійшла до розправи над обрядом, але не за його слов'янство, а тільки у зв'язку із забороненим послухом східній церкві [1, 303]. Допускалася навіть можливість існування слов'янської єпископії на території Малопольщі. В такій ситуації Візантія могла конкурувати на ідеологічному полі та зберігати певний час свій "плацдарм" на західному боці Карпат аж до згаданий подій самого кінця X ст. Тому може бути закономірним припущення про те, що протягом усього раннього періоду християнство проникало на східнослов'янські землі (і насамперед в їх південну зону) і це в основному було православ'я. З початку II тис. н. е., коли повністю оконтурилися кордони Давньоруської держави, питання про пріоритет православ'я чи католицизму остаточно розв'язувалося на користь першого з них [6, 92].

Проповіді в християнських громадах східних слов'ян вели священники, які ще з кінця I тис. н. е. готувалися із представників місцевого люду. Але серед вищого духовенства перебувало й чимало вихідців з інших європейських країн. Передусім це стосується корпусу митрополитів, які призначалися патріаршим синодом в Константинополі, а сам акт інтронізації відбувався у Києві за погодженням з великим князем. Разом з кінця X по 40-ві роки XIII ст. відомо 22 митрополита [14, 133]. Переважно це були греки за національністю, окрім Іларіона та Кліма Смолятича, яких князі Ярослав

Мудрий та Ізяслав Мстиславич висунули на саму верхівку церковної ієрархії із східнослов'янського середовища без патріаршого благословення. Показовим є те, що в другому випадку, 1147 р., два єпископи – новгородський Нифонт і смоленський Мануїл відмовилися брати участь у виборах руса на митрополічу посаду, мотивуючи це тим, що "не есть того в законъ яко ставити епспомъ митрополита. безъ патриарха. но ставить патриархъ митрополита" [9, столб. 341].

У зв'язку з цим цілком логічним є з'ясування того, наскільки ставленики Константинополя відображали патріаршу, а разом й імператорську ідеологію, і чи ставали вони русами духом. Адже у Візантії була вироблена концепція ієрархії правителів і держав, що в ідеалі та в цілості своїй обіймала весь світ. На чолі цієї ієрархії стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, котрі вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому лише другом, болгарський – сином, руський – небожем. Карлові Великому було неохоче надано статус брата. Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, владний правитель, король, навіть імператор.

Вся ця ієрархічна система візантійської ідеології мала давню історію і знаходить свою основу у формуванні засад Східнохристиянського та Західнохристиянського світів, різниця між якими була пов'язана з принципово різним співвідношенням інститутів держави й церкви в часи раннього середньовіччя у Західному та Східному Середземномор'ї. У першому випадку простежується ряд досить нестабільних, навіть ефемерних держав, що сформувалися на території колишньої Західно-Римської імперії варварами-єретиками – як їх сприймало романомовне населення – германцями-аріанами (остготи, вестготи, вандили та інші племена), але в той же час і єдиний духовний центр для всіх правовірних, православно-католицьких християн Нікейського символу віри – Рим, Ватикан. На Сході ж, навпаки, у межах могутньої централізованої імперії на чолі з правовірним імператором перебувають чотири теоретично рівних патріархи: Олександрійський, Ієрусалимський, Антіохійський та Константинопольський, ураховуючи те, що між їх ієрархами перманентно вибухає конкуренція і чвари, у розв'язанні яких якраз імператор, здебільшого виступає третейським суддею.

Римський папа один, і його авторитет був безперечним, тоді як держав існувало багато, вони виникають, вступають у суперечки одна з одною і зникають, а при цьому ними (як правило) правлять королі-єретики. Тому звідси – концентрація уваги на папі, визнання за ним як за намісником апостола Павла вищого авторитету на землі. А на Сході – четверо патріархів,

і вони суперничать між собою, а правовірний імператор один, він не лише над чиновниками та армією, але й над патріархами [7, 441].

І так велося із віку в вік у візантійському баченні світу. Навіть у XV ст. нікому з чужинців не було дозволено іменуватися імператором римлян. "Своїх претензійних поглядів візантійці не міняли аж до самої загибелі їхньої держави. Навіть наприкінці XIV ст., коли імперія їхня обіймала територію, ледве більшу за територію Царгороду, візантійський патріарх читав норовистому московському князеві лекцію про міжнародні порядки. Князеві слід пам'ятати, повчав патріарх, що він – всього-навсього місцевий правитель, тоді як візантійський імператор – імператор римлян, цебто всіх християн. Те, що володіння цього імператора в облозі у поган, значення не мало. У світі й у вселенській церкві імператорові належаться особливі прерогативи. Через це негоже князеві обривати звичай згадувати у літургії ім'я імператора" [18, 14]. Звичайно, у зв'язку з такою міжнародною ситуацією середньовічних часів у релігійній сфері про "руський" патріотизм вищого духовенства в перші століття II тис. н. е. говорити досить проблематично. Митрополити дійсно бажали миру і спокою в країні східних слов'ян, але тільки в плані їх стабільного підданства імперії хоча б стосовно ідеології, адже імперія безпосередньо направляла їх сюди для реалізації вищезгаданої вселенської ідеї.

Слід пам'ятати і про специфіку взаємостосунків на Русі між світською та церковною владою (на відміну від тією ж Візантії). Остання була досить незалежною від першої, маючи своїм джерелом Вселенського патріарха Константинопольського. А таке відносно незалежне становище митрополита робило його відносно самостійною силою [7, 463]. Можливо, що несприйняття русина Кліма на митрополичу кафедру 1147 р. двома із кількох єпископів було спричинено не лише порушенням церковного протоколу призначення на важливу для Константинополя посаду, а і невпевненістю візантійських церковних кіл у його повному підпорядкуванні імперській ідеологічній доктрині.

Окрім митрополитів та їх безпосереднього оточення, таку ідею, вірогідно, сповідувала і певна частина колективів ортодоксальних церковнослужителів – греків за походженням. Вони перебиралися на Русь починаючи з кінця I тис. н. е. (після хрещення частини русів за патріарха Фотія в 60-х роках IX ст., а пізніше й княгині Ольги в столиці Візантійської імперії в середині X ст., Володимира Святославича в кримському літописному Корсуні – античному Херсонесі 988 р. і т. п.). Але переважна більшість священників всеж була місцевого походження і свято вірила в єдність Русі. Якраз вони й були істинними поборниками "Руської землі".

Протистояння візантійських та давньоруських інтересів знайшло яскраве розкриття в канонізації святих – одного із основних символів християнських середньовічних держав. Так, за часів Ярослава Мудрого, Київ і надалі висловлював свої домагання до константинопольської патріархії, добиваючись розширення прав давньоруської митрополії та поступового виходу її з під опіки патріарха та візантійського імператора. Одним із пунктів цієї програми стало бажання канонізації ряду руських святих. Великий князь київський вперто наполягав на визнанні святими княгині Ольги, варягів-християн (батька і сина), які були вбиті у Києві язичниками на початку правління його батька Володимира Святославича, а також своїх братів Бориса і Гліба. Канонізація Ольги та варягів-мучеників була рішуче відхилена Візантією, але вимоги Ярослава щодо Бориса й Гліба зламали супротив імператора та кліру. Князю вдалося добитися канонізації власних братів і тим самим увінчати ореолом святості й власну владу.

Державно-політичне значення культу Бориса й Гліба полягало в осудженні князівських протистоянь, у бажанні скріпити державну єдність Русі на основі чіткого витримування феодалських взаємостосунків між князями: всі вони – брати, але старші повинні захищати молодших, а молодші у свою чергу – підкорятися старшим. Це загалом відповідало й візантійській глобальній концепції (можливо, саме тому й була отримана імператорська згода). Лише пізніше, в самому кінці XI або на початку XII ст., культ згаданих князів-мучеників був трансформований у військово-феодалний культ захисників землі Руської.

Певне затягування канонізації простежується стосовно Антонія та Феодосія – настоятелів Києво-Печерського монастиря, які характеризували своїми діяннями погляди різних угруповань ченців. "Вірогідно, слід відмовитися від крайнощів в оцінках чернечої братії як єдиного політичного колективу. При всьому панівному характері монастирського статуту (а прийнятий Печерським монастирем студійський статут відрізнявся особливо суворими принципами) братія не була співдружністю однодумців. Вона складалася із окремих особистостей з характерними для них симпатіями й антипатіями, різним соціальним походженням, з певними національними рисами (присутність ченців-греків і варягів у монастирі незаперечна). Під чернечею рясою билось людське серце, а під чернечею відстороненістю нерідко був прихований темперамент політичного бійця, дотепного та яскравого публіциста. Києво-Печерський монастир не був bastіоном русофілів в морі грекофільських настроїв духовенства на Русі X–XI ст., як це нерідко намагаються показати в історичній літературі. Ми не піддаємо сумніву наявності програми виховання власних, національних кадрів руської

духовної ієрархії, але реалізація цієї програми могла передбачати різні варіанти" [17, 41]. Таке можна допускати не лише щодо згаданого Печерського монастиря, а й до багатьох інших церковних центрів.

Тому слід говорити про те, що Церква відігравала важливу, хоча й відносну, роль в єднанні русів в часи існування першої східнослов'янської держави [11, 29]. На почуття єдності впливав і всітогляд інших соціальних груп. Але розвиток етнічних процесів різного рівня не був ізольованим від соціально-економічних та політичних факторів, котрі були присутніми в кожному конкретному суспільстві. Він нерозривно переплітався з ними, взаємопересікався і залежав від них [19, 44].

Тому тут слід нагадати, що суспільство Київської Русі було структурованим, а на його вершині були князі, які становили єдину правлячу династію й перебували між собою у складних васально-ієрархічних стосунках. Численну категорію соціальної верхівки становили бояри, які поділялися на "великих" і "менших", але окрім того були ще й "земські". Разом з князями вони становили правлячу еліту держави, як і окремої літописної землі (Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Волинської, Галицької та ін.). "Великі" бояри ставали воєводами, тисяцькими, князівськими печатниками – канцлерами; "малі" ж посідали нижчі щаблі князівсько-адміністративного апарату – міністеріалітету. Літописи до цієї категорії урядових чиновників відносили соцьких, десяцьких, тіунів, дворецьких, осьменників, огнищан. У виконанні своїх управлінських функцій вони опиралися в свою чергу на вирників, митників, мечників, дітських, печатників.

Привілейоване становище у давньоруському суспільстві належало й князівській військовій дружині, що брала участь не лише у військових компаніях, придушенні соціальних конфліктів, а і в управлінні державою чи окремою землею. У таких підрозділах інтегрувалася військово-служила знать, воїни-професіонали, представники окремих підрозділів князівської адміністрації.

Взагалі ієрархічна структура соціальної верхівки була досить розвиненою, повністю відповідала функціонуванню феодалного організму і перебувала під захистом держави.

На іншому полюсі давньоруського суспільства перебували феодално залежні прошарки населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, ізгої, холопи. Основною категорією серед них, зайнятою в сфері сільськогосподарського виробництва, були смерди. А останні із перехованих категорій (холопи) були особами неповноправними, їхній соціальний стан був аналогічний рабському.

До феодално залежних верств населення належали також вотчинні ремісники, які мешкали в садибах феодалів. У містах був відносно значним відсоток вільних ремісників – так званих посадських. Також в урбаністичних центрах проживала й більшість купців. А про ще одну групу давньоруського населення – біле і чорне духовенство – йшлося вище, хоча на Русі перебували й представники інших релігійних громад (мусульмани, іудеї та ін.).

Після перерахування всіх основних груп давньоруського населення виникає логічне запитання: які ж рівні етнічної самосвідомості, окрім церковнослужителів, були в кожній з них?

Почнемо із самих соціальних верхів, враховуючи, на наш погляд, одну дуже суттєву та характерну деталь: на відміну від західноєвропейських феодалів різного рангу, які в подавляючій своїй більшості, отримавши володіння залишалися там назавжди, а також передавали їх далі своїм нащадкам (цей процес проходив із покоління в покоління). Давньоруські князі починаючи з часів ранньофеодальної монархії IX–XI ст. практично весь час перебували в русі, докладаючи багато зусиль, щоб перейти й зайняти більш престижний і вигідний в економічному та політичному відношенні стіл. Для Західної Європи не були характерними випадки типу зафіксованого у Лаврентієвському літописі під 1135 р.: "Георгии князь Володимеричь. испроси у брата своего Ярополка Переяславль. а Ярополку вда Суждаль. и Ростовъ и прочюю волость свою но не всю". Слід пояснити, що тут йдеться про політику Юрія Долгорукого, коли він рвався в подніпровський регіон щоб зайняти київський великокняжий стіл.

Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між окремими князівськими родинами та їхніми васалами давали можливість підтримувати ефективні зв'язки між окремим регіонами Київської Русі, не дозволяли повністю поринати лише у розв'язання нагальних проблем конкретної підвласної території. Ось кілька прикладів: Володимир Мономах займав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а вже потім київський столи. Його син Мстислав Великий – новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівські столи. Показовою являється й доля ще одного сина Мономаха – Юрія Долгорукого, який був князем ростово-суздальським чотири рази, переяславським двічі, городецько-остерським одного разу, київським тричі. У столиці Русі всі троє й були поховані. Та і їхні попередники – Святослав, Володимир, Ярослав – сидячи спочатку у Новгороді Великому, а вже потім у Києві, звичайно, не мали відповідного сучасного українського чи російського громадянства. При цьому

не слід забувати, що пересування по східноєвропейським просторам відбувалося разом із численним оточенням.

Тому слід константувати, що для роду Рюриковичів східноєвропейські землі дійсно стали "полем єднання", і вони цю історичну спільність реально відчували. Горизонтальні зв'язки між князями-родичами дійсно цікавили й літописців хібащо не найбільше на фоні інших питань, пов'язаних з міжособистими стосунками: за кількістю згадок, слова "брат", "братья" займають в "Повісті минулих літ" друге місце після слова "лето" (тобто рік) [3, 35].

Звичайно, разом із князями у відчутті єдності були солідарні й бояри – адміністративний апарат держави та підпорядковані їм безпосередньо слуги й виконавці. До цього контингенту входили не лише вихідці із східнослов'янського середовища, але й з інших країн та земель.

До них можна приєднати і представників військової еліти та молодшої дружини, які повною мірою залежали від князівської милості, а тому супроводжували своїх господарів у їхніх переміщеннях іноді й на далекі відстані. Починаючи з часів Володимира Святославича (остання чверть X ст.) не можна не відзначити інтенсивності мікроміграційних процесів, що фіксується хоча б переселенням за волею великого князя київського представників елітних прошарків суспільства з північних районів східнослов'янського світу на південь для оборони від кочівників. У плані постановки та розв'язання піднятої тут проблеми таке переселення можна розглядати як процес, що сприяв міжплеменним контактам і формуванню нової етнічної спільноти на рівні певного соціального зрізу. Цьому сприяла й доступність достойним вихідцям з різного середовища увійти до складу великокнязівської дружини (і не тільки слов'янам). Але це все ж не означало, що кожен, хто потрапляв на Русь, автоматично й безповоротно втягувався в такий процес. Багато з найманців-професіоналів, певний час перебуваючи на службі в конкретного східнослов'янського зверхника, пізніше могли переходити до іншого володаря, і не лише в межах Київської Русі (найчастіше – до Візантії).

Відомо, що одним із трьох основних способів містоутворення являвся торгівельно-ремісничий. Якщо ж говорити в цьому разі про більшість ремісників та купців, які в основному мешкали в містах, то вони, внаслідок специфіки своїх професій, повинні були часто контактувати з різними верствами населення, а тому отримували різноманітну інформацію і теж могли відчувати свою певну єдність на значних за розмірами східноєвропейських територіях, чого не можна сказати про сільське населення. Воно в ті часи становило основну масу людей і в демографічному

плані явно домінувало. Селянство в широкому розумінні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, які вели індивідуальне господарство власними силами та засобами виробництва й для котрих трудова діяльність складала їхню найважливішу функцію. Замкнутий характер господарювання і відсутність постійних, інтенсивних контактів між окремими громадами не давали можливості відчувати свою єдність з аналогічними людськими колективами на значних за розмірами просторах Східної Європи. Навряд, щоб смерд десь на Галичині щось знав про жителя Чернігово-Сіверщини, не говорячи вже про сільське населення Новгородщини або Суздальщини. Їхні світи в ті часи були набагато локальнішими й конкретнішими. А тому, з сучасної наукової точки зору, тогочасне сільське населення ще було безетнічним.

Не могли відчувати якоїсь загальної єдності й ті групи населення, котрі фактично перебували на становищі рабів (в першу чергу холопи). Вони, як наприклад, у стародавньому Римі, не належали до громадянського суспільства, не мали змоги виконувати всередині нього які-небудь соціальні функції, а просто були власністю конкретного господаря.

Розглянувши в контексті даного дослідження основні категорії давньоруського люду, можна зробити висновок, що етнічне єднання відчували представники верхніх соціальних прошарків тих часів. Вони належали до виразників субкультури, котра отримала у різних авторів назву офіційної, міської, дружинної на протигагу народній чи сільській. Перша з них, тобто елітарна, в ті часи була передовою, більш інтеграційною. Тут існує принципова відмінність від специфіки етнічних утворень більш пізніших часів (особливо при формуванні націй), коли між окремими територіями та групами населення встановлюються набагато тісніші зв'язки, а це, у свою чергу, сприяло закріпленню нової самосвідомості у віднесенні конкретного індивідуума до певної історичної людської спільності на східноєвропейських теренах. І в цьому не було нічого незвичного: адже подібна ситуація фіксується і в інших країнах у ту епоху. Зокрема, у середні віки під терміном "угорська нація" розумілося лише дворянство. А коли один із французів прийняв запрошення стати вихователем сина князя Чорторийського, то він із подивом дізнався, що Польща була країною селян, які не відали про державу, а знали лише свого пана, а також місцевих князів. Про це говорять І. Фодор та Ф. Бродель.

На Русі якраз представники елітарних прошарків суспільства, насамперед, сповідували християнське віровчення на відміну від основної маси населення, у свідомості якого пережитки старих язичницьких вірувань

ще займали значне місце. Ще з часів Феодосія Печерського такий синкретизм релігійних поглядів отримав назву "двовір'я".

Слід хоча б приблизно з'ясувати, яка ж частина населення Київської Русі могла відчувати свою єдність, була виразниками вже згаданої давньоруської народності. Передовсім, це тогочасне міське населення, котре за різними підрахунками становило від чотирьох до шести відсотків від загального населення країни [15]. Сюди ж слід додати населення прикордонних фортець, де основу становили князівські дружинники та їх сім'ї, заміських монастирів, пунктів князівських та боярських адміністрацій, торговельних "караван-сараїв" на міжнародних магістралях. Гіпотетично набереться близько десяти відсотків. Крім того, навіть у XV–XVIII ст. "...світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей жили плодами землі, і тільки ними" [2, 60]. Тому досить можливим є те, що на Русі близько 90 відсотків тогочасного люду не мало поняття про загальноетнічну єдність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Lowmianski H. Religia slowian i jej upadek (w. VI-XII). – Warszawa, 1986.
2. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1960.
3. Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII – XIV вв.). – М., 2001.
4. Дейвіс Н. Європа : Історія. – К., 2000.
5. Козлов В. И. Динамика численности народов. – М., 1969.
6. Моця О. П. Населення південноруських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К., 1993.
7. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. – К., 2004.
8. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. /Издание подг. А. А. Зимин/. // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, 1963, Вып. 37.
9. Полное собрание русских летописей (далі –ПСРЛ). – М., 1962, Том 2. – Столб. 684.
10. Пучков В. И. Этнос и религия. // Этнические процессы в современном мире. – М., 1987.
11. Ричка В. М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). – К., 1994.
12. Седов В. В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. – М., 1999.
13. Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978.
14. Толочко П. П. Древнерусская народность воображаемая или реальная. – СПб, 2005.
15. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. Сапунов Б. В. Книга в России в XI–XIII вв. – Л., 1978. – С. 59.
16. Українська народність: нариси соціально-економічної і політичної історії. – К., 1990.
17. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI – XVI вв.). – М., 1986.
18. Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001.
19. Шервуд Е. А. От англо-саксов к англичанам. – М., 1988.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту Археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська та середньовічна історія та археологія України.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ПРО ЦЕНТРАЛІЗМ І ФЕДЕРАЛІЗАЦІЮ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Дмитро МОРОЗОВ (Кіровоград)

На основі впровадження нових джерел розглядається погляд Володимира Антоновича на проблему централізму й федералізації Київської Русі.

Volodimir Antonovich's conception of the problem of centralization and federation of Kiyv Rus is regarded on the basis of using of new Sources.

Наукова постановка реконструкції поглядів та свідомості окремої історичної постаті не лише розкриває зміст епохи, але й допомагає розглянути самоусвідомлення особою державно-політичної традиції. Історичний аспект централізації і федералізму в українському історико-політичному дискурсі залишався найбільш суперечливим у середовищі вітчизняної інтелектуальної еліти й досить часто виступав панівним критерієм розуміння характеру східнослов'янської історії взагалі. Розгляд поглядів Володимира Антоновича, одного з ідеологів Національного Відродження другої половини XIX століття, на проблему громадської самоорганізації, централізації і федералізації давньоруського суспільства, створює підстави для нових концептуальних підходів дослідження теоретичних доктрин, що становили “історико-національний проект” та визначили напрями й характер дослідження історії українського народу.

Говорячи про початок Київської держави, Антонович ніде не абсолютизує ці перші спорадичні кроки до розбудови держави. Він взагалі дотримувався думки, що на терені східнослов'янських земель не було належних об'єктивних причин для складання довготривалої державної організації централістського напрямку. Йдучи за М.Костомаровим і російським істориком-обласником А.Щаповим, Антонович традиційно підкреслює наявність у давньоруській історії децентралістських тенденцій. Вияви племінної боротьби за регіональний автономізм у давньоруській історії схилили Антоновича до сприйняття костомарівської етнографічно-федералістичної теорії. “Из арабских источников, – пише він, – мы знаем, что до начала IX в. на славянской территории одновременно существовало

несколько самостоятельных государств, которые стремились подчинить себе друг друга и таким образом соединиться. Так, мы знаем сильное княжество Волынское, теряющее свое первенство в IX веке, знаем Вятичей, Полян, независимое племя Тиверцев, Закарпатскую Русь и др. На федеративное устройство Руси указывает договор Олега с Византийской империей” [1, 33 зв.]. Єдиним виявом централізації у давньоруському житті Антонович схильний вважати владу, уособленням якої є великий князь, але вона зумовлена не характером внутрішнього розвитку, а зовнішньополітичними обставинами. “Причиной развития княжеской власти в киевский период, – стверджує він, – служат столкновения с иноземцами. Для защиты явилось необходимым стянуть федерацию племен под верховной властью одного князя” [1, 33 зв.]. Сам процес об’єднання Русі, згідно з Антоновичем, був досить довготривалим, якщо враховувати гігантську територію майбутньої держави, і завершився задовго до Олега, але літописцю “надо было объяснить это объединение и вот, является Олег, который в три года подчиняет всех славян” [1, 35 зв.]. Об’єднання земель під егідою київських правителів Антонович спостерігає як закономірне загальноєвропейське явище, прагнення наслідувати ті народи, що збудували свої держави на руїнах Римської імперії.

У контексті державотворчих потреб історик розглядає і християнізацію Русі, справедливо вважаючи, що вона мала політичне підґрунтя та розпочалася задовго до Володимира Великого. Перетворення християнства у всезагальну релігію було зумовлене державотворчими потребами, оскільки потрібний був “общий принцип, который мог объединить все многочисленные племена, подчиненные киевскому князю” [4, 587]. З погляду подальшого розвитку Русі “христианство имело громадное культурное значение для славян. С ним впервые появилась и распространилась грамотность; оно создало целый ряд посредников между князем и народом, положив, таким образом, основы гражданского и государственного строя” [4, 585]. Тому, на думку Антоновича, саме з уведенням християнства в давньоруських землях можна простежити перші вияви постановки державної організації. Але це держава не централістського характеру й зберігає різну величину підкорення центральній владі. “Многие земли, – вважав історик, – удерживают самоуправление – они живут в виде федерации общин с выборными или родовыми князьями” [2, 18 зв.]. Варто також зазначити, що, говорячи про Київську Русь, Антонович практично не оперує для її означення категорією “держава”, вживаючи замість неї поняття “зачатки государственного строя”, “княжеская организация”, “зачатки единовластия” і т.п., що засвідчує певною мірою його нівеляцію характеру державотворчих процесів у середовищі слов’янських народів.

Важливим елементом у поглядах Антоновича на характер давньоруської державної організації є його ставлення до теорії “родового побуту”, яка віддзеркалює панівний у тогочасній російській історіографії напрям думки, презентований працями Г.Еверса, К.Кавеліна, С.Соловйова. При розгляді “родової теорії” Антонович, наскільки можна судити з його лекційних курсів, досить наблизився до звісних тез слов’янофільства, висловлених К.Аксаковим у критико-аналітичному трактаті “О древнем быте славян и вообще и русских в особенности” (1852), де він перший серед російських істориків показав залежність епігонів теорії від західноєвропейських впливів [6, 68 – 72]. У підготовчих замітках до курсу “История передмонгольской Руси” за 1870 рік Антонович розвиває головне положення К.Аксакова стосовно того, що в “истории славян мы нигде не встречаем указание на существование родов” [3, 17]. Як на доказ відсутності в слов’ян родового порядку, Антонович посилається на відсутність у мові термінів родового побуту і взагалі будь-яких переконливих фактів на його користь у руській історії. Навпаки, він вважає, що в слов’ян сім’я переходить у землю і віче. Поняття “земля” ототожнюється Антоновичем з “общиною”, у якій він вбачає елемент самобутності давньоруської історії.

Аргументація Антоновича на користь наявності не родового укладу, а громадського самоврядування в давньоруському житті зводиться до наступних положень:

1) “Предание об основании Киева тремя братьями говорит, что они разделили город на три части и управляли сообща. Все это указывает на развитие общинного порядка” [1, 73 зв.].

2) “Все славянские территориальные образования состояли из общин: каждая волость имела выборных начальников, которые для решения вопроса собирают народ на вече” [1, 74].

3) Ще задовго до християнського ладу “общинное начало” існувало у слов’ян у формі віча, на що є численні посилання в історії [1, 74 зв.].

4) Доказом переваги “общинного начала” над родовими стосунками слугує громадсько-майнова рівність чоловіків і жінок у слов’ян у дохристиянський період, а також обмеженість прерогатив князівської влади лише функцією оборони й збиранням громадської казни [1, 75].

З погляду “розвінчення” родової теорії, аргументи Антоновича видаються досить вагомими, але сама постановка питання про громаду як головну форму слов’янського життя, споріднену з духовним “началом” староруського суспільства по суті означала перетворення її в абстрактне й позаісторичне явище. Праруська громада для Антоновича, наскільки можна судити з його узагальнень, є у кінцевому підсумку неспецифічною формою

суспільної організації певного порядку й тим більше не виробничо-побутовою громадською спілкою, а трансформується в абстрактну ідею громадської солідарності, перетворюючись, як і в К.Аксакова, у “нравственный союз людей” без конкретної політичної мети [3, 8 – 8 зв.]. Відірвана від свого реального конкретно-історичного змісту, громада сама із явища суто історичного перетворювалась у характеристику народного духу, позбавленого тим самим історичного розвитку. В історичній концепції Антоновича вже праруський народ є носієм громадських демократичних принципів, виплеканих першим суспільним поступом до цивілізації, і вони виявилися настільки відповідними людським критеріям справедливості, що проходять магістральною лінією через увесь давньоруський історичний процес.

З Ярославом, на думку Антоновича, закінчується єдиновладдя на Русі й розпочинається так званий “удільно-вічовий період”, що за змістом подій може бути поділений на три різні за характером етапи [3, 13 зв.]. Перший з них розпочинається удільним поділом руської землі по смерті Ярослава до Любечського з’їзду. Він охоплює проміжок часу в 43 роки й закінчується при внуках Ярослава. “Этот период, – вважає Антонович, – характеризуется тем, что действительное старшинство Киевского стола признается по старшинству и в принципе и на деле. Киевский князь считается главным государем, управляющим целою Русью. Он с помощью близких родственников стремится к восстановлению единства в государстве и старается воспрепятствовать развитию уделов; но уже во втором поколении после Ярослава это становится невозможным... Последним представителем киевских князей является Владимир Мономах...” [1, 125].

Другий етап, у періодизації Антоновича, триває близько 80-ти років, від Любечського з’їзду до остаточного падіння Києва, як головного князівського столу. “Характер этого периода тот, что действительное старшинство киевского стола переходит в почетное: на Любечском съезде все уделы признаны самостоятельными и власть Киевского князя признавалась только нравственно, а не фактически” [1, 124].

Третій етап, “удільно-вічового” періоду, Антонович виводить від падіння Києва (1169 р.) до литовського завоювання. “Характер его – полная обособленность и самостоятельность уделов. Киевский стол теряет даже номинальное первенство, а в других княжениях нет претензий на гегемонию над всею Русью” [1, 124 зв.]. Тому утворюється в певний проміжок часу кілька великих князівств, і в той же час намітився поступовий поділ самого Київського князівства.

На думку Антоновича, причини поділів зумовлені як станом давньоруського суспільства, так і відсутністю реальних підстав для тривалого

територіального об'єднання. “Наскоро сколоченное первыми князьями-завоевателями, Киевское государство было слишком обширно, заключало слишком много отдельных племен, не имевших ни одинакового управления, ни общих обычаев, так что не могло долго просуществовать в таком виде” [2, 13 зв.]. Племінні, патріархальні відмінності підштовхували регіональну автономію і врешті-решт відіграли вирішальну роль у децентралізації Русі. “Автономические привычки и этнографическая рознь племен, – констатует историк, – были слишком сильны и пока киевские князья были настолько богаты, что могли нанимать дружину, на которой опиралась вся сила их, они могли удерживать области от тяготения врозь. Но при дальнейшем увеличении княжеской семьи лишь только власть киевского князя распалась между несколькими представителями, племенные инстинкты нашли возможность проявить свою самостоятельность. Земство всех областей – веча, стараются доставить своему князю независимость от Киева и таким образом становятся самостоятельны” [1, 125 зв.].

Таким чином, у погляді на причини удільного поділу Русі Антонович послідовно продовжує ідейну лінію ролі “областничества” в давньоруській історії, відсутність етнічної гомогенності і як наслідок “тяготение племен врозь” [1, 122]. Єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в рамках певного територіального об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою, який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. “Первоначально, – розвиває Антонович федеративну теорію, – все племена пользовались автономией и составляли между собой союзы в виде федерации земства, но впоследствии эти федерации большею частью подчинялись киевским князьям, хотя степень подчинения была различна. Летописи говорят только об окончательном подчинении древлян, все остальные племена дают дань, а некоторые только обязаны участвовать в походах. Они живут в виде федерации земства с выборными или родовыми князьями (Мал Древлянский, Рогвальд Полоцкий)” [2, 59]. Якщо Костомаров говорить переважно про “зачатки” федерації, то Антонович схильний до більш рішучого узагальнення й фіксує в історії стародавньої Русі кілька чітко виражених утворень федералістичного толку. “Мы видим, – пише він, – независимую федерацию уличей и тиверцев, которые явились только союзникам киевских князей, наконец существовала независимая Болоховская земля, которая всегда шла вразрез с Галичем” [2, 123]. Тому паралельно з об'єднавчим процесом у давньоруських землях посилювалося прагнення до відокремлення і збереження самоуправління. “Следствием этого стремления, – вважає Антонович, – и было то, что Киевский князь раздавал уделы своим сыновьям, чтобы с их помощью

править государством. После смерти Ярослава, одного из главных объединителей Руси, земство снова стремится удержать автономию; князья уже не представляют единой власти, вместо одного лица правит целая многочисленная семья; вследствие этого земско-вечевые понятия все более и более распространяются и выражаются установлением автономии, так что в некоторых землях княжеская власть совершенно подавляется вечем” [1, 123 зв.].

Згідно з Антоновичем, “удільно-вічовий” період за відсутністю чіткої політичної метаморфози й вірогідних літописних свідчень викликав певні негаразди методологічного порядку в історичній науці. Антонович повністю заперечує традиціоналістський, генеалогічно-державницький підхід при його інтерпретації, властивий сучасній йому російській державницькій історіографії. На думку історика, “способ изложения этого периода – есть способ от Карамзина и до недавнего времени желание рассматривать историю России как одного цельного государства, объединенного под общею властью – которую видели во власти великого князя. Неудобство такого метода изложения чувствовалось давно, даже у тех писателей, которые разделяют эти взгляды в настоящее время – например Соловьев” [2, 18]. Антонович зазначає дві принципові слабкості державницької теорії при опрацюванні “удільно-вічового” періоду руської історії. Перша з них спостерігається в превалюванні викладу подій, що мали відношення до “центрального столу” та ігнорування “фактов областной жизни”. Друга прихована в “искусственно созданной руководящей нити – великокняжеской власти”, що перетворює історика “удільно-вічового” періоду в інтерпретатора переважно історії влади і політичних інституцій, які підмінюють досить часто історію народу [2, 18 зв.].

Таким чином, Антонович визнає у методологічному контексті єдино науково обґрунтованим підхід до розгляду проблеми на основі принципу регіонально-обласного дослідження, що відповідає характеру федеративних “начал” давньоруської історії, вияви яких він консеквентно вбачає і в цьому хронологічно виділеному ним “удільно-вічовому” періоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Лекции по русской истории. Читанные в Киевских высших женских курсах 1879 г. // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Інститут рукописів (Далі – НБУВ ІР). – Ф. І. – Од. зб. 8101. – Арк. 1 – 581.
2. Антонович В.Б. Конспект лекций по истории Передмонгольской Руси до XIII столетия. Лекции в Киевском университете 1870 гг. // НБУВ ІР. – Ф. І. – Од. зб. 7908. – Арк. 1 – 140.
3. Антонович В.Б. Конспект лекций з истории России // НБУВ ІР. – Ф. І. – Од. зб. 7900. – Арк. 1 – 52.
4. Антонович В.Б. Киев в дохристианское время // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 577 – 591.
5. Антонович В.Б. Киев в княжеское время // Там само. – С. 592 – 605.
6. Аксаков К.С. Сочинения исторические. – М., 1889. – Т. 1. – С. 63 – 124.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Морозов Дмитро Олександрович – пошукувач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історіографії та політології в Україні другої половини XIX століття.

**ЗА СТО РОКІВ ДО МАРКА ФОН ГАГЕНА:
ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ
“ЧИ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЄСТЬ ІСТОРІЯ?”**

Олександр КИЯН, Наталія ТОКАР (Кіровоград)

У статті подано неопубліковане есе В.Доманицького «Чи історія України єсть історія?», в якому розкрито процеси формування національної історіографії кінця XIX – початку XX ст.

The process of Ukrainian national historiography’s formation at the end of the XIX-th and the beginning of the XX-th centuries is regarded on an example of publication of the article by V.Domanitskiy “Is the History of Ukraine history?”

1995 року американський історик-русист Марк фон Гаген написав розвідку під промовистою назвою “Чи має Україна історію ?” [1]. Проблеми, сформульовані фон Гагеном, викликали дискусію у зарубіжній славистиці. Думка вченого, що “плинність кордонів, проникність культур, історично багатоетнічне суспільство – це саме те, що може зробити українську історію дуже сучасною сферою досліджень” [1, 670], отримала як схвалення, так і заперечення.

Цікаво, що за сто років до появи наукової студії американського слависта есе з майже аналогічною назвою “Чи історія України єсть історія ?” написав вітчизняний історик Василь Доманицький, творча спадщина якого останнім часом усе більше привертає увагу науковців.

В.Доманицький (1877 – 1910) – історик, етнограф, літературознавець, фольклорист, редактор, перекладач, літературний критик, кооператор. Активний працівник провідних наукових видань України межі XIX – XX ст. – “Киевской старины”, “Літературно-наукового вісника”, “Записок Наукового товариства ім. Т.Шевченка”, “України”, періодичних видань – “Рада”, “Нова громада”, “Рідна справа – Думські вісті”, “Наше дело” та ін., засновник та редактор видавництва “Вік”. Дійсний член київського Товариства грамотності й Товариства ім. Нестора-літописця. Автор монографій “Критичний розслід над текстом «Кобзаря»” та “Козаччина на переломі XVI – XVII вв. (1596 – 1603 pp.)” [2].

Незважаючи на таку багатогранну діяльність вченого, значна частина його наукових праць лишається невідомою широкому загалу. Одним з таких неопублікованих досліджень є праця В.Доманицького “Загальна історія Малоросії”, що стала своєрідною спробою створення загальної історіософської картини еволюції українського народу.

Усвідомлюючи необхідність синтезу української історії, В.Доманицький з великим ентузіазмом узяв участь у конкурсі на кращу книгу з “Истории Малороссии”, оголошеному 1896 р. редакцією “Киевской старины” [3, 1 – 8] і розпочав роботу над власним дослідженням “Загальна історія Малоросії”.

Згідно з програмою, розробленою для конкурсу В.Антоновичем, від авторів не вимагалось “обязательного пользования сырыми материалами, так как предполагаемый труд должен представлять свод напечатанных до сих пор исследований и дать только очерки истории Малороссии” [3, 2]. Враховуючи це побажання, молодий науковець велику увагу приділив джерельній базі свого дослідження, яка була досить ґрунтовною. Крім давніх історичних джерел – свідчень арабських і єврейських мандрівників Ібн-Якуба, Ібн-Даста, Аль-Масудді, договорів, літописів, автор використав і праці його сучасників – “Історію України-Руси” М.Грушевського, “Из истории Южной Руси” О.Єфименко, лекції В.Антоновича, праці Д.Іловайського, М.Соловйова, О.Забеліна, М.Бестужева-Рюміна, В.Володимирського-Буданова, М.Погодіна, Д.Багалія, Д.Дашкевича, М.Батюшкова [4, арк. 54 – 55].

В.Доманицький дотримувався періодизації української історії, запропонованої В.Антоновичем, в основу якої було покладено два головних чинники: територію і населення. Свою працю він присвятив періоду “Київсько-Полудневої Русі” [5, 239], що зумовило визначення хронологічних меж дослідження VII – XIII століттям, а також і його структуру.

Праця складалася з двох частин. Перша була присвячена періоду утворення і становлення Руської держави, де поруч з історичними подіями висвітлювалися етнографічні моменти: традиції, звичаї, обряди, релігійні вірування, особливості слов’янської ментальності, побут давніх слов’ян. [3, арк. 3 зв]. У другому розділі “Загальної історії Малоросії”, присвяченому удільно-вічевому періоду української історії, дослідник розглядав причини феодалної роздробленості, намагався всебічно висвітлити розвиток окремих князівств – Київського, Туровського, Переяславського, Галицького й Волинського. Значну увагу дослідник приділив історичній проблемі, пов’язаній з монголо-татарською навалою, яка в концепції національної історії мала не лише науковий характер, а й політичне підґрунтя [3, арк. 28 – 54].

Дослідження В.Доманицького не було завершене, але аналіз написаної частини уможливив простежити наукові позиції автора щодо концепції української історії. Так, дослідник дотримувався теорії автохтонного

походження слов'ян, заперечуючи загальноприйняту Дунайську концепцію [3, арк. 5]; протиставляв полян як безпосередніх засновників Руської держави не лише східним і північним слов'янам, а навіть древлянам [3, арк. 7]; висловлював сумніви щодо реального існування легендарних Кия, Щека й Хорива [3, арк. 8]; оцінював процес феодальної роздробленості як явище закономірне [3, арк. 24]; підтримував думку В. Антоновича про те, що українці є окремою гілкою східнослов'янського етносу [3, арк. 35]; критично ставився до “державницького напрямку” в історіографії, представники якого розглядали історичні процеси в ракурсі територіальних нарощувань і розбудови державної організації.

Суворий документалізм, властивий працям В. Доманицького, свідчив про його нахил до дослідницького об'єктивізму, спорідненість із позитивістською методикою дослідження, яка вимагала, щоб пізнання спиралося на факти, котрі можна перевірити, та заперечувала пізнавальну вартість норм й оцінок. Однак, намагаючись довести право українців на гордість власною історією, В. Доманицький ідеалізував українське минуле і певною мірою відійшов від позитивістських настанов. Але такі зміни в науковому світогляді дослідника несли в собі тільки патріотичну основу, були спрямовані на пробудження національної і політичної свідомості українського народу й зумовлювалися тогочасними політичними реаліями.

Яскравим прикладом захоплення молодого дослідника ідеєю неоромантизму є відшуканий серед паперів, що містяться в архівному фонді В. Доманицького Інституту Рукопису Центральної Наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, нарис “Чи історія України єсть історія ?” [6]. Ця розвідка мала стати преамбулою до неопублікованого дослідження “Загальна історія Малоросії” і датується другою половиною 90-х рр. XIX ст. Рукопис цієї незавершеної вступної розвідки В. Доманицького з коментарями пропонується на розгляд широкого читацького загалу.

ЧИ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЄСТЬ ІСТОРІЯ?

Серед громад інших народів виступає наново наш народ на всесвітню працю, домагаючись своїх прав до сповнення свого посланництва в цивілізованій громаді. Але що се за народ? Чого ж ми пропавши раз між руїнами всесвітнього перевороту – підіймаємо тепер наново наші голови і стаємо поруч з іншими народами на новосвітній арені?

“Хто ж ви такі та чий ви діти?” – ось голоси, що відзиваються навкруги нас. “Історія цивілізованого світу вас не знає – ваші батьки запятновані іменем дикарів, – ваша земля – се місто де змінювали одна другу орди азійські”. Так кличе до нас чимало голосів – від самого початку нашого народнього відродження аж до послідніх часів, а вслід за тим хочуть зничтожити наші

права, стоптати нашу волю, заперечити нашу животність. Ну що ж! Всяке нове діло, нова ідея знаходять таке недовірство, такі перепони. Справді! Нас засипано руїнами, нас запізнено в історії та ославлено дикарями, але про то не прийдеться нам соромитись перед світом.

Наш народ жив історичним життям – свідчать про те доволі високі могили – широкі руїни нашого краю, а що він житиме і на майбутнє і жити хоче життям народним – то чуємо ми в наших грудях, в наших серцях!...

Історія народа, можна сказати – се цензура його життя. А нове життя народне не може здорово закорінитись без здорового розуміння минулості, без пізнання власних історичних похиб і гріхів, без доброї волі, щирої поправи минулого зла.

Чи мало знаємо ми таких народів, що справді власною провинкою утратили свою самостійність, власною виною і власною рукою зруйнували свій народний добробут?... А про себе... про себе ми сміло можемо сказати перед цілим світом, що наш народ, перебувши найкращу вікову боротьбу за гуманні ідеї – ідеї людскості – упав в конвульсивних вихиленнях під навалом чужоземних інтриг. Історія нашого народу – наша минулість оправдує нас перед світом...

Історія застає наш народ на самім краю європейського світу, в безпосереднім сусідстві Азії. Тут – тихі села, народ тихий, працюючий, на воєнну здобич не охотний – там широкі поля, і серед того поля мов страшний вулкан кишить непереміжна сила диких орд азійських. Не могло ж бути при таким сусідстві тихої цивілізації, не могли здвигатись пам'ятники мирної культури – тут невсипуще треба було стояти на сторожі против безпосереднього наплива безперестанно змінюючихся орд азійських... Історія тут писалась не на пергаменту, не в архівах, а мечем та пожежою на землях копитами кінськими поораній, кістьми засіяній, кров'ю политій!...

А все-таки як не близько сусідство сього дикарства, як не трудна була боротьба против нього – все-таки ніхто не може сказати, щоб наш народ в чим-небудь зрісся з тією антицивілізаційною силою орд азійських. Від найдавніших часів історичної пам'яті сливе вся наша країна у сусідів, як земля супокійна, багата і торгова, вже в IX віці знає історія чимало людних міст на Русі, в Києві, сій матері городів руських, процвітає інтернаціональна торгівля, шайка заморських Варяг тратить між нашим народом своє дикарство і перемінюється в спокійних поселенців нашої країни; – у нас шириться віра Христова не мечем і насиллям, як то чинив Король Великий с саксами, а мирним проповідуванням слова Божого, у нас церква грецька збрасує візантійський деспотизм і стається церквою автономічною, у нас з самого почину витворюється могуче життя громадське, що стається найвисшим

авторитетом, найвисшою апеляцією як для одного, так і для загалу... А як згадаємо, що Русь Україна перемогла не збройною рукою, а силою своєї тодішньої культури цілу Литву, надала тодішній Литві свою віру, свій язик, свої закони, свою культуру, ціле своє життя громадське, що руський язик стається урядовим і дипломатичним язиком литовських князів, що і Польща славилася великими воїнами і знаменитими мужами руського роду – і не прийдеться нам соромитись за свою країну, за наш народ!...

А все ж поруч із тим, як розвивалась культура у нашій країні, наш народ вів і мусив вести тяжку боротьбу з азійським дикарством¹. Коли на заході лицарство шукало собі слави в хрестоносних походах до Божого гробу, край наш мав свої хрестоносні походи, більше небезпечні, більше славні. Русь-Україна висилала своїх найкращих синів – цвіт своєї молодіжи на широкі степи, на війну з невірними бусурменами – се початок славного лицарства козацтва. На низу Дніпра витворюється самородний, ледве не чернечий закон воїнів руських – се початок січі запорозької. Визволяти бідних невольників з тяжкого ясиру татарського, рятувати полонених християн з тюрем мусульманських, боронити край від напасти бусурмен – ось се чого знялося славне лицарство-козацтво на славній Україні. Широкий степ загув славою лицарства-козацтва, Крим лякався перелітного птаства Запорозького, на Чорнім морі тремтіли турецькі галери перед козацькими чайками, Синоп і Трапезунд не раз розпалювали козацькі люльки, а на передмістях Царгороду не раз запалювали козаки-запорожці ясні свічки турецькому султанові. Лицарі-козаки стали славою Речі Посполитої, Стефан Баторій заманює козаків під свої крила, цісарь німецький Рудольф II славить козаків українських за їх славу боротьбу з невірними, пересилає козакам хоругви і подарунки військові. Посли Валленштейна приходять до козаків, зазиваючи їх до війська герцога Фрідляндського, Ян Собеський при помочі козаків проганяє орди мусулман з-під Відня... Край наш гомонить славою козацькою. Сто разів палали наші села від огню татарського, сто разів упадали наші городи під несподіваним напливом бусурменів — наша земля вкривалась широкими руїнами, високими могилами, пустими згарищами – і сто разів підіймалась Русь-Україна до тяжкої боротьби, останні сили свої віддавала, та не пала під тим напливом азіатизму, не пропустила дикого елемента в глуб Європи...

Коли західна Європа славиться своїми хрестоносними походами, – а лишає Палестину в руках невірних, коли лицарство західне величається на турнірах серед аплодисментів красивою воєнною штукою, а туркам дозволяє

¹ В.Доманицький, йдучи за В.Антоновичем і польською романтичною історіографією (К.Шайноха та ін.), схилився до сприйняття теорії «культуртрегерства», розглядаючи історію України через призму зіткнення «землеробської» української цивілізації і кочового світу номадів.

осістись на руїнах славних греків і полудневих слов'ян – наше козацтво, наш народ, ніким не хвалений, ніким не споможений, повздержує набіги татар і турків, остається на сторожі європейського пограниччя і хоч засипаний руїнами, зруйнований в своїм добробуті – не дає осістись азійським ордам на Україні.

Се заслуга нашого народу, заслуга перед цілим цивілізованим світом, заслуга тим більша, чим страшніша була негативна сила Азіятизму, що нищила всі сліди культури, що знищила колишню Грецію на довгі віки, а Московщину напоїла до переситу ханським абсолютизмом! Чого ж так славно розпочате святе діло обернулось потім на погибель братніх народів, чого ж ті самі запорожці, котрих найзнаменитіші мужі Речі Посполитої величали найкращим цвітом народу, найліпшою обороною краю, чого ж стаються вони ворогами тої Речі Посполитої? Чому розпочинається страшна межиусобиця двох братніх народів, двох елементів і що раз ширшає, росте, змагається, аж поки обидві сторони не упали в тяжкій боротьбі перед престолом непроханих сусідів? А потому, що Польща, прийнявши західну віру, відчинила двері західним феодальним неслов'янським тенденціям². А вслід за германським феодалізмом ширилось преобладання висших клас в державі, нехтування громадського ідеалу, нехтування свободи віри, мислі і слова! А так як свобода життя громадського, пошанування прав кожного, пошанування кожної віри були найголовнішими ознаками нашого життя рідного – так наш народ мусив стати в обороні тих прав народних, прав вселюдських. І так коли на заході французька революція у кінці XVIII віку мстить за знехтувані досі права людскості, Русь-Україна вже в першій половині XVII віку, більше як на сто літ вперед розпочинає се велике діло всесвітньої культури. І тепер звертається не тільки козацтво, але збройна сила народу, але цілий народ до боротьби за ідею людскості. Се не бунт – бо ся війна довжиться більше як двісті літ, 200.000 збройного люду не підніметься за приватну уразу, хоч би і Богдана Хмельницького, – не можна заманити підшептами сусідів цілий народ!...

Се найкраща, але і найсумніша епоха нашого історичного життя! Умісті і слава народу, умісті і упадок святого діла! Уся Україна, як один чоловік підіймається за свої права, за свободу віри, за рівність прав людскості, але той самий Хмельницький, по голосу котрого устала Україна, котрого народ батьком зове, він, коли найкращі сини України полягли за її волю, він

² В.Доманицький, як і більшість українських істориків-народників, розглядав категорію «феодалізм» як історичне явище, пов'язане з Литовським завоюванням і заперечував наявність феодальних тенденцій у давньоруському житті.

віддається Москві, щоб урятувати своє гетьманство³. А далі Юрась, Виговський, руїна, Петро І. А народ роз'єднаний рветься з тяжких оков, домагається волі і гине тисячами за свій ідеал народний... А коли і козацтво стається орудієм гетьманів, люд наш кидається в останню страшну боротьбу й мстить страшно за свою кривду. Се гайдамащина... Страшні сцени Гайдамащини живо нагадують революцію Французьку. Тільки там отрясається людскість зі своїх оков, тут ще раз бере верх закріпачення люду, Україна упадає в останніх конвульсіях.

Зруйнування Запорозької Січі – се послідній акт знищення автономії України! Більш ста років минуло з тих пор. Упала Січ, упало козацтво, упала Україна, але не упала ідея за котру боровся наш народ, ідея людскості...

Доманицький В.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Hagen fon M. Does Ukraine Have a History ? // Slavic Reiview. – 1995. – P. 658 – 673.
2. Енциклопедія українознавства / Наук. тов-во ім. Т. Шевченка у Львові; Передмова І. Гель, О. Романів. – Препринт. вид. – Львів, Б. в., 1993 – 1994. – Т. 4. Крушельницькій – місто. – 1600 с.; Матеріали до біографій етнологів та народознавців України. – К.–Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – 244 с.; Українське козацтво: Мала енциклопедія / Ред.кол.: Ф.Г.Турченко, С.Р.Лях, С.Ф.Плецький та ін.; НДІ козацтва при Запорізькому державному університеті. – К.: Генеза. – Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 567 с.; Шевченківський словник. У 2-х томах / Ред. кол.: Є.П. Кирилюк (відп. ред.) та ін.– К.: Вища школа, Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії, 1976. – Т. 1. А – Мол. – 415 с.
3. Киевская старина. – 1896. – Т. 1. – № 1. – Отд. 1. – С. 1 – 8.
4. Доманицький В. История Малороссии. – Ф. І. – Од. зб. 602. – 55 арк.
5. Киян О. Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – К.: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 490 с.
6. Доманицький В. Чи історія України єсть історія ? – Ф. 95. – Од. зб. 33. – 2 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Киян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

Токар Наталія Миколаївна – асистент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика, давня й середньовічна історія України.

³ Оцінка Переяславської ради через призму політики Хмельницького щодо передачі гетьманської влади своїм нащадкам, уперше прозвучала в польській історіографії (Ф.Равіта-Гавронський) і жваво обговорювалась у тогочасній історичній літературі.

ДІЯЛЬНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МОРСЬКОГО ПРОФІЛЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

У роботі проаналізовано історіографію діяльності навчальних закладів морського профілю на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX століття.

In the article analysed historiography of activity educational establishments of marine type south Ukraine in the last quarter of XVIII – beginning of XX centuries.

Діяльність Чорноморських морських навчальних закладів останньої чверті XVIII – початку XX століття й досі залишається малодослідженою у вітчизняній історичній науці. Лише вузькому колу істориків та краєзнавців відомо, що в окреслений період в Україні діяло більше 20 навчальних закладів, орієнтованих на підготовку моряків для військового та комерційного флоту на Чорному морі.

Історія морехідної освіти й навчальних закладів морського профілю України окресленого періоду цікавила вчених ще з початку XIX ст. Відповідно у вивченні цієї проблематики умовно можна виділити три етапи: дореволюційний, радянський та пострадянський.

Перший етап – дореволюційний – найтриваліший у часі, охоплює період наукового розгляду проблеми від початку XIX ст. – до 1917 р. Саме в цей період відбувається започаткування дослідження морської освіти. 1815 року виходить узагальнювальна праця з історії Росії „Статистическое описание Российской империи в теперешнем её состоянии с общим обозрением Европы в статистическом виде,” автор Є.Зябловський. У III частині роботи, характеризуючи систему освіти імперії, дослідник наводить факт існування деяких морських училищ на півдні України та подає дати їхнього заснування, посилаючись на положення або укази про відкриття того чи іншого навчального закладу, підписані імператором.

Згодом до цієї тематики звертався А.Скальковський у дослідженні „Хронологическое обозрение истории Новороссийского края,” що вийшла двома частинами в Одесі в 30-х роках XIX ст. Як серйозний науковець і сучасник більшості морських училищ, що діяли на півдні України, А.Скальковський у своїй праці зафіксував структуру системи підготовки спеціалістів для флоту першої третини XIX ст. Зокрема, автор подав час і місце відкриття більшості морських училищ, їхню внутрішню організацію,

кількість слухачів, а також відзначив факт підготовки корабельних майстрів у середовищі адміралтейських поселенців. А.Скальковський як провідний і знаний історик Південної України на тривалий час заклав традицію у дослідженні історії морехідної освіти України. Вона була доволі простою – всі автори, що торкалися цієї проблематики, констатували факт існування морських навчальних закладів на півдні України, відзначаючи час і місце їхнього відкриття. Така тенденція у науковому вивченні теми простежується до початку 70-х років XIX ст.

На доказ цієї тези можемо навести роботи науковців Одеського товариства історії та старожитностей В.Лялікова „Исторический и статистический взгляд на успех умственного образования в Новороссийском крае” та І.Міхневича „Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии” в яких з-поміж інших навчальних закладів фігурують і морські училища України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. Обидва дослідники згадують діяльність на півдні України Херсонського морського кадетського корпусу – першого морського навчального закладу, відзначаючи, що пізніше на його базі були відкриті Чорноморське штурманське училище та училище корабельної архітектури.

1848 року Морським міністерством було засновано журнал „Морской сборник,” покликаний нести додаткові знання для морських офіцерів. Видання мало стати незамінним для вдосконалення їхніх знань і навиків. Окремою рубрикою кожного номера була історія флоту, морської техніки та навчальних закладів морського профілю.

У 50-х роках у згаданому журналі з’являються статті А.Соколова [1], Д.Толстого [2] та А.Вейнберга [3], котрі стосуються окресленої теми. Зокрема, праця А.Соколова розкриває життєвий шлях П.Г.Суворова, який тривалий час був викладачем Херсонського морського кадетського корпусу та Чорноморського штурманського училища в Миколаєві.

Нарис Д.Толстого торкається устрою морських навчальних закладів Російської імперії. Автор простежує роль Адміралтейств-Колегії та Морського міністерства в справі управління та фінансування морських училищ та шкіл Південної України, а також ставить питання їхнього правового статусу кінця XVIII – початку XIX ст.

На особливу увагу заслуговує стаття А.Вейнберга, що стосується роботи Херсонського училища торговельного мореплавання в 30 – 50-х роках XIX ст. Дослідження торкається труднощів становлення та розвитку згаданого закладу. Робота виконана сучасником училища, а тому допомагає з’ясувати труднощі, котрі переживав навчальний заклад на початковому етапі свого існування, а також встановити причини, що ускладнювали його роботу. Автор критично підходить до розгляду навчальних програм, а також методів та

принципів організації освітнього процесу в училищі. Серед причин, що гальмували якісне набуття знань слухачами, Вейнберг виділяє недостатнє фінансування, завантаженість програм та відсутність кваліфікованих викладачів.

На початку 70-х років XIX ст. розпочинається відновлення флоту на Чорному морі, який свого часу перестав існувати внаслідок підписання Паризького трактату 1856 року. Разом з тим на півдні України відроджуються й навчальні заклади Морського відомства. З огляду на це, серед чиновників міністерства, провідних флотських істориків, морських офіцерів та інженерів проводилася відкрита дискусія з приводу відновлення морських навчальних закладів на півдні України на основі передових на той час освітніх технологій. Результати обговорення публікувалися у Морському збірнику, а також виходили окремими брошурами. Саме з цього часу дослідження з історії морських навчальних закладів втрачають ознаки описовості й фактографічності та набувають характеру усвідомленого викладу матеріалу на основі наукового аналізу.

Впродовж першої половини 70-х років з'являються статті й окремі праці В.Чужбинського [4], А.Асланбегова [5], В.Головачова [6], що стосуються розвитку системи управління морськими училищами та діяльності на півдні України адмірала О.С.Грейга в розбудові мережі морських навчальних закладів. Автори доходять висновків, що високих результатів у підготовці морських офіцерів було досягнуто саме в роки командування Чорноморським флотом і портами О.С.Грейгом, при цьому відзначають його роль у поширенні ланкастерських методів навчання.

Першою спробою показати загальну структуру системи підготовки моряків та офіцерів в епоху вітрильних суден й окреслити коло проблем, що стосувалися навчальних закладів морського профілю в умовах побудови парового броненосного флоту, визначається стаття Л.Ілляшевича „Образование специалистов во флоте [7].” Дослідник виділив головні складові системи морської освіти імперії, до яких відніс спеціалізоване теоретичне й практичне навчання в училищах та школах, а також бойову підготовку моряків під час служби на флоті. Основними ж проблемами, котрі переживав кожен навчальний заклад в умовах побудови флоту нового покоління, автор вважав становий підхід при наборі слухачів, слабкий рівень універсалізації у навчанні майбутніх спеціалістів, а також відсутність чітких і збалансованих навчальних програм.

У цей же час з'являється праця П.Короленка з історії Чорноморського козачого війська [8], автор оперує фактами, що й сьогодні залишаються маловідомими. Він зазначає, що перші флотилії, котрі поклали початок морським силам на Чорному морі, були сформовані із запорізьких, а згодом

чорноморських козаків, які несли варту чорноморського узбережжя та забезпечували можливість побудови великих кораблів на верфях у Херсоні та на Збуріївському лимані Дніпра. Інакше кажучи, дослідник ще в останній чверті ХІХ ст. стверджував, що особовий склад Чорноморського флоту ще з початку його побудови комплектувався значною мірою вихідцями з українських земель.

Спробами відновити історію морських навчальних закладів імперії можна вважати роботи А.Небольсина [9], К.Скальковського [10], М.Коргуєва [11] та М.Левицького [12], що вийшли друком у 80-х – на початку 90-х років ХІХ ст. Дослідження А.Небольсина та К.Скальковського стосуються питань підготовки моряків для комерційного флоту, обидва автори торкаються питань реформування торговельно-морехідної освіти впродовж 60 – 80-х років. В основі їхніх праць лежить солідна джерельна база й дані статистики, що розкривають діяльність навчальних закладів означеного профілю. Цінність досліджень полягає у тому, що вони зроблені не лише сучасниками епохи, а й активними учасниками заходів, пов'язаних із реформуванням галузі. Автори стисло описали передумови проведення реформи, вказали її позитивні та негативні сторони, а також фрагментарно розглянули процес формування нової системи торговельно-морехідних класів і шкіл.

Праці М.Коргуєва та М.Левицького стосуються навчальних закладів усієї імперії, що готували штурманів та артилеристів для військово-морського флоту. Дослідження згаданих науковців характеризуються критичним підходом у висвітленні діяльності морських училищ, рот та екіпажів в епоху вітрильного флоту. Навчальні заклади розглядаються ними як центри підготовки вірних російському самодержавству офіцерів і матросів. Автори відзначають слабкий рівень універсальності морських училищ і шкіл, орієнтованих на підготовку командного складу флоту. Стаття М.Коргуєва з історії Корпусу чужоземних одновірців охоплює факти, які дозволяють із більшою впевненістю стверджувати, що частина цього училища 1783 року була переведена до Херсона для створення морського кадетського корпусу.

Водночас з'являються наукові праці, що розкривають загальну історію Чорноморського флоту та окремі аспекти, що стосуються його побудови й зростання впродовж останньої чверті ХVІІІ – початку ХІХ ст. До цих досліджень можна віднести монографії Ф.Веселаго „История русского флота” та Д.Багалія „Колонизация Новороссийского края и его первые шаги на пути культуры.”

У 90-х роках свій внесок у розробку проблеми зробив науковий співробітник Таврійської археографічної комісії П.Іванов [13]. Маючи широкий доступ до джерел з історії Південної України, він звернув увагу на роботу керівника Чорноморського адміралтейського управління графа

М.С.Мордвинова щодо реорганізації та розбудови Херсонського морського кадетського корпусу на початку 90-х років XVIII ст. Не оминув увагою дослідник і діяльність самого управління щодо комплектування та підготовки особового складу для флоту на Чорному морі. Інше дослідження П.Іванова стосується заселення адміралтейських поселень у Причорномор'ї, котрі тривалий час слугували осередками підготовки робітників для корабельних верфей Херсона й Миколаєва. Провідною думкою праці є те, що значний внесок у побудову Чорноморського флоту наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. зробили майстри, які були вихідцями з українських земель.

Початок XX ст. знаменувався появою наукових праць, у яких дослідники спробували показати історію та визначити місце Чорноморських морських училищ і шкіл у загальноімперській системі підготовки спеціалістів для флоту. 1900 року вийшла друком стаття військового історика, дослідника історії флоту С.Огороднікова „Из прошлого. Первые Черноморские училища [14],” в якій автор вперше на науковому рівні, залучаючи архівні матеріали, спробував комплексно відтворити діяльність морських навчальних закладів Південної України в епоху вітрильного флоту. С.Огородніковим згадані всі училища та школи, фрагментарно показано історію їхньої появи та розвитку, а також відзначено їхню провідну роль у підготовці моряків для флоту на Чорному морі. Окремо автор розкриває особливості навчання старшого і молодшого командного складів флоту та наголошує на відмінності управління навчальними закладами до і після підпорядкування Чорноморського Адміралтейського управління Морському міністерству. Поряд з тим робота містить ряд недоліків: неточне датування часу появи деяких навчальних закладів, інтерпретація фактів на користь прогресивної ролі російського самодержавства в підготовці офіцерів та матросів і т.д. Взагалі ж робота багата фактографічним матеріалом, який дає змогу їй не втрачати актуальності й сьогодні.

Діяльність Чорноморських морських училищ С.Огородніков згадує і в історичному нарисі, присвяченому 100-річчю Морського міністерства Росії. Матеріали, що потрапили до цього видання, повністю дублюють попередній доробок вченого.

Варто охарактеризувати й фундаментальне дослідження Д.Афанасьєва [15] з історії Чорноморського флоту. В роботі автор цитує рідкісні документи, що стосуються діяльності Херсонського морського кадетського корпусу, який розглядається автором як вище й провідне училище, орієнтоване на забезпечення командного складу для морських сил на Чорному морі. Дослідник показує позитивну роль адміралів – головнокомандувачів Чорноморського флоту І.І. де Траверсе та О.С.Грейга в поширенні мережі морських училищ на півдні України та сприяння їхній роботі в умовах

протидії чиновників Морського міністерства. Безумовно, дослідження С.Огороднікова та Д.Афанасьєва можна сміливо вважати першими серйозними працями, у яких розглядається історія морських училищ і шкіл, що діяли в Україні.

Напередодні Першої світової війни вийшла друком робота В.Виноградова „Торгово-мореходное образование в России,” в якій дослідник простежує розвиток системи навчальних закладів з підготовки спеціалістів для комерційного флоту впродовж другої половини ХІХ ст. У дослідженні, хоч і фрагментарно, було розглянуто процес формування системи морехідних класів, училищ і шкіл цього спрямування на півдні України. Значний акцент автор робить на вивченні політики уряду, відповідних міністерств і відомств стосовно формування системи торговельно-морехідних навчальних закладів та управління ними. Автор зазначає, що досліджуваний ним період характеризується постійним пошуком найоптимальнішої моделі системи підготовки моряків для комерційного флоту.

Після революційних подій 1917 – 1920 рр. розпочинається новий, радянський етап у вивченні історії морських навчальних закладів окресленого періоду, який охоплює 20-і – початок 90-х років ХХ ст. Питання, що стосуються поставленої проблеми, не досліджувалися радянською історіографією 20-х – 40-х років. Лише як факт згадувалося те чи інше училище або корпус у тому разі коли йшлося про відомих випускників, життя яких було пов'язане з революційною роботою. Такий стан речей можна пов'язати із заідеологізованістю політичної системи, пануванням єдиних штампів в оцінці подій та явищ дореволюційної історії, а також новими завданнями, котрі ставило радянське керівництво при підготовці моряків. У 20-х – 30-х роках лише були перевидані дослідження Д.Багалія та Ф.Веселаго, про які вже йшлося вище, а 1940 року з'явилася праця О.П.Шершова „К истории военного кораблестроения”. Дослідження присвячене розбудові флоту на Чорному морі та системі підготовки корабельних майстрів. Автор відзначає, що, окрім спеціалізованих училищ, здобути необхідні знання майбутні робітники верфей могли в середовищі майстрів адміралтейських поселень за принципом „роби, як я”.

Післявоєнна радянська історична наука збагатилася працями з історії Південної України, які порушуюють проблему освоєння Північного Причорномор'я, побудови флоту й розвитку освіти в регіоні наприкінці ХVІІІ – ХІХ століття [16].

Разом з тим на більш якісний рівень виходить вивчення історії збройних сил та військової науки. 1958 року з'явилася перша монографія військового історика Л.Безкровного „История русской армии и флота в ХVІІІ веке”. Дослідження написане на основі солідної джерельної бази та архівних

матеріалів. З-поміж інших проблем у роботі автор торкається й питання підготовки спеціалістів для морського флоту в Україні. Згадуючи діяльність Херсонського морського кадетського корпусу, Л.Безкровний подає дату його заснування – 1786 рік, але вона є неточною, оскільки корпус почав працювати 1783 року. Поряд з тим, характеризуючи організацію навчального процесу в морських училищах та школах, а також їхню роль у підготовці особового складу для флоту, автор більше уваги приділяє навчальним закладам, що діяли на території нинішньої Росії, вказуючи на їхнє виняткове значення в комплектуванні флотів імперії. Такою ж тенденцією визначаються й дві інші роботи дослідника, що з'явилися у 70 – 80-х роках [17].

Вслід за працею Л.Г.Безкровного виходить дослідження М.І.Барбашева „К истории мореходного образования в России [18]”, яке має методичне значення при вивченні окремих аспектів окресленої проблематики. Робота стала першою спробою широкого вивчення системи військово-морської і торговельно-морехідної освіти XVIII – XIX ст. У дослідженні порушуються питання, пов'язані зі становленням мережі морських навчальних закладів у Російській імперії та організацією навчального процесу в них. Автор, торкаючись питань підготовки морських офіцерів, традиційно будує роботу на фактах з історії Морського кадетського корпусу та Балтійських морських училищ, приділяючи менше уваги військово-морським навчальним закладам Чорноморського флоту, але при цьому все ж відзначає їхню роль у комплектуванні особового складу морських сил на Чорному морі, чого раніше дослідники не робили. Сильною стороною наукового твору М.І.Барбашева є виклад дослідником історії діяльності торговельно-морехідних училищ, шкіл та класів. У цьому питанні навпаки, автор більше уваги приділяє навчальним закладам, які готували спеціалістів для комерційного флоту на півдні України. Зокрема, він показує процес становлення торговельно-морехідної освіти на українських землях, починаючи з 1834 р., вказує на його особливості, недоліки та переваги. Поряд з тим автор детально розкриває реформи 60-х та 90-х років XIX ст., які були проведені в системі шкіл та училищ торговельного мореплавання. Саме цим аспектом і визначається цінність дослідження.

Робітникам суднобудівних верфей присвячена праця І.Бакланової [19]. Значну увагу авторка приділяє поселенням, що виконували повинність на користь Чорноморського адміралтейства, вказуючи на особливості підготовки флотських столярів, слюсарів, конопатників та інших спеціалістів у середовищі поселян. Також дослідниця наголошує, що, окрім адміралтейських поселень, набути необхідні знання корабельного майстра було можливо, працюючи у так званих флотських робітничих екіпажах.

У 70-х роках у науковій періодиці з'являються статті О.Кисельова та О.Удода [20], які стосуються історії освітніх процесів в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зокрема, авторами розкрито умови, за яких проходило становлення навчальних закладів з підготовки спеціалістів для флоту, берегових та санітарних служб морського відомства, а також відзначено особливості їхньої роботи.

1973 року в Москві вийшло прекрасне дослідження за редакцією кандидата педагогічних наук М.Ф.Шабаєвої „Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII – первая половина XIX в.” Окремий розділ видання присвячено розвитку шкільної та професійної освіти України, в якому розкрито діяльність Херсонського училища торговельного мореплавання на початковому етапі його існування. У праці приділено значну увагу політиці російського уряду щодо питання розвитку професійної освіти на українських землях, у тому числі й стосовно відкриття училища для комерційного флоту в Херсоні.

Своєрідний внесок у вивчення проблеми зробили краєзнавці Херсона та Миколаєва у 80-х роках. Варто відзначити дослідження В.Атаманюка та О.Венденка [21], І.Авербух [22], Ю.Крючкова [23], А.Малярчука [24], зміст яких розкриває окремі аспекти роботи морських училищ, морехідних та портово-ремісничих шкіл. Загальною тезою, характерною для робіт краєзнавців, є твердження, що навчальні заклади морського профілю на півдні України в XIX ст. виконували роль не лише освітніх, а й культурних центрів.

Поряд із краєзнавцями деякі аспекти, що так чи інакше торкаються морської освіти в Україні, досліджувалися й професійними істориками-науковцями. Проблемі побудови міст на півдні України та в Криму присвячені статті В.Тимофієнка та С.Венюкової [25]. Особливу цінність згаданих робіт становлять висновки, яких доходять автори, а саме: портові міста, що з'являлися в Північному Причорномор'ї, планувалися не лише як центри суднобудування, морські бази й порти Чорноморського флоту, а й як осередки поширення військово-морської освіти в регіоні.

При вивченні проблеми на особливу увагу заслуговує монографія В.Борисенка „Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.”, що вийшла друком 1986 року у Києві. Хоч хронологічно дослідження охоплює більш ранній період, але для нас його цінність визначається тим, що автор на основі численних джерел довів, що у Україні у другій половині XVII ст. будівництво козацьких суден і човнів було на значно вищому рівні, ніж у Московському царстві, а майстри з України їздили до Московії будувати кораблі. Важливість такого висновку

беззаперечна, оскільки дає змогу впевнено твердити, що флот на Чорному морі будувався значною мірою завдяки майстрам з України, а також дає право говорити про початки морської освіти в Україні задовго до появи на її теренах навчальних закладів російської системи підготовки спеціалістів для морського флоту.

Власне цією роботою ми завершуємо огляд радянської історіографії. Варто відзначити, що за часів Радянського Союзу навчальні заклади з підготовки спеціалістів для морського флоту в Україні заявленого періоду не стали предметом наукового вивчення. Понад те, про них як факт вітчизняної історії ми не побачимо повідомлень навіть у радянських військово-морських словниках та енциклопедіях.

З проголошенням незалежності України й розпадом Радянського Союзу розпочався третій, пострадянський, етап у вивченні історії морських навчальних закладів, котрий триває донині.

Дослідження проблеми та отримання результатів у першій половині 90-х років могло стати серйозним аргументом української сторони в українсько-російських переговорах, що стосувалися питань, кому належить Чорноморський флот з військово-морськими базами та як його розділити. Але в цей час ситуація у вивченні морської освіти України не поліпилася.

1994 року з'явилася стаття А.Смірнова [26], присвячена адміністративній роботі Г.О.Потьомкіна-Таврійського на півдні України та його ролі у побудові Чорноморського флоту. Робота підтверджена численними джерелами, має логічну побудову та багатий фактографічний матеріал. Автор вперше вводить до наукового обігу факти, що розкривають участь корабельних майстрів с.Мошни (нині Черкаська обл.) та урочища Чута (нині Кіровоградська обл.) у побудові бойового флоту й підготовці кваліфікованих корабелів.

У цей же час у Росії вийшло довідкове видання М.Березовського „Русский императорский флот (1696 – 1917 гг.)”. У невеличких повідомленнях натрапляємо на інформацію і про морські навчальні заклади, що діяли в Україні. Повідомлення охоплюють відомості про відкриття того чи іншого училища чи школи та містять коротку характеристику їхньої діяльності. Більшість нарисів не спираються на джерела, разом з тим вони написані відповідно до традицій і висновків, закладених попередніми дослідниками в дореволюційний і радянський час.

Пошвавлення в дослідженні морської освіти України припадає на другу половину 90-х років. Своєрідним проривом у вивченні проблематики є колективна праця краєзнавців з Миколаєва „Освіта на Миколаївщині у ХІХ – ХХ ст.” за редакцією І.Павлика, що вийшла друком 1997 року. В дослідженні

окремим розділом подано історію діяльності в Миколаєві навчальних закладів Морського відомства, яку підготував О.Білюк. Описово автор наводить маловідомі факти, дати, довідки про кількість слухачів у навчальних закладах, а також про відомих випускників. Вадодою праці є відсутність посилань на джерело, звідки взятий той чи інший факт, що може викликати сумніви у науковців щодо достовірності викладеного.

Наприкінці 90-х років у науковій літературі з'явилася стаття В.Крутікова [27], в якій дослідник торкнувся питання становлення броненосного флоту на Чорному морі. Висновки, яких доходить автор, дозволяють визначити, як процеси з відбудови Чорноморського флоту в 70 – 80-х роках ХІХ ст. впливали на відродження та розвиток нової системи навчальних закладів Морського відомства в Україні.

З початком нового тисячоліття значно активізувалася робота краєзнавців з вивчення регіональної історії Південної України. Результатом цього стала поява ряду досліджень, у яких розкривається й історія морської освіти. Говорячи про краєзнавчі дослідження, не можна не згадати нарис О.Ковальнової та В.Чистова з історії культури Південного Прибужжя [28], в якому автори звертаються і до проблеми діяльності в Миколаєві морських училищ та шкіл. Але все викладене з історії морської освіти на півдні України багато в чому дублює роботу „Освіта на Миколаївщині...”, деякі абзаци цитовані дослівно. Так, як і щойно згадана монографія, нарис О.Ковальнової та В.Чистова з досліджуваної нами проблематики не містить посилань на джерела та літературу.

Також серед краєзнавців Херсонщини та Криму варто згадати роботи Л.Левченко, К.Чорної, П.Лящука, А.Ходаковського та А.Фоміна. У статті завідуючої Державним архівом Миколаївської області Л.Левченко [29] вивчено роботу Миколаївського військового губернатора І.І. де Траверсе, заслугою якого є відкриття у Миколаєві училища флотських юнг, що й зазначає у своєму доробку автор. Діяльність у Херсоні училища торговельного мореплавання розкривають у своїх невеличких нарисах К.Чорна [30], А.Ходаковський та А.Фомін [31]. Цікавою є робота севастопольського краєзнавця П.Лящука, що стосується національного складу Чорноморського флоту середини ХІХ ст. Автор відзначає, що більшість моряків були вихідцями з південних українських губерній та пройшли підготовку в морських навчальних закладах Миколаєва та Севастополя.

Вивченням історії морської освіти в Російській Федерації займаються А.Манько, М.Скрицький, В.Королук, Ю.Фомін, М.Кичігін, роботи яких часто трапляються на шпальтах журналу „Морской флот”. Більшість авторів мають наукові звання і є викладачами морських навчальних закладів.

Характерною особливістю їхніх робіт є звеличення ролі Петербурзького морського кадетського корпусу та навчальних закладів морського профілю, що діяли в Кронштадті, готуючи моряків для „обоих флотів імперії” [32]. Необ’єктивним підходом дослідників відзначається і вивчення історії морехідних класів, які здійснювали підготовку спеціалістів для комерційного флоту. Морські класи, що діяли в містах Південної України, російська історіографія вивчає як морехідні навчальні заклади Росії [33].

Завершуючи історіографічний огляд проблеми, слід згадати колективну монографію „Военно-морское образование России” петербурзьких дослідників В.Єрьоміна, М.Закоріна, В.Кобзєва та М.Махрова, що вийшла друком 2000 року. Праця охоплює історію морської освіти Росії XVIII – XX ст. Характеризуючи комплектування Балтійського та Чорноморського флотів спеціалістами, автори не звернули уваги на той факт, що навчальні заклади морського відомства діяли не лише в Кронштадті та Петербурзі, а й у Херсоні, Миколаєві та Севастополі. При цьому сильною стороною дослідження є ґрунтовний виклад питань, що стосуються механізмів управління й фінансування морських училищ і шкіл впродовж окресленого періоду.

Таким чином, з упевненістю можна стверджувати, що окремі аспекти історії морської освіти України досліджувалися істориками та краєзнавцями, але узагальнювальної картини з відтворенням питань, які стосуються підготовки спеціалістів для морського флоту в Україні в останній чверті XVIII – на початку XX ст., не було створено.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Соколов А. Прохор Игнатьевич Суворов. Учитель Морскрго корпуса и Штурманского училища в Николаеве (из дел Николаевского портового архива) // Морской сборник. – 1856. – № 10. – С. 29 – 33.
2. Толстой Д. О первоначальном учреждении и последовательных изменениях в устройстве Адмиралтейств-Коллегии // Морской сборник. – 1856. – № 6. – С. 203 – 227.
3. Вейнберг А. Несколько слов о Херсонском училище торгового мореплавания // Морской сборник. – 1857. – № 6. – С. 296 – 304.
4. Чужбинский В. Историческое обозрение устройства управления морским ведомством в России // Морской сборник. – 1870. – № 4. – С. 1 – 18.
5. Асланбегов А.Б. Адмирал Алексей Самуилович Грейг // Морской сборник. – 1873. – № 3. – С. 1 – 149.
6. Головачев В.Ф. История Севастополя как русского порта. – СПб., 1872. – 272 с.
7. Илляшевич Л. Образование специалистов во флоте // Морской сборник. – 1875. – № 7. – С. 65 – 91.
8. Короленко П. Черноморские казаки. Исторический очерк в 2 томах. – К., 1877. – Т. 1. – 212 +76 с.

9. Небольсин А.Г. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. – СПб.: Тип. В.Киргибаума, 1883. – 258 с.
10. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. – СПб., 1887. – 554 с.
11. Коргуев Н. Штурмана русского военного флота (1696 – 1885) // Морской сборник. – 1886. – № 2. – С. 1 – 29; 1886. – № 3. – С. 37 – 68; Коргуев Н. Корпус чужестранных единоверцев // Морской сборник. – 1897. – № 7. – С. 155 – 170.
12. Левицкий М. Артиллеристы русского флота // Морской сборник. – 1886. – № 11. – С. 95 – 131.
13. Иванов П.А. Очерк деятельности на Юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова / Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1895. – № 23. – С. 24 – 71; Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская старина. – 1891. – № 5. – С. 288 – 297.
14. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища) // Морской сборник. – 1900. – № 12. – С. 87 – 105.
15. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 гг. // Русский архив. – 1902. – № 2. – С. 193 – 262; Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 гг. // Русский архив. – 1902. – № 3. – С. 369 – 459.
16. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1959. – 276 с.; Апанович О. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII століття / Наукові записки Інституту історії. – К., 1953. – Т. 5. – С. 109 – 136; Никульченков К.И. Адмирал Лазарев. – М.: Воениздат МО СССР, 1956. – 200 с.; Палкин Б.Н. Первая медицинская школа на Украине // Врачебное дело. – 1953. – № 1. – С. 82 – 83.
17. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. – М., 1973. – 616 с.; Бескровный Л.Г. Армия и флот России в начале XX в. – М., 1986. – 237 с.
18. Барбашев Н.И. К истории мореходного образования в России. – М., 1959. – 217 с.
19. Бакланова И.А. Рабочие судостроители России в XIX веке. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1959. – 240 с.
20. Киселев А. Деятельность Д.С. Самойловича на Николаевщине // Врачебное дело. – 1967. – № 10. – С. 108 – 109; Удод О.П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – I пол. XIX ст.) // УІЖ. – 1970. – № 6. – С. 84 – 91.
21. Атаманюк В., Венденко О. Училищу полтора века // Морской флот. – 1984. – № 11. – С. 24 – 26.
22. Авербух Е.С. Девичье училище / Україна південна. – 1994. – 24 листопада. – С. 8.
23. Крючков Ю.С. Начальник артиллерии Черноморского флота // Вечерний Николаев. – 2001. – 20 декабря. – С. 4.; Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг. – М.: Наука, 1984. – 104 с.
24. Малярчук А.А. Верфь на Ингуле. – Л., 1989. – 408 с.
25. Тимофієнко В.І. З історії заснування міст на півдні України // УІЖ. – 1982. – № 10. – С. 102 – 105; Венюкова С.В. Из истории возникновения Севастополя // Вопросы истории. – 1985. – № 4. – С. 186 – 188.
26. Смирнов А.А. Во главе строительства Черноморского флота // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 7. – С. 73 – 78.
27. Крутіков В.В. З історії створення броненосного флоту на Чорному морі / Південна Україна у XVIII – XIX ст. – 1998. – Вип. 3. – С. 142 – 149.
28. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. – Николаев, 2000. – Т. 1. – 252 с.
29. Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // УІЖ. – 2000. – № 6. – С. 94 – 101.

30. Чорна К.Д. З історії становлення морехідної освіти в Херсоні // Морська держава. – 2005. – № 5. – С. 52 – 54.
31. Ходаковский А., Фомин А. Старейшее в Украине // Морской флот. – 2004. – № 5. – С. 38 – 41.
32. Манько А. Морской кадетский корпус // Морской флот. – 2000. – № 5 – 6. – С. 36 – 38; Фомин Ю. У истоков русского мореходного образования // Морской флот. – 1997. – № 3. – С. 23 – 24.
33. Кичигин М. Мореходные классы России // Морской флот. – 1997. – № 12. – С. 45 – 47.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблема становлення і розвитку морської освіти на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., історія Чорноморського флоту.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ПРАЦЯХ АКАДЕМІКА РАН Ю. ПИСАРЄВА

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Наявність “білих плям” у вітчизняній історіографії Першої світової війни і років, які їй передували, спонукає використання при їхній критичній оцінці, зокрема, і праць російських дослідників останніх десятиріч. Значне місце серед них займають праці академіка РАН Ю.О. Писарєва, передовсім ті, де розглядаються проблеми відносин царської і радянської Росії з балканськими державами в період 1900 – 1920 рр. У ряді монографій і статей, опублікованих в історичній періодиці, дослідник уводить до наукового обігу матеріали з історії України, виявлені ним у югославських, російських та українських архівах. У статті міститься аналіз публікацій, у яких розкриваються зв'язки українських земель із Балканами.

A presence of “white spots” is in domestic historiography of First world war and years which preceded her, foresees the use, at their critical estimation, works of the Russian researchers of the last decades. Considerable seat among them is taken by works of academician of RAS Y.A.Pisaryev foremost those, where the problems of relations of tsar's and soviet Russia are examined with the Balkan states in the period of 1900 – 1920. In a number of monographs and reasons, published in historical periodicals, a researcher enters in a scientific appeal materials from history of Ukraine, exposed them in the Yugoslavian, Russian and Ukrainian archives. In the article there is an analysis of publications in which connections of Ukrainian earths open up with Balkan.

Через 90 років після закінчення Першої світової війни в державах-учасницях нагромаджено значний масив фундаментальних комплексних праць про цей період, багато в чому переломний етап планетарної історії.

Науковці названих країн протягом ХХ – поч. ХХІ ст. практично вичерпали пізнавальний потенціал явищ, пов'язаних із воєнним конфліктом (у т.ч. тих, які йому передували) між наймогутнішими військово-політичними блоками Європи за часткового представництва Азії та Америки. У той же час у період уходження УРСР до складу Радянського Союзу цим проблемам у республіці приділялося менше уваги. Тому, за визнанням на поч. ХХІ ст. вітчизняних фахівців, тема “Україна в І світовій війні” комплексно ще не вивчалася [12, 5]. Ця робота активізувалася у переддень 90-річчя початку, а згодом і закінчення війни. У зв'язку з цим інтерес викликає й історіографічна база, створена зарубіжними, зокрема російськими, авторами. Маючи доступ до широкої мережі архівів, вони узагальнили та оприлюднили свого часу факти, що становлять інтерес і для історії України. Серед таких дослідників виділимо академіка РАН Юрія Писарева (1916 – 1993), праці якого, ґрунтуючись на значному масиві матеріалів та документосховищ СРСР (Росії й України), Югославії (Сербії та Чорногорії, Хорватії, Боснії та Герцеговини), Угорщини та Австрії, займають помітне місце в історіографії зв'язків східних і південних слов'ян перших двох десятиріч ХХ ст. Російський радянський історик, хоча й не ставив завдання вивчення місця України в цьому співробітництві, але, аналізуючи напрямки відносин Росії (як царської, так і радянської) з югослов'янами, наводив ряд фактичних матеріалів з придунайського та причорноморського регіонів, через які й здійснювалися переважно ці зв'язки. Є в його працях й окремі приклади з Наддніпрянщини, а також Галичини. Історіографічна спадщина дослідника аналізувалася в прижиттєвих статтях, присвячених його ювілеям [2] чи після смерті [1]. Але автори цих та інших матеріалів не ставили за мету показ внеску науковця в дослідження проблем історії України. У цьому матеріалі акцентуємо увагу на аналізі історіографічної спадщини Писарева, де йдеться про балканський напрямок зв'язків українських земель напередодні та в ході Першої світової війни.

Балканський вектор досліджень Юрія Писарева був провідним уже з перших кроків наукової діяльності, що ілюструє тема кандидатської дисертації: “Аграрні відносини й селянський рух у Сербо-хорватословенській державі в 1918 – 1923 рр.”. Докторську дисертацію було присвячено проблемам національно-визвольної боротьби югослов'янських народів Дунайської імперії. Ю. Писарев працював науковим співробітником Інституту історії АН СРСР, завідуючим сектором, радником дирекції Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР (згодом – Інституту слов'янознавства РАН). Учений керував відділом соцкраїн у “Вопросах истории”, ухорив до редколегій “Советского славяноведения” та “Новой и

новеї історії”, був головним консультантом ВРЕ з проблем Югославії [2, 212]. Професор Писарєв майже 25 років читав лекції із всесвітньої історії у московських вузах, підготував понад 30 кандидатів і докторів наук. Він ухвалив до товариства “СРСР – Югославія”. Науковця відзначено орденом “Дружби народів”, державною премією Росії та премією президії РАН ім. Є. Тарле. Ім’я Ю. Писарєва увійшло до “Енциклопедії сербської історіографії”. На установчому з’їзді Асоціації істориків Першої світової війни він був обраний її головою [1, 201–202]. 1984 року Юрій Олексійович став членом-кореспондентом АН СРСР, після розпаду Союзу обирається академіком РАН. Був також членом Чорногорської академії наук та мистецтв. У його доробку – понад 300 публікацій загальним обсягом 550 ум. др. арк. У них розкрито проблеми нової історії югослов’янських народів, міжнародні зв’язки балканських держав. Помітне місце відведено економічному, політичному та військовому співробітництву Сербії, а також Чорногорії з Росією на поч. ХХ ст. й особливо в роки Першої світової війни.

Особливий інтерес являють собою ґрунтовні монографії Ю. Писарєва. 1962 р. на основі його докторської дисертації вийшла книга “Освободительное движение югославянских народов Австро-Венгрии: 1905–1914”, побудована на багатій джерельній базі. Автор увів до наукового обігу важливі документи з архівів Белграда, Загреба, Сараєво. У праці висвітлено економічне й політичне становище югослов’янських земель Австро-Угорщини, показано ситуацію в часи боснійської кризи, балканських воєн, охарактеризовано діяльність партій на початку світової війни. У контексті впливу російських народовольців на ідеологію омладинського руху в книзі згадується письменник Сергій Кравчинський (Степняк) [7; 306, 308]. Народився він у Херсонській губернії, став відомим народовольцем, брав участь у національно-визвольній боротьбі югослов’ян. З нього напише образ легендарного “Овода” англійська письменниця Е. Войнич.

Важливий період балканської історії Ю.О. Писарєв характеризує у книзі “Образование югославянского государства” (1975 р.). Розповідаючи про формування поглядів молодобоснійців, чий теракт став приводом до Першої світової війни, автор наводить слова одного з них, Перо Слієпчевича: “У “Подпольной России” Степняка ми знаходили велич революційної ідеї, сильні характери й цілу галерею прикладів для наслідування”. Уривки з “Подпольной России” публікувалися 1910 року в газеті СДП Хорватії “Слободна Риеч” (“Вільне слово”), а 1913 року праця вийшла окремим виданням сербсько-хорватською мовою [6, 44]. Таким чином, ідеї уродженця с. Нового Стародуба (тепер – Кіровоградської області) Кравчинського вплинули на радикалізацію політичних поглядів частини південних слов’ян.

У монографії йдеться і про створення 1915 року в Лондоні політичного центру еміграції – Югослов'янського комітету. Серед питань, які були в полі його діяльності, – підпорядкованість Сербського добровольчого корпусу в Одесі, сформованого з полонених югослов'ян, які служили до цього в австрійській армії. Комітет претендував на контроль над цими частинами, оскільки вони могли стати ядром майбутньої югослов'янської армії і бути чинником міжнародного визнання комітету як тимчасового уряду південнослов'янської балканської країни. Але проти цього виступив уряд Сербії. Втім, сторони досягли компромісу. Корпус в Одесі був перейменований на Югослов'янський, а командування частинами залишено за офіцерами сербської армії [6, 197].

Ю. Писарев у своїй праці акцентує увагу також на ролі Брестських переговорів у розв'язанні проблем війни і миру. Він пише про заяву Української фракції Австрійського рейхстагу щодо бажання увести п'ятьох українців до складу австро-угорської делегації на переговорах [6, 221]. Відзначаючи помітний інтерес сербських дипломатів до інтенсифікації співробітництва з НКЗС РРФСР, який обіцяв політичну підтримку югослов'янам, автор у традиціях радянських часів обійшов роль у цих процесах самого наркома. Ним був уродженець Центральної України Л. Троцький (Бронштейн), який неодноразово зустрічався тієї зими (1917 – 1918 рр.) із представниками Сербії. Гадаємо, підхід радянських авторів до оцінки наркомату (позитивна) і самого наркома (негативна) стосовно зв'язків із сербськими дипломатами має сьогодні бути переглянутий та уніфікований. Адже саме керівник цієї структури ніс відповідальність за всю роботу наркомату, у т.ч. за здобутки й прорахунки.

Становище в південнослов'янських землях на початку століття крізь призму політики провідних європейських країн Ю. Писарев досліджує у монографії “Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны” (1985 р.). У книзі здійснено аналіз особливостей як політичних міждержавних стосунків, так й економічного регіонального співробітництва, участі в ньому підприємців імперії Романових. Характеризуючи економічну політику Росії на Балканах, автор підкреслює значення водного транспорту в експортно-імпортних вантажопотоках. Направлялися вони через українські Придунав'я і Причорномор'я. Зокрема, 70–80% вивозу в обох напрямках припадало на Дунай. Цю лінію обслуговували з боку Росії Товариство чорноморсько-дунайського пароплавства й Товариство російсько-дунайського пароплавства. Перше за 10 років існування перевезло 550 тис. вантажів, друге мало лише 12 пароплавів і 30 барж, поступаючись австрійським і угорським компаніям, які володіли в цілому на Дунаї 180-ма пароплавами й 900-ма баржами.

Проаналізувавши документи Центрального державного історичного архіву СРСР, автор критично оцінив потенціал російських річкових транспортних засобів, які мали застарілі конструкції та низькі швидкості. Транспортування вітчизняних товарів обходилося дорожче на 1–2 фр. з кожної тонни вантажу порівняно з перевезенням австрійськими, угорськими та румунськими пароплавами. Тому балканським державам було вигідніше укласти контракти не з російськими пароплавствами. Подібна ж ситуація спостерігалася на Чорному морі. Слабкість вітчизняних перевізних засобів змушувала російські компанії фрахтувати грецькі пароплави, що підвищувало вартість товарів. Особливо тривалим було транспортування вантажів до Чорногорії, куди товари з чорноморських портів доставлялися через Салоніки, а потім – сухопутним шляхом через гори Сербії. 1902 року було встановлено пряме залізничне сполучення Росії із Сербією. Але товари обох країн, які перевозилися через треті держави, дорожчали за рахунок мита, на відміну від вантажів сусідів Сербії [3, 47–48].

Більшість підприємців і торговців уважали нерентабельними торгівлю з балканськими країнами й розміщення в них капіталів. У перші роки сторіччя і царський уряд приділяв недостатньо уваги розвитку торгово-економічних зв'язків у цьому напрямку. І ось саме в південноукраїнському регіоні з кінця першого десятиріччя ХХ ст. почали звучати пропозиції до уряду щодо активізації економічної політики на Балканах. Як відзначає Писарев, викликалося це бурхливим розвитком промисловості в Причорномор'ї. Вимоги орієнтації у торгово-економічній політиці на балканські країни висувалися у квітні 1907 р. з'їздом власників борошномельних підприємств, у лютому 1909 р. – 34-м з'їздом гірничопромисловців півдня Росії, а в жовтні 1911 р. – надзвичайним з'їздом біржових концернів. Ці з'їзди проходили в Одесі. При цьому підкреслювалася єдність економічного і політичного співробітництва, неможливість ефективності другого без першого. Зокрема, у резолюції з'їзду Слов'янської торгівлі, який відбувся у березні 1909 р. в Одесі, відзначалося, що: “Економічне зближення є базисом для політичного зближення” [3, 49–50]. Серед засобів позитивного реагування на зазначені вимоги й пропозиції були переговори й угоди, підписані між Росією та балканськими державами. У березні 1908 р. міністр торгівлі й промисловості Шипов підтримав клопотання товариства кораблебудівельних, механічних і ливарних заводів Миколаєва про участь у міжнародних торгах у Сербії і Болгарії на поставки в ці країни річкових суден усіх типів, землечерпалок і будівництва мостів через Дунай та інші ріки. За розпорядженням міністерства до Болгарії та Сербії були направлені уповноважені представники товариства. У Росії почали створюватися організації сприяння розширенню економічних

зв'язків з балканськими державами. Серед особливо великих Юрій Писарев називає Слов'янську торгову палату в Києві та Одесі, Південноросійський біржовий концерн в Одесі, російське торгове товариство “Схід” (об'єднання промисловців і хліботорговців Херсонської, Бессарабської, Таврійської і Подільської губерній). Однак, учасники співробітництва вважали, що воно мало ще більше інтенсифікуватися. 23 червня 1912 р. газета промисловців і хліботорговців півдня Росії “Одескій листок” писала: “Ми все ще вивчаємо балканські ринки, а пора їх освоювати”, агітуючи за більш дійову боротьбу за ці ринки, створення слов'янського торгового флоту на Дунаї, який об'єднав би російське, болгарське та сербське пароплавства. Інтереси вітчизняного капіталу в балканських країнах, на думку ряду підприємницьких об'єднань, давали право Росії на застосування військової сили в боротьбі за чорноморські протоки. За це, зокрема, висловилися рада з'їзду представників промисловості й торгівлі півдня Росії в Одесі та Одеський біржовий комітет [3, 45].

Восени 1912 р. почалася перша Балканська війна. Ю. Писарев наводить приклади моральної та економічної підтримки південнослов'янським державам з боку офіційно нейтральної Росії. Під прикриттям цивільних поставок Товариство російсько-дунайського пароплавства транспортувало Болгарії і Сербії військові вантажі. Зокрема, до Сербії у жовтні направили 100 тис. шинелей, 80 тис. гімнастерок, палаток на 80 тис. солдатів та офіцерів. На 15 грудня Болгарія отримала зброї на 224299 крб. Росія допомагала Чорногорії безкоштовно кукурудзою і пшеничним борошном [3, 109]. Усі ці поставки відправлялися з українських земель водним шляхом.

Російсько-сербським зв'язкам початкового періоду війни присвячена праця “Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914 – 1915 гг.”, яка вийшла 1990 р. У зв'язку з наближенням і початком бойових дій на Балканах роль причорноморських і придунайських земель, морських і річкових портів Південного Заходу Росії у відносинах з південними слов'янами помітно зросла. Як відзначає Ю. Писарев, бурхливий розвиток на півдні країни робив Чорноморські протоки основною торговою артерією. Через Босфор і Дарданелли 1914 року Росія вивезла понад 47% своєї продукції [11, 58]. З початком війни саме через цей регіон терміново адресуються Сербії продовольчі й військові поставки. Уряд доручив Міністерству шляхів сполучення і Морському міністерству сприяти позачерговому відправленню балканській державі хліба. Він переважно вивозився через р. Дунай Російсько-дунайським пароплавством та Експедицією Особливого Призначення (ЕОП) на чолі з контр-адміралом Веселкіним. У зв'язку з відсутністю в Сербії морських портів меншою мірою використовувався морський шлях до Салонік, а потім

залізницею до Битоля. На травень 1915 р. ЕОП здійснила 15 рейсів від дунайського порту Рені (тепер – Одеської обл.) до балканського порту Прахово, доставивши 1063018 пудів хліба й фуражу. У серпні експедиція вивезла 30 транспортів з продовольством, а разом за цей рік – 45 транспортів. Але слабка пропускна можливість Прахово та одноколійки Прахово – Заечар стримували темп робіт. Як писав М. Веселкін із штабу ЕОП (в Рені) сербському і російському урядам: “Наші баржі тижнями стоять нерозвантаженими”. За оцінкою Писарєва, незадовільно працювали й російські складські приміщення в торговому порту Рені, мали місце випадки невинуватених затримок відправки до Сербії транспортів [11, 148–149].

Незважаючи на обмеження воєнного часу, які вводили дунайські держави щодо руху суден із Рені до Сербії (зокрема, було заборонено захід у порти), ЕОП постачала військові вантажі (снаряди, порох, патрони, бензин, коней). Їх перевозили вночі або в туман, озброївши баржі гарматами й кулеметами [11, 151–152]. У початковий період війни в цій державі перебувало 3,5 тис. добровольців із Росії. Писарєв відзначає дії загону 24-х мінерів на Дунаї під командуванням ст. лейтенанта з українським прізвищем Василя Григоренка. Підкреслює автор і велике значення для балканського союзника операцій російської армії у Галичині, які змусили командування австро-угорських військ перекинути сюди частину військ із сербського фронту.

Ю.О. Писарєв відмічає участь мирного населення Росії у кампаніях солідарності із Сербією. Зокрема, слов'янські комітети Києва та Одеси проводили збір добровільних пожертв. Це допомагало відкривати в Сербії їдальні, лікарні, боротися з тифом [11, 156].

Влітку-восени 1915 р. військово-становище Сербії погіршилося. У районі Одеси-Рені розпочалася концентрація військово-морського експедиційного корпусу кількістю 100 тис. осіб. До Рені та інших річкових портів із Севастополя прибули важка артилерія і 150 мінометів. ЕОП була передана 7-й російській армії. До відправки в Сербію виділили Керченський морський батальйон і батальйон Чорноморського екіпажу [11, 188]. Але міжнародна ситуація, зокрема, позиція союзних і нейтральних держав, не сприяли відправці цих сил до Сербії, яка невдовзі виявилася окупованою. Уважаємо, дослідники мають звернути увагу на опис відступу сербської армії, за котрою йшли тисячі обездолених біженців [11, 197–202]. Адже частина з них згодом потрапить в Україну. Перебування їх тут у роки війни майже не досліджувалося.

Серед наукових статей Юрія Писарєва звернемо увагу на матеріал у журналі “История СССР” “Из истории эвакуации югославян из Советской

Росії (1918 – 1919)”. Тут наводяться факти участі південних слов’ян на боці як червоних (зокрема, О. Дундича, який загинув в Україні в боях проти польських військ), так і білих армій. У цей період мали місце зв’язки нових урядів, які виникли на території колишньої імперії Романових, з Сербією. В Одесі надалі функціонувало сербське консульство [4, 134]. Крім іншого, сербські дипломати розв’язували проблему повернення на батьківщину співвітчизників.

У кінці 1917 р. у зв’язку із задекларованим РНК РРФСР прагненням до миру колишні військовополонені-югослов’яни з австро-угорської армії, які входили до Сербського (Югослов’янського) добровольчого корпусу, залишали Україну. У той же час тут продовжували перебувати окремі частини корпусу. Як указує Писарєв, представник французького генштабу в Румунії генерал Бартело звернувся до сербського посла в Росії Спалайковича з пропозицією увести ці війська до складу армії генерала Щербачова. До цього автор статті додає, що, у свою чергу, М. Спалайкович направив до міністра закордонних справ Центральної Ради О. Шульгина спеціальних емісарів, які отримали 21 грудня 1917 р. згоду української сторони на створення частин, у т.ч. за рахунок югослов’ян, що мали воювати проти австро-угорських військ за умови їхнього використання і проти Червоної армії [4, 138]. Щоправда, інформації про реальне виконання домовленостей Писарєв не наводить. Натомість він пише про створення колишніми військовополоненими югослов’янами на Україні ряду революційних загонів, зокрема, в Одесі –ударного батальйону полковника А. Срба, у Катеринославі – 1-го Сербського революційного полку під командуванням Срдица і Д. Георгієвича, у Києві –Югослов’янського революційного загону Н. Груневича. У січні 1918 р. сербський уряд звернувся до радянського з питання евакуації із Росії залишків Югослов’янського добровольчого корпусу для направлення його на Салонікський фронт, на що було отримано згоду [4, 139]. 2-а бригада 1-ї дивізії корпусу вирушила з Одеси до Архангельська.

Маловивченим є на сьогодні питання допомоги сербським біженцям в Україні в роки Першої світової війни. І ось саме в статті, яка розглядається, Писарєв повідомляє, що в листі сербської місії до Єлисаветградської ради від 4 січня 1918 р. наводяться дані про сприяння ради сербському дитячому притулку в місті. Йдеться, що притулок отримував безкоштовно харчування, паливо, одяг і щомісячно по 47 тис. крб. на придбання шкільних речей, інвентаря та ін. За місцевими архівними і друкованими матеріалами, невідомо, коли і яким чином біженці залишили Єлисаветград (тепер – Кіровоград). Писарєв, посилаючись на сербські джерела, наводить такий приклад: “Коли постало питання про евакуацію сербських біженців, радянські

органи влади надали їм залізничні вагони, у яких розмістилося 1800 осіб, у т.ч. 487 дітей. Центральне управління Всеросійського союзу біженців, на прохання сербської місії, виділило додатково 50 тис. карбованців для забезпечення репатріантів харчуванням у дорозі” [4, 141].

У статті “Советско-сербские отношения в период Бреста и югославянская проблема”, що вийшла 1973 року у “Вопросах истории” учений наводить факти діяльності сербських дипломатів на території України. У цей час у зв’язку з окупацією балканської країни її уряд перебував в еміграції. Його керівник М. Пашич підтримував контакт з Центральною радою. При цьому він забороняв сербському консулу в Одесі М. Цемовичу відкрито брати участь в антирадянській змові під загрозою переміщення по службі (останній намагався в Парижі публічно виступити з антирадянською заявою). Ю. Писарев пише, що сербський військовий аташе Б. Лонткієвич з дозволу Верховного головнокомандуючого М. Криленка вів переговори по прямому дроту зі своїми працівниками в Одесі та Києві [10; 30, 32, 36]. З посиланням на сербські джерела Ю. Писарев у статті “Революционная Россия и югославянские народы в 1917 – 1918 гг.” пише про функціонування на територіях РРФСР та України численних організацій і товариств югослов’янських емігрантів та колишніх військовополонених. Їхній вплив зменшувався із початком репатріації військовополонених югослов’ян, у т.ч. солдат Югослов’янського добровольчого корпусу в Одесі [8, 103].

У матеріалі, присвяченому початку світової війни, автор пише, що теплий верхній одяг, зібраний громадськістю Росії, надійшов до Сербії у грудні 1914 р., коли тут уже почався зимовий холод. Тоді ж балканська держава отримала й трофейну зброю, захоплену при взятті російськими військами Львова. Вона дуже знадобилася сербам у наприкінці року, коли розпочалися вирішальні бої з австрійцями на р. Колубарі [9, 1331].

Нові підходи у вивченні історії Першої світової війни учений виклав у статті, яка вийшла в журналі “Новая и новейшая история” уже після його смерті. Тут йшлося, зокрема, і про особливе місце Чорного моря у зв’язках Росії з Балканами [5, 46].

Академік РАН, член Черногорської академії наук і мистецтв, засновник Асоціації істориків Першої світової війни Юрій Писарев зробив вагомий внесок у дослідження балканського минулого, зв’язків східних і південних слов’ян. Маючи можливість інтенсивно працювати в архівах СРСР і Югославії, він підготував фундаментальні наукові праці, де вперше в радянській історіографії узагальнив ряд проблем поч. ХХ ст., періоду світової війни, повоєнних років у контексті слов’янсько-європейських і міжслов’янських зв’язків. Політика царської, а потім Радянської Росії у

працях Писарева, природно, розглядалася цілісно, у т.ч. при дослідженні ролі тих або інших регіонів країни в міжнародних зв'язках. При цьому вчений подав значний фактаж, який свідчить про помітне місце українських земель в економічних і військових зв'язках імперії із Сербією. Це викликано, зокрема, географічним розміщенням Причорномор'я і Придунайщини, господарським потенціалом Південної України, традиціями співробітництва попереднього періоду. Адже через річковий і морський шляхи діяло найшвидше сполучення з Балканами. Викликає інтерес інформація Ю. Писарева про період революцій і громадянської війни в Україні, у т.ч., про її міжнародні зв'язки. Факти, опубліковані вченим, поповнили масив інформації з історії Одеси, Рені, Єлисаветграда, інших міст. За критичного їхнього осмислення з погляду сьогодення вони при залученні праць українських та закордонних (зокрема, сербських) авторів, архівних джерел являють собою інтерес при вивченні проблем вітчизняної історії початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов К.Б., Шемякин А.Л. Академик Ю.А. Писарев (1916 – 1993) // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6. – С. 191–202.
2. Нарочницкий А.Л., Дружинина Е.И., Виноградова В.Н., Данченко С.И. Члену корреспонденту АН СССР Ю.А. Писареву 70 лет // Новая и новейшая история. – 1986. – № 5. – С. 212–216.
3. Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. - М.: Наука, 1985. – 285 с.
4. Писарев Ю.А. Из истории эвакуации югославян из Советской России (1918 – 1919 гг.) // История СССР. – 1971. – №6. – С. 133–144.
5. Писарев Ю.А. Новые подходы к изучению истории первой мировой войны // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 46–57.
6. Писарев Ю.А. Образование югославянского государства. – М.: Наука, 1975. – 616 с.
7. Писарев Ю.А. Освободительное движение югославянских народов Австро-Венгрии. 1905 – 1914. – М.: Наука, 1962. – 359 с.
8. Писарев Ю.А. Революционная Россия и югославянские народы в 1917 – 1918 гг. // Исторические записки. Т. 93. – М.: Наука, 1974. – С. 92–112.
9. Писарев Ю.А. Русский дипломат князь Г.Н. Трубецкой о начале первой мировой войны // Новая и новейшая история. – 1990. – № 5. – С.129–140.
10. Писарев Ю.А. Советско-сербские отношения в период Бреста и югославянская проблема // Вопросы истории. – 1973. – № 8. – С. 29–38.
11. Писарев Ю.А. Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914 – 1915 гг. – М.: Наука, 1990. – 218 с.
12. Реєнт О.П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. Випуск IV. –К., 2002. – С. 5–11.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія міжслов'янських зв'язків на рубежі XIX – ХХ століть.

СЕЛЯНСТВО В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917 РОКУ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград)

У публікації висвітлюється становлення концепції селянських рухів періоду демократичної революції у радянській історіографії 20 – 30-х років XX століття.

The article shows the formation of the peasant movements' concept during the democratic revolution in the historiography of 20th – 30th of XX century.

Останнім часом помітною тенденцією у вітчизняній історіографії стає зростання уваги до різнопланових аспектів проблеми соціальних рухів українського селянства доби Центральної ради, Гетьманату й Директорії. Це свідчить про те, що вона не лише не втратила актуальності, а так би мовити, набула друге дихання, постала в центрі формування сучасної концепції національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в Україні.

Перші підсумки вивчення досліджуваної теми було підбито наприкінці п'ятидесятих – початку шістдесятих років минулого століття в історіографічних оглядах написаних радянськими вченими П.Н.Соболевим, В.І.Погудіним, К.В.Гусевим [14]. Історіографічна спадщина досліджень селянського руху в Україні на основі аналізу широкого кола джерел хоча із певним запізненням, але знайшла достатньо широке висвітлення в статтях та дисертаційних дослідженнях вітчизняних істориків: Ю.М.Гамрецького, В.В.Мусієнка, Ж.П.Тимченко, інших авторів [2].

Критичний аналіз праць, здійснений ними, засвідчує, що протестний рух селянства інтерпретувався радянськими науковцями переважно як стихійне явище або ж спонтанний вияв невдоволення найбільш економічно пригнічуваних соціальних верств, не наділених наразі чітким баченням власних інтересів та кінцевої політичної мети. Він набув запозичену в адептів марксизму назву «другої соціальної війни» та класифікувався за рівнем суспільного значення як такий, що відіграв важливу, проте другорядну роль у боротьбі пролетаріату із самодержавством під керівництвом більшовицької партії – РСДРП(б) [15, 114].

Зростання інтересу до вивчення історії селянства доби національної революції, що спостерігалось у шестидесяті – восьмидесяті роки минулого століття не було випадковим явищем. Саме тоді в монографіях, часописах і тематичних збірках, які традиційно виходили з друку до чергових роковин жовтневого більшовицького перевороту, публікувалися праці знаних в СРСР дослідників І.Мінца, П.Н.Першина, С.М.Королівського, М.А.Рубача, М.І.Супруненка [11]. Основні теоретичні колізії, які неминуче виникали у визначенні принципів взаємовідносин міста і села розв'язувалася

цими науковцями в контексті сформованої радянськими ідеологами міфологеми про боротьбу РСДРП (б) за політичну владу на «буржуазному» та «пролетарському» етапах революції: спочатку в союзі пролетаріату зі всім «демократичним селянством» і лише згодом його біднішими верствами. Зауважимо, що в цій класичній схемі помітним залишалося вузьке місце: пояснення складних процесів економічного розвитку дореволюційного села через спрощене висвітлення соціальних протиріч у контексті класової боротьби його бідніших верств з верхівкою – куркулями. Більшість істориків змушені були зважати на фактор наявності контролю з боку наукової номенклатури за дотриманням накладеного табу на альтернативну теоретичну розробку досліджуваної проблеми. Це спонукало до джерелознавчих розвідок, пошуків документального підтвердження соціальних протиріч у середовищі селянства як найбільш масової на той час соціальної верстви в Росії. Таким чином, наукова робота радянських дослідників, яких затисли в лещата закостенілої схеми, зводилася до багаторічного нагромадження фактичного матеріалу та спорадичної інвентаризації недостатньо вивчених аспектів цієї в цілому теоретично неосвоєної проблеми.

Завдання автора цієї публікації полягає у здійсненні критичного аналізу соціального руху українського селянства доби демократичної революції у висвітленні праць вітчизняних дослідників 1920-х – 30-х рр.

Слід підкреслити, що процес вивчення історії селянства в радянській Росії та УСРР на початку двадцятих років значною мірою визначався умовами переходу країни до мирного життя після громадянської війни та політичною кризою кінця 1920 року. Практична потреба відродження сільського господарства змусила радянську владу створити хоча б мінімальні умови ідеологічного комфорту для розвитку економічної науки, і зокрема її складової частини – аграрної думки. У радянській країні на той час працювали вчені, які сформувалися ще за дореволюційної доби, мали практичні навички й державний досвід галузевого управління. Найбільш помітними серед них були такі особистості, як Олександр Чаянов, у минулому заступник міністра сільського господарства, та Микола Кондратьєв, колишній товариш міністра продовольства останнього складу Тимчасового уряду. Саме науковці з дореволюційним стажем роботи, часто очолюючи провідні наукові установи двадцятих – початку тридцятих років у Радянській Росії, мали можливість впливати на розвиток економічної науки. Зокрема, заснування 1923 року в Москві Інституту економіки сільського господарства, яким керував О.Чаянов, фактично започаткувало системне та ґрунтовне дослідження традиційних методів розвитку кооперативного та дрібнотоварного сектору села.

Позитивні зрушення стають помітними у науковому житті національних республік. Так, у травні 1931 року організовується центр аграрної думки в УСРР – Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук.

Проте із зміцненням в СРСР тоталітарного режиму та розгортанням державної програми колективізації про вивчення та поширення досвіду діяльності кооперативних об'єднань та розробку ринкових механізмів нарощування виробничого потенціалу сільського господарства науковці згадують усе рідше. На зміну їм з'являються нав'язані згори плани наукового обґрунтування часткової, а згодом суцільної колективізації селянського господарства, реформування приватного сектору і розбудови колгоспного ладу та інші.

У той же час у царині гуманітарних наук ідеологічної відлиги чи бодай найменшого послаблення ідеологічного тиску в зазначений час взагалі не спостерігалось. Вже на початку двадцятих років минулого століття в системі держвидавництв СРСР публікуються агітаційні матеріали, у яких широке представництво знаходять погляди фундаторів комуністичного вчення: К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Ульянова – Леніна. Увага в цих збірках концентрувалася головним чином на аграрному питанні та його інтерпретації у згаданих творах у контексті історичного розвитку теорії класової боротьби пролетаріату. Серед представницького офіціозу партійної наукової номенклатури того часу варто виокремити компілятивні твори вчених-марксистів, працівників ідеологічного апарату В.В.Адоратського, А.В.Луначарського, В.О.Карпінського, К.А.Попова, М.Л.Мещерякова [1]. Вони не тільки привертали увагу спільноти до практичної роботи місцевих органів влади щодо поширення серед селянства "марксо-ленінських ідей", а також виконували завдання укорінення марксистського світогляду в громадську свідомість. Зазначені процеси не могли не вплинути на вибір наукових пріоритетів більшості дослідників, котрі вперше вивчали проблеми соціально-політичної історії на основі аналізу економічної статистики, майнового становища селянського приватного господарства напередодні та в роки Першої світової війни, а також динаміки виступів в аграрних районах царської Росії від початку 1914 до 1917 року.

Зокрема, аналіз праць Б.Кніповича, А.Хрящевої, Ю.Ларіна, С.Дубровського, М.Мещерякова, А.Шестакова, опублікованих у двадцяті роки минулого століття, свідчить про те, що дослідники широко використовували методіку класового аналізу стосовно вивчення майнового статусу індивідуального селянського господарства, економічної детермінованості "другої соціальної війни", яка, на їхню думку, розгорнулася на селі влітку – восени 1917 року [7].

Знаковими щодо цього є праці Б. Кніповича "Напрямки та підсумки аграрної політики 1917 – 1920 рр.", А.Хрящевої "Еволюція класів в селянстві" та С. Дубровського "Селянство у 1917 р."

Так, Б.Кніпович критично ставився до суб'єктивного фактора в революції, відкидаючи вплив агітаторів на активізацію селянських виступів. Аграрний рух у його радикальній формі обумовлювався на думку дослідника "глибокими органічними ... причинами". Він був пов'язаний "з аграрною кризою та переконанням (селянства О.Ж.) у тому, що Тимчасовий уряд не знайде виходу із цієї кризи" [8, 19].

А.Хрящева досліджуючи зростання капіталізації аграрного ринку 25 губерній Росії напередодні революції 1917 року та зміни, котрі відбулися в країні внаслідок введення в практику землекористування Декрету про землю, прийнятого Другим Всеросійським з'їздом Рад, прийшла до висновку, що рівномірність розподілу польової землі згідно радянського аграрного законодавства створила на селі 1919 року відмінні від передреволюційних обставини. Так, кількість дрібних господарств з польовим наділом до 6 десятин землі у зазначений час складала 84,5 %, середніх – 8,4%, а порівняно великих господарств із земельною площею від 13 до 22 десятин – 8,6% [17, 34]. Ці обставини, на думку дослідниці, не допускали колишню експлуатацію сільської бідноти (вона отримала мінімальний земельний польовий наділ), а отже, унеможливлювали соціальний вибух. При цьому автором не було враховано низку інших соціальних факторів тиску на дрібного та середнього землевласника. Окрім того, потрібно зважати на те, що в Україні розмір мінімального польового наділу не відповідав економічно обґрунтованим нормам землекористування, а поширювана практика продовольчої розверстки спонукала селян до збройного опору новій владі.

З другої половини 1920-х років проблема соціально-економічних взаємовідносин міста й села одразу й надовго опинилася в центрі політичної боротьби найвищих кіл більшовицького керівництва та пильної уваги генерального секретаря ЦК більшовицької партії Й.Сталіна. Доцільно згадати у зв'язку з цим, що вже 1925 року чотирнадцята конференція РКП(б) визначила низку заходів щодо посилення "політичного виховання" мас через проведення "друкованої і словесної комуністичної пропаганди і агітації на селі". Серед них важлива роль відводилася розгортанню культурного будівництва, зокрема організації шкіл, бібліотек, читалень [19, 14].

Відома, проте широко не висвітлена в літературі теоретична дискусія Й. Сталіна, започаткована на сторінках партійних видань "Правда", "Большевик" у квітні – травні 1927 року: період жорстокої боротьби з опозицією. Сталінські публікації "Про три основні гасла партії із селянського

питання", "Про гасло диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства в період підготовки Жовтня", "Ленін і питання про союз із середняком" та особливо промова генерального секретаря ЦК ВКП(б) на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року широко почали використовуватися в науковій літературі, політичній періодиці.

У контексті зазначеного стають помітними зміни методологічних акцентів у працях істориків. Зокрема, теоретико-методологічною основою дослідження С.Дубровського "Селянство в 1917 році" обрано твори В.Леніна, Й.Сталіна, матеріали ВКП(б). Цей історик тісно пов'язував демократичні зміни ліквідації поміщицького землеволодіння в Росії та її національних окраїн з початком соціального розколу селянства, який "розгорнувся 1917 р. ... і виявив себе наприкінці 1917 та на початку 1918 року, коли разом з ліквідацією поміщицького землеволодіння почалася жорстока боротьба бідноти проти куркульства" [3, 138]. На доказ висловленої думки дослідником наводилися статистичні матеріали, які мали переконати читача в тому, що найбільш активним за кількістю виступів було селянство Центрального Чорнозем'я – 1746 виступів у жовтні 1917 р. та Лівобережної України – 272 заворушення на той же час [3, 33]. Провідною думкою автора стосовно політичної складової селянської інвазії, спрямованої проти заможних односельчан, стає теза про керівну діяльність місцевих більшовиків, котрі аналізуючи ситуацію, "не прискорювали того, що за словами Леніна, ... самими масами не було достатньо усвідомлено" [3, 138]. Цією тезою автором було окреслено приховані претензії більшовицької партії на роль організатора й керівника соціальної боротьби селянства у 1917 – 1920 рр.

Період двадцятих першої половини тридцятих років є знаковими у становленні українського селянознавства. У працях перших дослідників історії селянського руху неможливо було оминати складних проблемних питань стосовно його сутнісних характеристик, впливу на загальний хід революційних подій, наявності основних мотивацій соціальної поведінки та програмних складових селянських рухів в Україні.

Одні автори оцінювали аграрний рух як стихію [4], інші дивилися на селянство як на однорідну, інертну масу, котра терпляче очікувала вирішення своєї долі Установчими зборами [5]. Більшість дослідників доводили, що українське селянство стало до боротьби за свої соціальні права лише наприкінці літа початку осені 1917 року, після виступу антидемократичних, реакційних сил, очолюваних генералом Л.Корніловим. На думку В.Клунного, ця подія виявила загрозу сподіванням більшості селян на справедливе

розв'язання аграрного питання. Вони (селяни), пише автор, зрозуміли, "що пани ще є, і вони – сила" [6, 9].

У подальших дослідженнях істориками було зроблено спробу уточнити змістову наповненість термінів "селянський рух", "аграрна революція" та конкретизувати хронологічні межі процесу розгортання боротьби селян за землю 1917 року. Одними з перших досвід попередників у цьому контексті проблеми узагальнили Н.Межберг та С.Коган. Зокрема, основною визначальною рисою аграрної революції вони вважали процес безпосереднього розв'язання земельного питання селянством. Стимулювальним фактором боротьби селянських мас, яка розпочалася наприкінці літа 1917 р., на думку істориків, визнавався вже відомий факт про втрату довіри безземельного селянства щодо спроможності Тимчасового уряду розв'язати аграрне питання на користь сільських трударів [10, 111].

Слід зауважити, що використання в багатьох працях статистичного матеріалу, котрий у числових показниках розкриває розвій селянських виступів у роки демократичної революції, уможлиблює здійснити первинний аналіз методів історичних досліджень, які використовувалися дослідниками в 1920 – 30-ті рр..

Зокрема, перша спроба скласти статистику селянських виступів 1917 року на основі даних доповідної записки Тимчасового уряду належить А.Козаченку. Нескладні узагальнені підрахунки, здійснені автором, надали можливість виявити декілька етапів селянського руху в Україні: початковий період його активізації, який припав на березень 1917 року (4 виступи), пік піднесення, яке припало на липень (118 виступів), фазу згортання – початок вересня (112 виступів). Загальна кількість заворушень виявлена автором відповідала 473 одиницям [9, 32].

Подальше вивчення цього питання дає змогу окреслити загальні закономірності зростання динаміки селянських виступів. При цілковитому збереженні позитиву збільшення їхньої кількості у визначених хронологічних межах відомий історик-аграрник М.Рубач нарахував 558 заворушень, більшість яких припадає на літні місяці – 311 випадків [12, 45]. Інший дослідник Є.Чеботарьов уважав, що таких виступів налічувалося 609 [18, 34].

Суттєвим недоліком зазначених праць є відсутність посилань на джерела інформації, що не сприяє належним чином оцінити методика підрахунків та надати відповідний коментар до статистичних викладок стосовно селянських заворушень 1917 року. Звертає на себе увагу утилітарність використання статистичних матеріалів: вони переважно застосовувалися як ілюстрація до конкретних висновків оприлюднених в дослідженнях істориків.

На противагу представникам "соціальної школи", котрі обстоювали принципи аграрної революції як осердя визвольного руху в Україні, наприкінці 1920-х років у працях М.Яворського, В.Сушино-Хоменко, А.Річицького обґрунтовувалися інші, відмінні погляди. Так, започаткована М.Яворським дискусія стосовно характеру революційних процесів на чільне місце висувала національну ідею як рушійну силу визвольної боротьби трудових мас у 1917 – 1920 рр. [20]. Окремішим від оприлюднених вище є погляд А.Річицького, котрий уважав, що не політичні вимоги та переконання піднімали селян на збройну боротьбу, а практична потреба придбання землі. Ця потреба втілювалася в обстоювання вимог автономії краю [13, 21 – 22].

Поява історичних досліджень цих українських учених викликала критичні відгуки на сторінках першого наукового радянського марксистського періодичного видання "Літопис революції" та сторінках партійної преси. У публікаціях особлива увага приділялася історичній концепції академіка М.І.Яворського, яка була в основному викладена в працях "Історія України в стислому нарисі", "Україна в епоху капіталізму", "Нариси революційної боротьби на Україні". Вона гостро критикувалася радянськими істориками наприкінці двадцятих – початку тридцятих років як дрібнобуржуазна й націоналістична, як спроба "затінити класові суперечності всередині української нації". У наукових колах почав широко використовуватися термін "яворщина". Боротьба з "українським буржуазним націоналізмом" набувала загальнодержавного розмаху, ставала завданням усіх науково-дослідних установ і кафедр.

Остаточну крапку в дискусії навколо характеру революційних процесів на теренах СРСР було поставлено на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів, котра відбулася в грудні 1928 – січні 1929 року. У доповіді на конференції М.Покровського нищівній критиці було піддано історичну школу М.Грушевського, вплив котрої убачався в історичних працях М. Яворського. Громадянську історію мала замінити нова ідеологічна дисципліна – "історія партії".

Сьогодні є доволі поширеною думка, що стан історіографії у ту чи іншу епоху зумовлює історизм масової свідомості соціуму. Крім того, доцільним видається зворотній зв'язок. "Саме від сутнісних характеристик епохи, рівня розвитку наук як природничого циклу, так і гуманітарних залежить структура знань людей про світ і самих себе як суб'єктів історії" [16, 30].

Дослідження у вітчизняній історіографії селянського руху доби демократичної революції 1917 року презентували тогочасний стан українського суспільства. Своєрідним теоретичним універсумом, що

об'єднував матеріальне та ідеальне, зводив їх до безпосередніх зіткнень у соціальній та економічній сфері, виступала ідея класової боротьби.

Двадцяті – тридцяті роки минулого століття у вітчизняній історіографії були перехідними від державницької і народницької школи до марксистської. Відповідно всі здобутки і втрати тісно пов'язувалися із специфікою перехідної доби. На нашу думку посилена увага до проблематики соціальної боротьби селянства формувала в дослідників навички архівування документації та роботи з дослідницьким матеріалом, залучення до аналізу наукової літератури.

Водночас нав'язана згори марксистсько-ленінська концепція союзу робітничого класу і селянства, яка переживала період штучного уживлення в тіло національної історіографії, на довгі роки загальмувала її теоретичний розвиток та призвела до розриву тяглості історіографічного процесу, його ізоляції від європейських та світових тенденцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адоратский В.В. О теории и практике ленинизма (революционного марксизма). – М.:Красная новь, 1924. – 141 с.; Луначарський А.А. Ленин как ученый и публицист. – М.:Работник просвещения, 1924. – 24 с.; Карпинский В.А. Чему учил Ленин. Как и почему сложился у нас союз крестьян и рабочих. – Ч.1. – Самара, Сеятель правды, 1925. – 16 с.; Попов К.А. К.Маркс и Ф.Энгельс о крестьянстве в пролетарской революции. – Л.: Прибой, 1928. – 130 с.; Мещеряков Н.Л. Крестьянство и революция. – М-Л.:Госиздат,1927. – 140 с.
2. Гамрецький Ю.М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. // Історіографічні дослідження в УРСР. – К.,1968. – Вип.1. – С.56 – 75; Мусієнко В.В. Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня. // Український історичний журнал. – 1971. – №11. – С.129 – 140; Тимченко Ж.П. Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р. в українській радянській історіографії. // Історичні дослідження в Українській РСР. – К.,1970. – Вип.3. – С.53 – 63.
3. Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. – М-Л.: Государственное издательство, 1927. – 148 с.;
4. Качинский В. Крестьянское движение. // 1917 год в Харькове. – Харьков, Б.И., 1927. – С. 197 – 224.
5. Клунний В. До питання про земельну політику на Україні. – К.:Держвидав, 1921. – 96 с.
6. Клунний В. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х.: Держвидав, 1926. – С. 2 – 34.
7. Книпович Б.Н. Очерк деятельности Народного комиссариата земледелия за три года. (1917 – 1920). – М.: Государственное издательство,1920. – 47 с.; Хрящева А. Эволюция классов в крестьянстве. // Эволюция классов в русской революции. – М.:Государственное издательство, 1922. – С.22 – 38.; Ларин Ю. Группировка классов в русской революции. // Эволюция классов в русской революции. – М.:Государственное издательство, 1922. – С.13 – 21.; Дубровский С.М. Очерки русской революции. – Вып. 1. Сельское хозяйство. – М.: Новая деревня (Издательство Наркомзема), 1922. – 160 с.; Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. – М-Л.: Государственное издательство, 1927. – 148 с.; Мещеряков Н.Л. Крестьянство

- и революция. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – 139 с.; Шестаков А.В. Октябрь в деревне. – М.: Кооперативное издательство, 1925. – 31 с.; Шестаков А.В. Что дала крестьянам октябрьская революция. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – 32 с.
8. Книпович Б. Направления и итоги аграрной политики 1917 – 1920 гг. //О земле. – Вып.1. – М.: Государственное издательство, 1921. – С.18 -43.
 9. Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні. // Селянський будинок. – 1927. – № 12. – С. 28 – 33.
 10. Межберг Н., Коган С. Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914 – 1917 гг. // Октябрь на Одешине. – Одесса.: Б.И., 1927. – С. 89 – 123.
 11. Минц И.И. История Великого Октября. В 3-х тт. – М.: Наука, 1977 -1979. Т.1. – 784с.; - Т.2. – 975 с. – Т.3. – 903 с.; Першин П.Н. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 548 с.; Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М.: Наука, 1967. – 579 с.
 12. Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 году. // Летопись революции. – 1927. – № 5-6. – С.7 – 45.
 13. Річицький А. Центральна Рада від Лютого до Жовтня. – Х.: Держвидав, 1928. – 126 с.
 14. Соболев П.Н. Вопрос о союзе рабочего класса и крестьянства в литературе по истории Октябрьской революции. // Вопросы истории. – 1958. – № 9. – С. 112 – 119.; Погудин В.И. Проблема союза рабочего класса и крестьянства в советской историографии. // Вопросы истории. – 1970. – №7. – С. 5 – 11; Гусев К.В. Основные этапы истории союза рабочего класса и крестьянства и ее освещение в советской исторической литературе. // Рабочий класс и развитие сельского хозяйства СССР. – М., Госиздат, 1969. – С. 23 – 31.
 15. Соболев П.Н. Вопрос о союзе рабочего класса и крестьянства в литературе по истории Октябрьской революции. // Вопросы истории. – 1958. – № 9. – С. 112 – 119.
 16. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної української історичної науки. //Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С.30 – 39.
 17. Хрящева А. Эволюция классов в крестьянстве. // Эволюция классов в русской революции. – М.: Государственное издательство, 1922. – С.22 – 38.;
 18. Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 році. – К.: Держрполітвидав УРСР, 1940. – 52 с.
 19. Четырнадцатая конференция РКП(б). Москва, 27 – 29 апреля 1925 года. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Часть II. 1925 – 1953. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – С. 9 – 52.
 20. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. III Вид. – К.: Держвидав, 1929. – 321 с.; Його ж. Проблема української національно-демократичної революції. // Червоний шлях. – 1927. – №4. – С. 93 – 109; Його ж. Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій читаних у ЦПШ. – Полтава, 1921. – 64 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: аграрна історія України ХХ століття.

ДИСКУРС НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена обговоренню проблеми національної ідентичності в середовищі українських і польських інтелектуалів у період суспільної трансформації кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя.

The article deals with the discussion of the problem of national identity in Ukrainian and Polish intellectual environment in a period of social transformation in the end of 20th ct. – beginning of 21st ct.

На початку 90-х років минулого сторіччя процес здобуття Україною суверенітету й становлення її незалежності відбувався на тлі часткової невизначеності більшою частиною українського соціуму власної національної ідентичності. Зазначена обставина зробила актуальним дискурс української національної ідентичності в середовищі вітчизняних і польських інтелектуалів.

Зазначимо, що проблема національної ідентичності є ключовою у визначенні способів формування української державності в умовах сучасних трансформаційних процесів. Недаремно Василь Лісовий та Олег Проценко – упорядники антології, присвяченої теорії нації та націоналізму, – у вступній статті першим питанням, яке постає перед дослідником суспільно-політичних ідей, визначили саме питання про ідентичність, адже воно “передбачає з’ясування того, що складає своєрідність, основу даної традиції політичної думки, яка цінність є найважливішою в цій політичній ідеології” [6, 11].

Передусім нагадаємо, що дискурс є активним конструюванням нової реальності, на відміну від звичайного обговорення суспільної проблеми (припущень, тверджень, способів аналізу, суспільно обумовленого пасивного відображення наявної реальності). Мішель Фуко визначає дискурс як акт виявлення влади, накидання своєї волі. У випадку українського дискурсу національної ідентичності йдеться насамперед про те, що культурні та політичні еліти не просто ініціюють обговорення проблеми, а накидають іншим членам спільноти своє бачення останньої [2, 59].

Очевидно, що діалог українських і польських гуманітаріїв навколо проблем ідентичності розпочався ще в XVI–XVII століттях. Саме в цей період ними було започатковано жанр полемічної літератури, у творах якої осмислювалися релігійно-політичні та культурні суперечки в Речі Посполитій. Отже, залишивши в минулому історичні образи, стереотипи й упередження, вони поклали в основу конструктивного діалогу взаємну зацікавленість та емпатію. Зокрема, відома українська культуролог, філософ,

письменниця Оксана Забужко в одній із статей розмірковує над роллю, яку відіграла література польської опозиції у процесі формування ідентичності пострадянської української інтелігенції [3].

Ідентичність – це сконструйовані за допомогою культури самосприйняття індивіда, самоусвідомлення власного існування як особистості у взаємозв'язку з іншими індивідами – членами культурної спільноти. Теоретичний аналіз поняття ідентичності може бути здійснений на міждисциплінарному рівні з використанням соціологічного, психологічного, етнологічного, філософського, історичного, політологічного методологічного інструментарію.

В ієрархії ідентичностей (родинна, гендерна, територіальна, соціально-економічна, релігійна, політична, етнічна, національна) національна ідентичність посідає одне із провідних місць, будучи поєднанням етнічної та політичної (позаяк нації є насамперед етнополітичними утвореннями).

Базовою працею з проблеми національної ідентичності, на котру здебільшого посилаються як вітчизняні, так і польські науковці-націологи, є монографія Ентоні Д. Сміта – професора Лондонської школи економіки, провідного фахівця з проблем виникнення та розвитку націй [7].

За Е.Д. Смітом, найголовнішими рисами національної ідентичності є:

- 1) історична територія, або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [7, 23].

Таким чином, основними елементами ідентичності Е. Д. Сміт вважає історичну територію, політико-юридичну рівність членів, спільну громадську культуру та ідеологію.

Е.Д. Сміт розглядає національну ідентичність як колективний культурний феномен і застосовує для його аналізу соціологічний та етнологічний методологічний інструментарій. Учений розкриває природу національної ідентичності, її функції та значення, пов'язуючи національну ідентичність і націоналізм із питаннями етнічної ідентичності й етнічних спільнот.

До зовнішніх функцій національної ідентичності Е. Д. Сміт відносить територіальні, економічні та політичні, а до внутрішніх функцій – формування колективної національної свідомості: "...згуртування членів як людей "однієї національності" і "громадян". Сьогодні цього досягають завдяки обов'язковій, стандартизованій державній системі масової освіти, з допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації й

самобутню однорідну культуру; саме цій діяльності більшість урядів, перебуваючи під впливом націоналістичних ідеалів культурної автентичності та єдності, віддаються з великим завзяттям” [7, 43].

У вітчизняній історіографії (Я. Дашкевич, Н. Яковенко, Я. Грицак) поняття національної ідентичності є ключовим при аналізі проблем витоків української національної ідеї.

Пошуку коріння української національної ідентичності присвячено збірник статей з української історіографії ранньомодерної та модерної історії України американського історика українського походження Зенона-Євгена Когута [5]. На слушну думку автора, дослідження якого перебувають у рамках національної парадигми історичного процесу, різні інтерпретації українського минулого від XVII ст. до наших днів відображають відповідні стадії національного та державного будівництва українців і росіян на імперському чи національному ґрунті. З.-Є. Когут не бачить суперечності між сучасним історіографічним дискурсом і завданнями українського національного та державного будівництва. На його думку, об’єктивізм у науці не заперечує існування історичних міфів, які можуть і повинні використовуватися в процесі формування нової української історичної свідомості.

Водночас З.-Є. Когут занепокоєний сучасним станом української історичної свідомості, формування якої, на його думку, все ще перебуває на рудиментарній стадії та притаманне лише обмеженому колу національно свідомих представників населення. Труднощі становлення української історичної свідомості історик пов’язує з колоніальним минулим України: “Швидко й широко прищепити українську візію історії складно, оскільки за імперської російської і советської влади домінантні інтерпретації стали загальноприйнятими навіть серед багатьох українців. Крім того консенсусу досягнуто тільки щодо деяких тем та інтерпретацій. Щоб сформулося бодай попереднє українське бачення, необхідно принаймні видати нові підручники й запровадити нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства” [5, 240–241].

Очевидно, думка З.-Є. Когута про те, що українські історики повинні допомогти суспільству віднайти його власну національну ідентичність, є співзвучною з тезою Наталії Яковенко про те, що історія академічна не заперечує актуальності історії дидактичної, головне завдання якої – утвердження української національної ідентичності.

Н. Яковенко, за її словами, скептично оцінює шанси історіографії, що свідомо очищає себе від “національного”: “Така операція перетворює її на

мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріалу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого ‘національного’ маршруту” [8, 9]. В одному з інтерв’ю історик відстоює позицію розмежування історії на дидактичну й академічну: “На дидактичній історії (передусім підручниковій) ширший загал сприймає свою історію. На дидактичній історії виростає ціла культурна традиція. Підручники виконують функцію формування юного громадянина”. На думку Н. Яковенко, у дидактичній історії має бути присутня легендарна історія, міфологія, пантеон героїв, вона повинна виховувати культуру пам’яті і шанування, визначати національні цінності, формувати національні орієнтири [9].

У рамках українсько-польського дискурсу національної ідентичності можна розглянути перший в українській історіографії синтез історії Польщі, здійснений українськими вченими Л. Зашкільняком та М. Крикуном [4]. Автори в центр історичного опису ставлять “формування і розвиток польського етносу, який у міру цивілізаційного поступу творить послідовні форми суспільного життя – протодержавні й державні об’єднання (племінні союзи, монархію, станову монархію, республіку), набуває рис згуртованої національної спільноти, що посідає помітне місце в історії взаємин європейських народів...” [4, 4]. З огляду на висхідну тезу істориків про те, що всі вияви життя поляків формувалися насамперед під впливом ідей та уявлень, продукованих польською елітою у конкретні історичні епохи, варто звернути увагу на їхнє бачення проблеми утвердження польської національної ідентичності й подолання кризових явищ у період суспільної трансформації на зламі ХХ–ХХІ століть.

Ментальності сучасних поляків властивий сильний негативістський момент: вони не задоволені тим, що вони є поляками і разом з тим залишаються патріотами на засадах старого міфу про свою “вибраність”. Аналізуючи сучасний стан суспільної свідомості поляків, Л. Зашкільняк та М. Крикун виокремлюють одну з її визначальних рис – “політичний романтизм”. І хоча ця риса об’єднувала покоління поляків у боротьбі за незалежність протягом останніх трьох століть, свою історичну місію вона, на думку дослідників, виконала. А “політичний романтизм”, як “поєднання патріотизму із суспільно-моральними ідеалами на засадах месіанства, котрі народжували дуже високі суспільні очікування”, сьогодні вступає у конфлікт з дійсністю. На часі зміщення акцентів у бік політичного прагматизму. “Демократичний устрій передбачає формування громадянського суспільства, яке суперечить романтичній візії єдиної нації. Зіткнення суспільних очікувань і реальності спричиняє психологічний дискомфорт, часом призводить до

фрустрації” [4, 697]. (*Фрустрація* – блокування прагнень суспільства, негативний стан емоційного напруження, викликаний зовнішніми або внутрішніми перешкодами, які роблять неможливою реалізацію його намірів. – С.П.). Це соціально-психологічне явище, на жаль, викликає аналогії із більш хворобливим явищем – аномією. (*Аномія (суспільна)* – поняття, уведене в науковий обіг Е. Дюркгеймом для позначення станів відхилень від звичайної поведінки (апатія, розчарування), що знаходить своє вираження в історично зумовленому процесі руйнування базових елементів культури, передусім в аспекті етичних норм. – С.П.). Суспільну аномію українців соціологи та етнопсихологи діагностують протягом усього перехідного періоду.

Надію на швидше розв’язання проблем суспільної трансформації у Польщі вселяє така риса польської громадської свідомості, як рефлексивність (польське суспільство в особі культурної еліти постійно осмислює своє становище, воно схильне до порівнянь). Дискурс національної ідентичності в польській гуманітаристиці уможливорює віднайти рецепти безболісного подолання труднощів “перехідного стану” ментальності поляків.

Польські дослідники перебувають на близьких позиціях до своїх українських колег при аналізі проблем ідентичності.

Анджей Валіцький, член-кореспондент Польської Академії наук, професор історії університету Нотр-Дам (США) [1], поєднуючи типологічний аналіз з історичним, унаочнює зв’язок польського патріотизму “як жаги суверенності” зі “свободолюбним спадком шляхетської демократії”. Автор звертає увагу на подібність між “Солідарністю” як громадським рухом та старопольськими формами демократії, розглядаючи концепцію “Народної волі” як спадщину шляхетської демократії.

Приклади морального вибору польських інтелектуалів у найнесприятливіші періоди історії дослідник пояснює “...живучістю суто польської шляхетсько-демократичної традиції, що розуміла націю не в політично-економічних категоріях, а як велику родину...” [1, 740].

Погляд А. Валіцького позбавлений етноцентризму. Він критично оцінює історичні зазіхання Польщі, які “...вступали в конфлікт з національною свідомістю й політичними домаганнями інших народів давньої Речі Посполитої...”. Заслуговує на увагу та подальший розвиток і теза дослідника про те, що на терені Середньо-Східної Європи новочасні нації та національна ідентичність сформувалися не на історично-політичному, а на мовно-етнічно-культурному ґрунті [1, 745].

Прикладом прискіпливої уваги польських науковців до українських етнокультурних проблем є монографія Олі Гнатюк, професора Варшавського університету [2]. Як людина, добре обізнана з новітньою історією

українського гуманітарного життя і водночас як спостерігач українського культурологічного дискурсу “ззовні”, дослідник, припускаючись ряду історико-культурних аналогій, доходить ряду глибоких висновків про стан і проблеми українського дискурсу ідентичності.

Перший розділ праці “Ідентичність: Теоретичні зауваги” знайомить українського читача з методологічними прийомами дослідника та, зокрема, із станом теоретичного осмислення проблем нації, національної культури, національної та культурної ідентичності, дискурсу ідентичності тощо в сучасній польській гуманітаристиці. Варто звернути увагу на спільність відправних теоретичних засад, підходів, тверджень українських і польських вчених у визначенні понять, які є базовими для вивчення ідентичності, про некоректність поділу націоналізмів на “новочасний” західний і “запізнений” східний, про цивілізаційне запізнення Східної Європи тощо. Монографія дає змогу створити уявлення про сучасний польський дискурс нації та національної ідентичності, насамперед праці Антоніни Клосковської, Йоанни Курчевської, Барбари Шацької, Єжи Шацького, Єжи Єдліцького, Єви Новіцької, Адама Поморського та ін.

На нашу думку, польський погляд на стан національної ідентичності українців у постколоніальному дискурсі має стати предметом активного обговорення в українських наукових колах, адже йдеться про аналіз сучасних рефлексій українських інтелектуалів над культурною ідентичністю, а також про місце сучасних концепцій української ідентичності в центрально-східноєвропейських дебатах про ідентичність.

Розвідки польських авторів органічно вписуються в дискурс української ідентичності. Основні публікації українських і польських гуманітаріїв з цієї проблематики, зосереджені в українських культурологічних часописах “І” та “Критика”, демонструють єдність методологічних підходів, відсутність упереджень, взаємний інтерес і розуміння взаємної відповідальності за можливі способи реалізації українського національного проекту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валіцький А. Три патріотизми // Націоналізм: Антологія /Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 724 – 771.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
3. Забужко О. Література польської опозиції у формуванні пострадянської інтелігенції // Часопис “І”. – № 14. – Лютий 1999. – С. 34 – 40.
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Когут З.-Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
6. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава /Націоналізм: Антологія /Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 11 – 37.

7. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
9. Яковенко Н. Історик є невірником джерела //Дзеркало тижня. – № 42 (517). – Субота, 16–21 жовтня 2004 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

ПАМ'ЯТАЄМО

БОКІЙ НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНА
(1937 – 2008)

Пам'яті колеги, вчителя, науковця

СЛУЖІННЯ НАУЦІ ТА ЛЮДЯМ

1 липня 2008 р. пішла у вічність наша колега, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Нінель Михайлівна Бокій. Не стало прекрасного викладача, знаного науковця, доброї і чуйної людини. Ціла епоха життя історичного факультету пов'язана з її ім'ям.

Нінель Михайлівна Бокій народилася 20 червня 1937 року в смт. Новомиколаївка Запорізької області. Зростала в інтелігентній сім'ї, де панували злагода та взаємоповага, існував культ знань та праці. Мама, Антоніна Миколаївна Бокій, отримала звання заслуженого вчителя УРСР, батько, Михайло Дмитрович Бокій, був службовцем, працював на відповідальних посадах в органах місцевого самоврядування. У зв'язку із змінами місця роботи батька сім'я переїжджала, і Нінель Михайлівна вчилася в школах м.Рожище Волинської обл., м. Луцька, а потім – м. Костополя Рівненської обл., яку вона закінчила 1954 року. Саме роки навчання в Костопольській середній школі й сформували в молодій дівчині почуття особистої відповідальності за справу, глибокого природного патріотизму, незмінної поваги до людей. Ці риси були притаманні Нінель Михайлівні все життя.

1954 року Н.М.Бокій вступила на навчання до Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка на історичний факультет, який вона закінчила 1959 року, здобувши спеціальність історика, вчителя історії середньої школи. Після закінчення університету працювала науковим співробітником у Київському державному заповіднику «Софійський музей» та лаборантом в археологічних експедиціях Інституту археології АН УРСР, завучем ДСШ № 1 м.Калінінграда. Саме в ці роки Н.М.Бокій прийшла в археологію. Перші кроки на науковій ниві було зроблено нею під керівництвом видатних археологів О.І.Тереножкіна та В.А.Іллінської, які стали для молоді дослідниці не лише вчителями, а й наставниками в житті. Неабияка наполегливість, гострий розум, широта поглядів та надзвичайна працездатність стали тим фундаментом, на якому формувався та розквітав хист науковця й дослідника.

1966 року Н.М.Бокій переїжджає на постійне місце проживання в м.Кіровоград, де працювала в Кіровоградському краєзнавчому музеї завідувачем відділу археології, а потім – відділу історії дорадянського періоду. Їй довелося формувати археологічну експозицію, власноруч шукати нові матеріали. Саме завдяки Нінель Михайлівні почалися системні розкопки археологічних пам'яток на теренах Кіровоградської області, було отримано унікальні матеріали, що сьогодні прикрашають експозицію музею.

Новий етап у житті Н.М.Бокій розпочався в серпні 1978 р., коли в Кіровоградському державному педагогічному інституті (тепер університеті) було відновлено історичний факультет. Нінель Михайлівну запросили читати найскладніші навчальні курси – «Археологія» та «Історія стародавнього світу». І справилася вона з цим блискуче. Одночасно велись археологічні дослідження, тривала робота над дисертацією, яку успішно захистила 1980 року. Таким чином, трудова біографія Бокій Н.М. невідривна від перших кроків становлення історичного факультету.

З перших днів роботи в інституті, Н.М.Бокій створила студентський археологічний гурток, який став справжньою школою краєзнавства для багатьох поколінь випускників. Щороку проводилась археологічна практика студентів, незмінним керівником якої була Нінель Михайлівна, готувалися доповіді на наукові студентські конференції, виставки археологічних матеріалів. Тридцять років життя було віддано роботі з підготовки висококваліфікованих учительських кадрів і для Кіровоградщини, і для інших регіонів України.

Все життя Н.М.Бокій – це приклад натхненного та пристрасного служіння науці. Її статті публікувались у регіональних, загальнодержавних та зарубіжних наукових виданнях. У науковому доробку Н.М.Бокій – понад 70 публікацій. Досліджувалося широке коло питань, пов'язаних із заселенням, історією та культурою краю, але все життя її особливою любов'ю залишалася Скіфія та проблеми скіфської археології. Разом з тим доля робила їй і інші чудові подарунки. Визначними науковими відкриттями стали розкопки кіммерійських курганів, поховань стародавніх угрів, комплексної археологічної пам'ятки періоду Золотої Орди.

Нінель Михайлівна як справжній патріот свого народу не могла залишатися осторонь інших проблем нашої історії. Вона досліджувала питання історії краю доби Гетьманату, періоду політичних репресій та голодомору, трагедію насильницької колективізації у Костополі, де пройшло її дитинство. Брала участь у наукових конференціях, у тому числі міжнародних, з цих проблем.

Особливо відповідальною і важливою вважала справу популяризації знань з історії та краєзнавства серед населення області. Читала лекції на підприємствах та в організаціях, публікувала матеріали з історії краю у пресі, виступала на радіо й телебаченні. Встигала всюди – була куратором, заступником декана факультету, профгрупоргом. Виховала учнів, які продовжують її справу. Її любили за доброту й чуйність, скромність та відданість справі.

Кафедра історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ЗМІСТ

СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	0
ГОРЕЛОВ М., РАФАЛЬСЬКИЙ О. ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ	3
ПЕРЕВОЗНИК Л. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	17
КОВАЛЬКОВ О. ДО ПРОБЛЕМИ ЯКІСНОГО СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТРАДИЦІЙНИМ СУСПІЛЬСТВОМ: ВИСОКОСНИЙ РІК У НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ.....	31
ЛЕНЬО П. ІДЕНТИЧНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПРИКОРДОННОЇ ЗОНИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНЦІВ ПОВІТУ МАРАМУРЕШ).....	38
КОЗИР І. ДО ПРОБЛЕМИ МІЖЕТНІЧНИХ КОНТАКТІВ САРМАТСЬКИХ ПЛЕМЕН ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІПНОЇ КЕРАМІКИ).....	45
ГЛАДЧЕНКО Т. ПОЛЬСЬКЕ СТУДЕНТСТВО В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.	53
ВДОВЕНКО В. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ЗА РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОЇ ПРОБЛЕМИ В НАРОДНИХ ШКОЛАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	60
МАРЧЕНКО О. ФІНАНСОВА ОСНОВА МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	69
ВІВСЯНА І. ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ "УКРАЇНСЬКОГО П'ЄМОНТУ" У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	76
ГУР'ЯНОВА О. ІСТОРІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ТРУДОВОГО ПРИНЦИПУ В СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	87
ЛЮТА О. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	96
ФАРТУЧНА Г., ФІЛОРЕТОВ В. СТУДЕНТСТВО КИЄВА В БОРОТЬБІ ЗА АКАДЕМІЧНІ ПРАВА В УМОВАХ ДРУГОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗАГАЛЬНОСТУДЕНТСЬКОГО СТРАЙКУ 1900 – 1901 РР.	106
ЧЕРНІК С. ПЕРЕВОРОТ 29 ТРАВНЯ 1903 РОКУ В СЕРБІЇ НА СТОРІНКАХ „КИЕВСКОЙ ГАЗЕТЫ”.....	118
СИНЕНКО О. ВЗАЄМОСТОСУНКИ УКРАЇНСЬКИХ ПРОФСПЛОК З БІЛЬШОВИКАМИ 1917 РОКУ	126
РОМАНЬКО І. “ПРОСВІТИ” Й ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ 1917 – 1939 РР.....	131

КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ Д. АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ ПОВСТАНСЬКИХ ЗАГОНІВ „ХОЛОДНОГО ЯРУ” В 1921 – 1922 РР.....	140
ГРІНЧЕНКО В. ДІЯЛЬНІСТЬ І.Є.КЛИМЕНКА НА ПОСАДІ НАРКОМА ЗЕМЛЕРОБСТВА УСРР	149
СТОЯН Т. ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ КЕРІВНИЦТВО РАДЯНСЬКОЮ СИСТЕМОЮ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ (1922 – 1933 РР.).....	161
ТКАЧЕНКО В. ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У 20 – 30 -Х РОКАХ ХХ СТ. ЯК ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ’ЯЗКІВ	172
КІЗЮН В. РОЗВИТОК ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ	179
СТАРОДУБЕЦЬ Г. СУБ’ЄКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ОПОРУ ПЕРЕД ДИЛЕМОЮ ВИБОРУ ДРУЗІВ І ВОРОГІВ У 1942 РОЦІ	186
СТАДНІЧЕНКО Р. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗМІН У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ КУРСІ КНР В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ДЕН СЯОПІНА	194
АГАПОВ В. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ШАХТАРСЬКИХ МІСТ УРСР В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.....	202
БІДЕНКО Н. РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	213
ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	226
МОЦЯ О. КИЇВСЬКА РУСЬ: ПРАВОСЛАВ’Я І НАРОДНІСТЬ.....	226
МОРОЗОВ Д. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ПРО ЦЕНТРАЛІЗМ І ФЕДЕРАЛІЗАЦІЮ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	237
КИЯН О., ТОКАР Н. ЗА СТО РОКІВ ДО МАРКА ФОН ГАГЕНА: ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ “ЧИ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЄСТЬ ІСТОРІЯ?”	243
ЧОРНИЙ О. ДІЯЛЬНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МОРСЬКОГО ПРОФІЛЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	250
ШЕВЧЕНКО С. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СХІДНО-СЛОВ’ЯНСЬКИХ ЗВ’ЯЗКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ПРАЦЯХ АКАДЕМІКА РАН Ю. ПИСАРЄВА	262
ЖИТКОВ О. СЕЛЯНСТВО В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917 РОКУ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	272
ПРОСКУРОВА С. ДИСКУРС НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ	281
ПАМ’ЯТАЄМО	
БОКІЙ НІНЕЛЬ МИХАЙЛІВНА. СЛУЖІННЯ НАУЦІ ТА ЛЮДЯМ.....	288

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 12

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 21.04.2009 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 18,86. Тираж 300. Зам. № 5536.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ

Кіровоградського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.

Тел.: (0522) 24 59 84.

Факс.: (0522) 24 85 44.

E-Mail: mails@kspu.kr.ua